

धर्मशास्त्रग्रन्थमाला (ग्रन्थाङ्कः १७)

॥ श्रीः ॥

भट्टनीलकण्ठकृतमगवन्तमास्करे

समयमयूखः (तृतीयः)

स च

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे, बी. ए., एलएल. बी.,
हायकोर्ट वकील, मुंबई,

पुण्यपत्तनस्थव्यवहाराश्रमे मुख्याध्यापकः

इत्यनेन संशोधितः प्रकाशितश्च ।

प्रथमावृत्तिः

शकाब्दाः १८४८, क्रिस्ताब्दाः १९२७.

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनेन स्थायसीकृताः)

Printed by G. S. Deole at the Bombay Vaibhav Press, Servants of India
Society's Home, Sandhurst Road, Girgaon, Bombay,

and

Published by J. R. Gharpute, at the office of the Collections
of Hindu Law Texts, Girgaon, Bombay.

उपोद्घातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं सप्तदशमो ग्रन्थोऽधुना प्रकाशं नीयते । मद्रुनीलकण्ठोद्घृत-
मगवन्तभास्कराख्यधर्मशास्त्रग्रन्थे द्वादश मयूसाः “संस्काराचारकाला” इत्यादि श्लोके दर्शिताः ।
तेषां तृतीयोऽयं कालनामा समयमयूखो वा । तत्रायः संस्कारमयूखो नीलकण्ठमहपुत्रः शंकरमहो
रचितवान् । आचार्यायेकादशमयूखास्तु मद्रुनीलकण्ठेन स्वयमेव रचिता इत्यत्र विशेषः ।

माह्ववंशविस्तारस्तथा मद्रुनीलकण्ठस्य कालदेशादिविचारोऽस्मद्विरचितव्यवहारमयूखस्यांग-
भाषान्तरेऽस्या एव मालायाभ्यतुर्दशमे विस्तरतः सावकाशश्च कृतः । सैव संक्षेपतो नीतिव्यव-
हाराचारोत्सर्गप्रतिष्ठादिकेषुचिन्मयूखेषु दर्शितो माह्ववंशवृक्षश्च इत्तत्तत्तत्स्थलेष्वाल्लोचनीय इति नात्र
उद्घाषितः ।

अत्र यानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाशयन्ते । तद्यथा

- अ—हेकनकॉलेजसंग्रहात्प्राप्तं १८७५-७६।३७२ इत्यनुक्रमिकेन विद्धितम् ।
 ब— ” ” १८८४-८७।३०० ” ”
 क— ” ” १८८२-८३।१२३ ” ”
 घ— ” ” १८७९-८०।६१ ” ”
 च— ” ” विश्रामवास १।१३२ ” ”
 इ—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् ३७१० ” ”
 ङ—सत्यपुरवासीश्रीबालाचार्यगजेन्द्रगढकर इत्येतैः प्रेषितं । १७।१० (माटे इत्येतेषां)
 न— ” ” ” १९।६ ” ”
 क्ष—फर्ग्युसनकॉलेजमहलीकविभागात्प्राप्तम् ।
 य—श्रीमत्सरदारबिबलकर इत्येतेषा संग्रहात्प्राप्तम् । १७० ” ”
 द— ” महेंदले ” ” ” ”
 प—मोहमठ्या रॉयल एशियाटिकसोसाइटीतः श्री भाऊदार्जी संग्रहात् (श्री भिकमट पुराणिक
 इत्येतेषा) प्राप्तम् ।
 फ— ” ” १२४ क्रमांकितम् ” ”
 भ— ” ” १९ ” ”
 ख—राजापुरस्यसंस्कृतपाठशालातः प्राप्तम् ।
 श—श्री गुजराधीमुद्रणालये मोहमठ्या मुद्रितं ।
 परमुपकृतं नो येभ्यः सकाशादेतानि प्राप्तानीति शम् ।

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे.

मोहमय्यां 'मुंवईवैभव' मुद्रणालये 'चिंतामण सखाराम देवळे' इत्यनेन मुद्रितः,
'जगन्नाथ रघुनाथ घारपुरे, हायकोर्ट-वकील' इत्यनेन प्रकाशितश्च ।

उपोद्धातः ।

धर्मशास्त्रग्रन्थमालाया अयं सप्तदशमो ग्रन्थोऽधुना प्रकाशं नीयते । मद्रनीलकण्ठीवृत्त-
भगवन्तभास्कराख्यधर्मशास्त्रग्रन्थे द्वादश मयूखाः 'संस्काराचारकाला' इत्यादि श्लोके दार्शिताः ।
तेषां तृतीयोऽयं कालनामा समयमयूखो वा । तत्रायः संस्कारमयूखो नीलकण्ठमद्रपुत्रः शंकरमद्रो
रचितवान् । आचार्याथेकादशमयूखास्तु मद्रनीलकण्ठेन स्वयमेव रचिता इत्यत्र विशेषः ।

माद्ववंशविस्तारस्तथा मद्रनीलकण्ठस्य कालदेशादिविचारोऽस्मद्विरचितव्यवहारमयूखस्यांग्ल-
भाषान्तरेऽस्या एव मालायाश्चतुर्दशमे विस्तरतः सावकाशश्च कृतः । सैव संक्षेपतो नीतिव्यव-
हाराचारोत्सर्गप्रतिष्ठादिकेषुचिन्मयूखेषु दार्शितो माद्ववंशवृक्षश्च इत्तस्तत्तत्स्थलेष्वालोचनीय इति नाम्न
उद्धापितः ।

अत्र धानि पुस्तकानि यैश्च सुमनस्कतया प्रेषितानि तेषां नामादीनि संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते । तद्यथा

अ—डेकन कॉलेजसंग्रहात्प्राप्तं १८७५—७६।३७२ इत्यनुकमांकेन चिह्नितम् ।

ब— " " १८८४—८७।३०० " "

क— " " १८८२—८३।१२३ " "

घ— " " १८७९—८०।६१ " "

ङ— " " विश्रामवाग १।१३२ " "

च—आनन्दाश्रमसंग्रहादानीतम् ३७१० " "

छ—सत्यपुरवासि श्रीबालाचार्यगजेन्द्रगडकर इत्येतैः प्रेषितं । १७।१० (माटे इत्येतेषां)

ज— " " " १९।६ " "

झ—फर्ग्युसनकॉलेजमंडलीकविभागात्प्राप्तम् ।

ड—श्रीमत्सरदारबिबलकर इत्येतेषां संग्रहात्प्राप्तम् । १७० " "

ढ— " " मेहेंदले " " " "

ण—मोहमय्या रॉयल एशियाटिकसोसाइटीतः श्री माऊदाजी संग्रहात् (श्री भिकमठ पुराणिक
इत्येतेषां) प्राप्तम् ।

त— " " १२४ कमांकितम् " "

थ— " " १९ " "

द—राजापुरस्यसंस्कृतपाठशालातः प्राप्तम् ।

ध—श्री गुजराथीमुद्रणालये मोहमय्यां मुद्रितं ।

परमुषकृतं नो भेष्यः सकाशादेतानि प्राप्तानीति शम् ।

जगन्नाथ रघुनाथ धारपुरे.

समयमयूखान्तर्गतविषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृ.	विषयः	पृ.
मंगलाचरणम्	१	वृत्तकुसुममक्षणं	७
ग्रंथप्रस्तावः	१	तत्र मन्त्रः	१
भगवन्तदेववृपतेर्वैशवर्णनम्	१	„ तैलाभ्यङ्गः	१
ग्रन्थारंभः	२	„ धाकादिभ्रवणम्	१
द्वादशमयूखाः	१	„ प्रपाशुस्तर्गः	८
तिथिस्तामान्यनिर्णयः	२	„ मन्त्रः	१
तिथिभेदाः पूर्णाः खंडाः	१	ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदादि	१
तेषां लक्षणानि	१	दशहरारंभः	१
तेषां हृष्यकृष्ययोर्ग्राह्याप्राप्तता	१	आश्विने शुक्ले नवरात्रारंभः... ..	१
काष्ठुचिन्निषेधप्रयोजको वेधः	३	अकरणे निन्दा	१
या कर्मकामगा सेव प्राप्ता... ..	१	तत्र कालः	१
युग्माः	१	दुर्गोत्सवः शरद्वर्षंतयोः	१
तासु प्राह्याप्राप्तत्वं	१	विस्तरेण नवरात्रकृत्यं... ..	१०
तत्र दैवपित्र्यकर्मयोर्भेदः	१	कलशस्थापनम्	१
अन्हः सामान्यतो विभागाः	४	प्रतिमापूजनं च	१
संतापो मय्यान्होपरान्हः	१	प्रतिमालक्षणं	१
एकभक्तलक्षणम्	१	आवाहनं	११
नक्तं ” ”	१	तत्र पूजादिमन्त्रः	१
प्रदोषभ्याप्यभावे	१	अन्ते प्रार्थनामन्त्रः	१
सौनन्दे विशेषः	१	चण्डीपाठ इत्यम्	१
कुत्रचित् ” ”	१	पाठश्च नारायणादीक्षमस्कृत्य	१२
अयाचितं ” ”	१	जयशब्दार्थः	१
व्रतविषये ” ”	१	पाठप्रकारः	१
प्राह्यास्तित्थयः	१	श्रवणं ब्राह्मणादेव कार्यम्... ..	१
कालाद्य	१	अष्टम्या विशेषः	१
द्रव्याणि	१	वलिदानम्	१
वज्र्याणि	१	मयादौ ब्राम्हणानां निषेधः... ..	१
कर्मोणि	१	तत्र तेषु बालसमद्रव्याणि	१३
द्रव्याणि	१	कुमारीपूजा	१
अभक्तौ	६	तत्र विशेषः	१
दन्तधावने	१	ययोक्तालाभे	१
उपवासदिने	१	पूजामन्त्रः	१
सर्वतिथीनां निर्णयः	७	अपूज्यकन्यास्वरूपम्	१
प्रतिपत्	७	सप्तम्यां वित्त्वशाखापूजा	१
तत्र निर्णयः	१	बोधनप्रकारः	१
शुक्लं पूर्णं कृष्णं परा प्राह्या... ..	१	तत्कालः	१
क्षेत्रप्रतिपदा	१		
तत्र कृत्यम्	१		

विषयः	पृ.	विषयः	पृ.
वित्वतरोरामन्त्रण	१४	भाद्रकृष्णायाम् बहुलात्रतम् ...	२२
शाखाच्छेद	"	,, शुक्ला वरदचतुर्थी	२२
तत्र मन्त्र	"	तत्र कृत्यम्	"
तत्स्थापनम्	"	तस्यां चन्द्रदर्शने	"
प्राणप्रतिष्ठा, पूजनं बलिदान च	१५	माघशुक्ले तिलचतुर्थी	"
हवनम्	"	तस्यां पूजनादि	"
पूजामन्त्र	"	पञ्चमी	
दशम्यां	"	चतुर्थीयुता प्राज्ञा	"
लोहाभिसारिकं कर्म	१६	चैत्रादिमासगता कल्यादय	२३
जयाभिलाषिनुपतिना कार्यम्	"	भावणशुक्ला नागपञ्चमी ...	"
तत्र छत्रचामरध्वज- पताकादीनां पूजाक्रम	"	भाद्र ,, ऋषिपञ्चमी	"
सूतके विशेष	१८	आश्विन ,, ललितापञ्चमी	"
घोषां ,,	"	मार्गशीर्षशुक्लाऽपि नागपञ्चमी	"
कार्तिकशुक्लप्रतिपद्	"	षष्ठी	२४
तमिर्णय.	"	तस्यां रविवासरयोगे लोलाकैयात्रा	"
तत्र कृत्यम्	"	आषाढशुक्ला स्कन्दषष्ठी	"
तेलाभ्यगयूतादि	१५	भाद्रकृष्णे कपिलाषष्ठी योगविशेषे	"
द्वितीया	"	तस्यां विधि	"
साढ परैव	"	मार्गशुक्ला चम्पाषष्ठी	"
तत्र विशेष भावणकृष्णद्वितीयायां	"	अस्यां योगविशेष	"
तद्दिने भगिनीहस्तादेव भोक्तव्यम्	"	सप्तमी	
भूमिन्यभावे तत्रप्रतिपक्षका	"	वैशाखशुक्लायां गंगापूजा	"
तृतीया	"	आश्विन ,, देवीपूजा	"
सा परैव	"	तत्र विशेषाः	२५
रम्भावते तु पूर्वा	"	माघशुक्ला रथसप्तमी	"
रामदोस्तोत्सव	"	तत्र कृत्यम्	"
गौरीतृतीया	"	पदाकयोग	"
तस्यां विशेष	"	अष्टमी	
मलमासे ,,	"	कृष्ण पूर्वा शुक्ला परा	"
भाद्रकृष्णे विशालाक्षीयात्रा	२१	सर्वाङ्ग दुर्गापूजा	"
अयुर्पौत्रद्विता	"	चैत्रशुक्लायां विशेष	"
द्वितीयायोगे प्रत्यवाय	"	भावणकृष्णे द्वेषा	"
चतुर्थी	"	जन्माष्टमी केवल	"
परविद्या प्राज्ञा	"	जयन्ती रोहिणीयुक्ता	"
सर्वाङ्ग दुर्धियात्रा	"	तद्विश्रमम्	२६
भागवतुर्षी मध्याह्नक्यापिनी प्राज्ञा	"	जन्माष्टमी निरया	"
संकरचतुर्थी चन्द्रादेयव्यापिनी	"	काम्याऽपि	"
		तत्र पूजादिप्रकरण	२७

विषयः	पृ.	विषयः	पृ.
तत्कालः	दशमीप्रकृत्य	४४
सप्तमीयुताऽष्टमी	२८	आषाढशुक्लायां विशेषः	४५
जन्माष्टमीव्रतप्रयोगः	३०	तत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भः	४६
पूजादियार्थनाः	३१-३२	तत्कालान्तरः भावे	४६
आगरादि	४१	भाद्रपदकार्तिकायां तु विशेषः	४७
पारणा	४१	द्वादशीपु विशेषः	४७
भाद्रशुक्ला द्वादशी	४१	द्वादशी	
तत्र कुर्यम्	३३	त्रैत्रशुक्लायां दमनकार्पणं	४८
तद्ब्रतम्	४१	तत्र पूजादि	४९
आश्विनशुक्ला महाष्टमी	३४	ज्येष्ठशुक्लायां वटसावित्रीव्रतारम्भः	४९
सा च नवमीयुत ग्राह्या	४१	आषाढ ,, तप्तसुदाधारणम्	५०
तस्यां पूजनोपवासादि	४१	श्रावण ,, पवित्रारोचणम्	५०
मार्गशीर्षेकृष्णाष्टम्यां कालभैरवादि पूजा	४१	तत्र विशेषाः	४९
माघशुक्लायां भीष्माष्टमी	३५	भाद्रशुक्ला श्रवणद्वादशी	५१
भीष्मतर्पणम्	४१	तत्र कुर्यम्	५२
नवमी		आश्विनकृष्णे द्वादश्यादिपंचदिनेषु नीराजनविधिः ..	५३
त्रैत्रे रामनवमी	४१	सर्वद्वादशीकृत्यं	५३
सदोषोऽप्या । तत्र प्रक्रमः	४१	तन्निषयमाश्व ..	५४
तद्ब्रततपःकतिः	३६	त्रयोदशी	
आश्विनशुक्ला महानवमी	३७	प्रदोषव्रतं	५४
तस्यां जपहोमादि	४१	तच्च कृष्णपक्षे मन्दवासरे प्रशस्तं	५५
नवमीनिर्णयः	३८	कार्तिककृष्णायां दौषदानं	५५
दशमी		चतुर्दशी	
ज्येष्ठशुक्ला दशा(पाप)हरा	३९	त्रैत्रकृष्णायां केदारखंडोदकपानं	५६
दशयापानि	४०	सा रात्रिभ्यापिनी ग्राह्या	५६
आश्विनशुक्ले विजयादशमी	४०	अस्यामेव पशुपतीश्वरपूजा	५६
तत्र कुर्यं	४०	वैशाखशुक्लायां नृसिंहजयन्ती	५६
पक्षादशी		तत्रैव शोकारेश्वरपात्रादि	५६
तत्रोपवासो नित्यः काम्यश्च ..	४१	भाद्रशुक्लायां अर्नतव्रतम्	५६
नित्यः	४१	कार्तिककृष्णा नरकचतुर्दशी	५६
काम्यः	४१	तत्र यमतर्पणम्	५७
स्त्रीणां विशेषाः	४१	मार्गशुक्लायां पिशाचमोचनयात्रा	५७
विधवायां	४१	माघकृष्णा शिवरात्रिः	५७
सा द्वेषा संपूर्णा विद्या च	४१	तद्ब्रतम्	५८
तत्र विचारः	४२	तस्याः कास्तनिर्णयः	५९
संपूर्णा त्याज्या	४३	पूर्णिमा	
द्वादशीयुता ग्राह्या	४३	सा मावित्रीभ्यतिरिक्ता परैश्च	
व्यवासाप्रकाराः	४३	त्रैत्रपौर्णमास्यां विशेषः	५९
		वैशाख ,, ,,	६०

विषय	पृ	विषय	पृ.
ज्येष्ठ सावित्रीव्रतम्	६०	सक्रान्ति	८१
आपाढ्यां कालिकाव्रतम्		तल्लक्षणम्	८२
तत्रैव व्यासपूजा		तत्र पुण्यकाला	८३
आपादेभ्यस्त्वज्जयात्रा च		राशौ सक्रमण	८४
थावणी पवित्रार्पणादौ पूर्वा		सौधायनमत	८५
उपाकर्म		सकांतिहृ यम्	८६
तत्र काला	६१	सक्रान्तिक्रमणं देयविशयानि	८६
निर्णय	६२	पक्ष	८७
ब्रह्मचारिण्य प्रति विशेष	६३	तद्देवि यं	८७
उत्सर्जनम्		तयो लक्षणम्	८७
तत्र विरुष्य	६४	देव वि यकर्मसु तयोर्बो जना	८७
तद्यवस्था		मास	८७
कार्तिकायायां कातिकदर्शनम्	६५	तल्लक्षणम्	८७
त्रिपुरे सव		तद्भद्रा । चाद्रस वनघे रायेति	८७
पुनर्बौर्णमास्यां हालिका सव		तयो लक्षणं नि	८७
हो लिकानिर्णय	६६	मासनिर्णय	८७
अमायास्या		चेन्नकृत्यम्	८७
सा सर्वत्र व्रतापवासादावुत्तरा		यशासकृत्यम्	८८
अद्भ्य	६७	शुद्धे कादश्याम्	८८
तन्महिमा तत्र कम च		प्रयोदश्यां चतुर्त्यां चैव १	८८
फाल्गुनामश्यां द्वा दिपूजा		ज्येष्ठकृत्यम्	८९
व्यतापात		आषाढकृत्यम्	८९
श्राद्ध अमावास्यानिष्पय		चातुर्मास्यव्रतानि	८९
क्षयवृद्ध्याह	६९	भविष्योत्तराक्षानि	८९
इष्टिकाल	७०	ब्रह्मवेवर्तो	९०
यागकालस्य चतुरोऽद्या		नदीनां रजोदोष	९१
पूर्वप्रतिपदा खण्डे निर्णय	७१	नदीनां द्वैविध्य	९१
रात्रिसंधो	७२	महानद्याल्पनद्यश्च	९१
विकृतौ काल निर्णय	७३	तल्लक्षणम्	९१
पत्नी	७४	महानद्य	९१
पिण्डपितृयज्ञ		अल्पनद्य	९१
तत्र काल	७५	तत्र विशय	९१
पुत्र परादिन वेकार	७६	, अश्ववि	९१
मरणनिर्णय	७७	रजोमुतनी प्रलयाने प्रायश्चित्त	९२
तत्र ज्ञानदानश्राद्ध दि	७८	(मासव्रतानि)	
पुण्यकाला	७९	श्रावणकृत्यम्	९२
मस्तास्तविषये		भाद्रपद	९२
तत्र शतम्	८०	आश्विनकृत्यम्	९२

विषयः	पृ.	विषयः	पृ.	
कार्तिककृत्यम्	१३	तत्र वर्ज्यावर्ज्याणि ...	१९
तुलसीदललक्षणज्ञानकान्ध	...	"	गुक्षुत्कारकाले वर्ज्याणि ...	१००
दीपदानम्	"	तत्र विशेषाः ...	"
तत्फलम्	"	" अपवादाः ...	१०१
तत्र मन्त्रः	"	वक्रातीचारगे वर्ज्यदिवससंख्या	...
कार्तिके दानानि	१४	गयाविषये विशेषः ...	"
भीष्मपंचकम्	...	"	काश्यामपि ...	"
प्रतास्मः	"	मलमासमृतानां ...	"
कार्तिकव्रतोद्यापनविधिः	...	१५, ०६	तत्र देयविशेषानि ...	१०२
मार्गशीर्षकृत्यम्	"	ऋतुनिर्णयः	...
पौषकृत्यम्	"	तत्याहुर्भ्यं । तेषां नामानि...	"
माघकृत्यम्	...	"	अवधयः ...	"
माघस्नानम्	१७	अयनम्	...
तन्महिमा	"	तद्द्वैविध्यमवधयश्च ...	"
तत्कालः	"	तत्र कृत्यानि ...	१०३
तत्र संकल्पः	"	संवत्सरः । तज्जेदाः ...	"
माघपर्यन्तामम्भवे च्युद्दं	...	"	पश्चिंसंख्याकाः ...	"
तत्र प्रयागे विशेषः	"	जन्मतिथिकृत्यम् ...	१०४
प्रयागासंभवे	"	पदार्थेषु वर्ज्यतिथयः ...	१०५
माघव्रतोद्यापनम्	"	कालविशेषे वर्ज्यपदार्थाः	...
तत्र समापनमंत्रः	"	क्षीरे निषिद्धकालाः ...	१०६
फाल्गुनकृत्यम्	१८	मासे " " ...	"
मलमासः	...	"	कलियुज्यानि ...	१०६—११०
तत्स्वरूपं	"	युगचतुष्टये तगरतम्यसावः...	१०८
तद्द्वैविध्यं	"	भोज्याभोज्यनियमाः ...	१०९
अधिमासः अयमासश्चेति	...	"	मानुलकन्यापरिणयो विधवोद्वाहादि	११०
तयोः स्वरूपे	"		

॥ श्री ॥

भट्ट नीलकण्ठकृते भगवन्तभास्करे

अथ समयमयूखः प्रारंभः ।

संगलाचरणम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ यो लीलया सतनुतेऽत्रै विश्वं तारपाल्यत्वात्मनि विश्वरूपे ।

ल्य नयत्यार्जुं च पूर्णरूपं शिवं तनोत्तारुं रविर्ममासी ॥ १ ॥

ईदं पितामद्वतनो खड्ग कल्पयो यस्तस्माद्भायत मुनिस्तु विभाषकाख्य ।

त पुत्रिणं सुरपुत्रस्यमकृष्यशङ्करस्तस्यान्ययेऽप्यजनि शङ्किवराभिधान ॥ २ ॥

तास्मिन्वशे महति वितते सङ्गराख्ये नृगणां राजा कर्णं समजनि यथा सागरे क्षीतरश्मि ।

कीर्त्या यस्य प्रथिततरया श्रोत्रनातेऽभिपूर्णे कर्णस्थायि प्रथिततकथा नावकाश लभन्ते ॥ ३ ॥

विशोकाख्यदेवस्ततस्तत्सुनोऽभूद्विशोकीकृता येन सर्वा धरिरी ।

ततोऽप्यास राजा सुनोऽभूद्गयाख्यो रथेणैव सर्वाहितत्र प्रसिद्धः ॥ ४ ॥

चभूत्साथ वैशटराजस्ततोऽभून्नृपो मेदिनीवल्लभो भीडुराज ।

नरनन्ददेवस्ततो मन्दुदेवस्ततोऽभून्नृपचन्द्रपालाभिधान ॥ ५ ॥

शिवगणारण्यनृप रामानन्दयो शिवगणाख्यपुर प्रचकार य ।

शिवगणेन सम सकलैर्गुणै शिवशिवप्रथमो गणनासु य ॥ ६ ॥

रोल्लिचन्द्र इति तत्तनयोऽभूत्सुमतेननपतिस्तमथानु ।

लोकपो नरहरिर्नृपराजो रामचन्द्र इति तत्तनुजगत ॥ ७ ॥

यतोदेवस्ततो जातशतराचन्द्रनृपस्ततः । चक्रणेनस्ततो राजा राजसेननृपो यत ॥ ८ ॥

ततोऽप्यभूद्गुप्तिसाहिदेव स्वकीर्तिर्निर्मजितदुग्धसिन्धु ।

अभूत्तान् धर्मभगवन्तदव सदैवभाग्योदयवाहिलीश ॥ ९ ॥

यद्वात्रविणाद्विनिर्जितवपु रत्नाकरा रुक्मया दूरे स्तब्ध इलावृते निविशते नो यत्र पुया गति ।

किं च तस्यद्वातिवामनयनानेप्राप्त्युर्भिर्यद्विस्ततेजोभिर्यद्वामुखीत्यहुतभुक्तुल्य कथ नो भवेत् ॥ १० ॥

आहमस्तेन राज्ञा विबुधकुलमणिर्दक्षिणात्यावतसा

भट्ट धर्मीलक्ष्मण स्मृतिषु दृढमतिर्निर्मिनीयेऽद्वितीय ।

आज्ञामादाय द्युर्धो मविनयममुना तस्य सर्वाभिवधान्

लघु सम्यग्बिचार्य निजगति भगवद्भास्वरस्तन्यतेऽयम् ॥ ११ ॥)

धुनी " स्मृतीर्दीर्घं पुराणजैत तस्तन्निवर्धार्थंपि सत्रिबन्धनैः ।

धीशङ्करस्यात्मजनीलकण्ठस्तित्यादिकृत्य विवृणोति सर्वम् ॥ १२ ॥

प्रैतारकैरदृष्टमत्र किञ्चिन्मया तु निर्मूलतया तदुज्ज्वलम् ।

कैनोक्तिताऽतो नदि तेन काचित्खण्डपुण्डरीनाऽर्पितेन हीयते ॥ १३ ॥

अ-पुस्तके प्रथम पृष्ठ नास्त्येव । १ बधक-+श्रीरविर्जयति, अ-+श्रीलक्ष्मीकेशवय नम ।

२ पक्ष-भगवन्तभास्कराख्ये ग्रन्थेऽस्मिन् शिष्टसमते च तत । समयस्य विधिमयूखं प्रतन्यते नीलकण्ठेन ॥ ॥

३ बधकपय-त्रि । ४ टय-तु । ५ क-रूप इ-रूप । ६ घ-सु । ७ घ-सी । ८ अत प्रथमि ११ श्लोकपर्यन्त

च करिगदपि दस्तलिखितपुस्तके दृश्यते १२ ख्वा-ज्ञा-(युनरामोदित) पुस्तके क-पुस्तकोद्धृत पाठ इति दत्त ।

९ न-पुस्तके अय श्लोकस्तुतीय इति दत्त । १० ईकम-धुति । ११ नम-स्मृति, । इ-स्मृति वाक्य ।

१२ ख-विषय । १३ रय-ज्ञान । १४ घ-धातपि । १५ टय-धात् । १६ न-नके, च-रके । १७

फमधवरथग क्षित इ-दुर्जितम् । १८ ई-उक्ति ततो येन हि तेन कान्ति, बधकधकपयटर उयोक्तिता ।

१९ न-पत्र । २० इ-वपुम् । २१ बर्दकधकन-वति, य-वति ।

ममूलनिर्मूलमपि व्यवस्थां विनाहतं यद्विषयस्य वैरपि ।
 नानौपधैस्तद्गणिगापणस्यैभिर्पग्वरानुक्तगुणैः समं स्मृतम् ॥ १४ ॥
 संस्काराचारकालाः श्राद्धं नीतिर्विवादान्ते च ।
 अश्रोत्सर्गैः प्रतिष्ठा प्रायश्चित्तं विगृह्णन्तीति च ॥ १५ ॥ *

१

तिथिसामान्यनिर्णयः ।

तिथिर्द्वेषा । पूर्णा खण्डा च । तत्राद्या स्कान्दे

“ प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उद्यादोर्देषाद्दिवेः । संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः ” ॥

हरिवासर एकादशी । तत्र वेधान्तरं वक्ष्यते । तद्भिन्ना खण्डा । तस्या वेधमाह पैठीनस्तिः

“ पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वा तथोत्तराम् । त्रिभिर्मुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः” ॥ इति

१० अत्र ‘ पूर्वयोर् तिथयोर्दयोत्तरमुत्तरया चोर्देषात्पूर्वं त्रिमुहूर्तया वेधो विधीयते ’ इति केचित् ।

निबन्द्धं तु सर्वेषां दिनमध्य एव पूर्वोत्तरतिथ्योश्चिमुहूर्तयोः प्रवेशे वेधोऽभिमतः । * वक्ष्यमाण-

शिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरादिवाक्यात् । सर्वथाऽहोरात्रद्वयगामिनी तिथिः संदिग्धत्वान्निर्णया ।

सा च कर्माङ्गतया विहितैव । न निषिद्धा । तथा च वृद्धगार्ग्यः “ विधिः पूज्यतिथौ तत्र

निषेधः कालमात्रकः ” इति । यत्तु दैक्षः

१५ “ त्रिमुहूर्तं न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी । द्विमुहूर्ताऽपि कर्त्तव्या या तिथिर्द्विगामिनी” ॥ इति ।

अत्रापि शब्दस्य पूर्वार्द्धस्यन्वयात् त्रिमुहूर्तार्थात् द्विमुहूर्तमहणे च तात्पर्यम् । किन्तु द्विमुहूर्तस्यैतानु-

कल्पत्वे । अत एव शिवरहस्येऽपि

“ यां प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत्यात्रिमुहूर्तगा । धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णा तां विदुर्बुधाः ” ॥ इति ।

तेन विष्णुधर्मोत्तरे

२० “ उदिते देवतं भानो पित्र्यं चास्तमिते रवौ । द्विमुहूर्तं त्रिरहस्यं सा तिथिर्हव्यकव्ययोः ” ॥ इति ।

द्विमुहूर्तं प्राद्यतोक्तिरनुकल्प एव । उदिते भानो द्विमुहूर्तं देवतं । अस्तमिते अस्तं गन्तुमारब्धेऽह्ने

त्रिमुहूर्तं पित्र्यमिदंर्थः । अह्न इत्यन्वयादस्तमित इति आदिकर्मणि कः ।

“ त्रतोपवासानियमे षष्टिकैकाऽपि या भवेत् । उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके ” इत्यादीनि

पाश्चादिवचनानि तु वैश्वानराधिकरणन्यायेन त्रिमुहूर्तवेधमेव स्तुवन्तीति भाधवाद्यः ।

२५ एकादशीपरानीति तु युक्तम् । अन्यथाऽस्तवोचिदये न स्तुत्यर्थः ।

काश्चित्तिथिषु निषेधप्रयोजको वेधः । स्कान्दे

१ ई-प्रति । २ कई-धा । ३ ई-ता । ४ वक-तानीपधिः, टय-नानीपधि । ५ ईघट-मतम् ;

फव-प्रतम् ; क प्रम् । ६ ई-प्र द (क) तिथि । ७ ई-धर्वात् ; टयवधकफधक-र्त्त । ८ फवक-वित ।

९ टय-विगृह्णि । १० क-शान्तयः टयव-शागतीव ; ज-र्तित च । * एतादृशतर्कश्लोकाः पक्ष-पुस्तकयोर्न

दृश्यन्ते । स्व पुस्तके तु १३, १४, १५ न दृश्यन्ते ; त्रपुस्तके तु १४ श्लोकं विनैव । क पुस्तके विवादाशब्दस्य

“ विवादे व्यवहार इत्यर्थे ” इति टिप्पणी दृश्यते । ११ ईन-दुदया । १२ क्ष-द्व । १३ वफटय-पूर्वो ;

प-तिथिपूर्वो । १४ घ-ना । १५ क्षट-पूर्वोय । १६ टयवधघट-वेद्यात् । १७ निर्वयानी ; क-वर्ना ।

* एतद्वाच्यं पक्षात्पुस्तकेषु न दृश्यते । १८ पक्ष-स्तपि च । १९ क्ष-यक्षः । २० क-द्विमुहूर्तार्थात् । २१

ई-अतुङ्गणं, टय स्वाधुश्चत्सवे ; क-श्चते । एतद्वाच्यं पक्षक पुस्तकेषु न दृश्यते । २२ अपक्षह-विध-

रहस्ये २३ घन-ततः । २४ भफघटया-वा । २५ कय-दि । २६ घवघकरण-दात्यर्थः ।

“ नामो द्वादशनाडीभिर्द्विक् पञ्चदशभिस्तथा । भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्विपयत्युत्तरां तिथिम् ” ॥ इति ।
नामः पञ्चमी । द्विदशमी । भूतश्चतुर्दशी । इति वेषः । तत्रै . विहिता तिथिर्विभक्तविभागेन
षोडा । ‘ पूर्वयुरेव कर्मकालगा परेयुरेव उभयोः । नोभयोः । उभयोरंशेन । तत्रापि साम्येन वैषम्येण
च ’ इति । तत्रान्यतरदिने कर्मकालगा चेत्सैव ग्राह्या ।

“ यो यस्य विहितः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत हासवृद्धी न कारणम् ” ॥ ५
इति शौर्ग्येक्तेः । अत एवाहोरात्रसाध्य उपवासादौ याऽहोरात्रगा सैव ग्राह्या । तदभावे त्वन्यतरगा ।
“ दिवारात्रिव्रतं यच्च एकमेकतिथौ गतम् । तस्यामुभययोर्मिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती ” ॥ इति स्मृतेश्च
वैषम्येण कर्मकालस्पर्शेऽधिक्यं ग्राह्या । उभयोर्नोभयोः साम्येनैकदेशे उभयोरित्येतेषु
पक्षेषु निर्णयो निगमे

“ युग्माग्रियुग्मभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः । रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥ १०
“ प्रतिपद्यश्रमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम् । एतव्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ” ॥ इति ।
युग्मं द्वितीया । अग्रिस्तृतीया । युग्मं चतुर्थी । भूतं पञ्चमी । षट् षष्ठी । मुनिः सप्तमी । वसुरष्टमी ।
रन्ध्रं नवमी । रुद्र एकादशी । तिथ्योर्युग्मं द्वितीया तृतीयायुता तृतीया च तथुतेति ।
एवं चतुर्थीपञ्चम्यादीनां युग्मानि । अत्र दशम्यपि पूर्वविद्धा ग्राह्या ।* तथा च स्कान्दे “ दशमी
चेव कर्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम ” । इति । त्रयोदशी पूर्वविद्धा ग्राह्या । तथा च ब्रह्मवैवर्ते १५
“ त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसहिता मुने ” ॥ इति ।* यत्तु

“ षष्ठ्यष्टम्यप्यमावास्या कृष्णपक्षे चतुर्दशी । एताः पर्युताः पूज्याः पराः पूर्वो संयुताः ” ॥
इति युग्मवाक्यं तदप्येतत्संवायेव । यत्तु “ प्रतिपत्सद्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युता ” । इति । यच्च
“ चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा ” ॥ इति
तदेतद्विरुद्धम् । अनयोश्च पक्षभेदेन व्यवस्थोक्तं विष्णुधर्मोत्तरे २०
“ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रवि । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रवि ” ॥ इति
कर्मकालायासौ तूपक्रमम्

“ यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विधर्मनो भवेदङ्गं नोज्जितोपक्रमेण तु ” ॥
इति वचनात् । अयं च युग्मवाक्यकृतो निर्णयो देव एव कर्मणि । पित्र्ये तु पूर्वोक्तपक्षेषु
“ सर्वो दर्पस्तथा हिंसा निविधं तिथिलक्षणम् । सर्वदर्पो परो पूज्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी ” ॥ २५
इति उद्दानसो वचनात् निर्णयः । सर्वः साम्यं । दर्पो बुद्धिः । हिंसा क्षयः । एते च सर्वादयः
कचित्पूर्वतिथ्यपेक्षया ग्राह्यातिथेरेव । क्वचिद्ग्राह्यामपेक्ष्योत्तरोत्तरातिथेरिति तत्र तत्र दश्यामः । तथा
च निगमे

“ द्वितीयादिकयुग्माना पूज्यता नियमाद्रिषु । एकोद्विष्टादिवृद्ध्यादौ हासवृद्ध्याद्विचोदना ” ॥ इति ।
अत्रायमाद्रिपदं तिथ्यन्तराणामुपादानार्थं । द्वितीय सकलदैवकर्मणां । तृतीय पार्वणस्य । चतुर्थ ३०
बुद्धिरादौ येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुवीहिणः सर्वदैवश्राद्धानां मुख्यबुद्धिश्राद्धस्य तिथ्यप्रयुक्त-

१ प-२शुभि । २ पक्ष-तना । ३ क-ग्राह्योक्त । ४ द्वाप-युग्मानि । ५ अफ-युगे* एतत् अकर्म-
क्षयपटयनईडपुस्तकेषु न दृश्यते । ६ अवघघकरयफभड-शुक्लपक्षे । ७ भई-काल । ८ सर्वास्त्रितेषु
विद्यमाना ९ पक्ष-तिथेरिति शेषः । १० पक्ष-पेक्षया । ११ पक्ष ये । १२ चवटयपधफस पार्वणस्या
चतुर्थी । शई-चतुर्थे ।

त्वेन तन्निर्यायानुपयोगात् । वृद्धिपदं स्वनिमित्तकश्राद्धलक्षकम् । पञ्चमं साम्यस्य । 'हास-
वृद्ध्याद्विचोदना' सर्वदर्पादिवाक्यमित्यर्थः । यत्तु देवलः

“यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः । सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु” ॥ इति ।
यदपि स्कान्दे

५ “यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पत्नीनीपतिः । सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु” ॥ इति ।
तत्पूर्वोत्तरग्राह्यत्वसाधकानां युगाखर्वशुकृष्णादिवचसामुपोद्बलकम् । एतदमवादः स्कान्दे

“मन्वादाौ च युगादौ च ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । व्यतीपाते वैधृतौ च तत्कालव्यापिनी क्रिया ॥

“अभ्यङ्गे चोदधिस्नाने दन्तधावनमैथुने । जाते च मरणे चैव तत्कालव्यापिनी तिथिः” ॥

इति विरुद्धवचोव्यवस्था ।

१० अन्हः सामान्यतो विभागमाह व्यासः

“मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु सङ्गवः । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपरारहोऽपि तादृशः ॥

“सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वकर्मबहिष्कृतः” ॥ इति । पूर्वाह्नमध्याह्नापरारह इति त्रैधा विभागस्य

कचित् पूर्वाह्नाऽपरारह इति द्वैधा विभागस्य च पूर्वनिर्णयादौ उपयोगो वक्ष्यते ।

अथैकमक्तम् । देवलः

१५ “दिनार्द्धसमयेऽतीते मुज्यते नियमेन यत् । एकमक्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु” ॥

दिनार्द्धोत्तरं सामान्यतोऽप्युक्तः कालो मध्याह्नान्तावधिरेव । “मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एक-

मक्तवते तिथिः” इति बौधायनोक्तः । अत्र पूर्वोक्तपदपक्षेण उत्तरदिने एव कर्मकालव्याप्तौ

अधिकस्पर्शं चोत्तराऽन्यथा पूर्वैवेति माधवादयः ।

अथ नक्तम् । व्यासः

२० “त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तेगते सति । नक्तं तत्र प्रकुर्वीत इति शास्त्रस्य निश्चयः” ॥

यत्तु “सायंसन्ध्या त्रिपाटिका ह्यस्ताहुपरि भास्वतः” । इति स्कान्दोक्तसन्ध्यायां भार्कण्डेयेन

“चत्वारिमासि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकम्” ॥

इति भोजनं निषिद्धं तद्रागप्राप्तं न वैधं नक्तभोजनं । विधिस्पष्टे निषेधानवकाशात् । एतेन पर्वादि-

रात्रिभोजननिषेधोऽप्यत्र प्रत्युक्तः । प्रदोषव्याप्यभावे स्कान्दे

२५ “प्रदोषव्यापिनी न स्याद्द्विवा नक्तं विधीयते । आत्मनो द्विगुणा छाया मन्दीभवति भास्करे ॥

“तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

“एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु मुञ्जि क्रियाम् । कुर्यान्नक्तवती नक्तं फलं भवति निश्चितम्” ॥ इति ।

सौरनक्ते

“त्रिमुहूर्तसपूर्गेवाह्नि निशि चैतावती तिथिः । तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्वेव तु भोजनम्” ॥

३० स्मृत्यन्तरे विशेषः

“यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्सदिवाकरम् । सदिवाकरं तु तत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये” ॥ इति ।

इति नक्तनिर्णयः ।

१ अ-योगत्वात् । २ प-निमित्तं, पं । ३ प-स्नानदाने । ४ प-यक्षेत्रदिने । ५ टयई-प्रयुक्तः ।

६ प्र-प्य । ७ वरद्वयईफकफ-द्विगुणः । ८ घघपत्यफकधखभ-नक्तफलं ।

अथायाचितं निर्णीयते । तन्न याचितभोजननिषेधरूपमयाचितं भोक्ष्य इति वतरूपं वा । तस्य च फलपुत्र माधवीये स्मृत्यन्तरे “अयाचिताशी मितपुत्र परां सिद्धिमवाप्नुयात्” ॥ इति ।

अत्र विशेषवचनामावाहुपवासवन्निर्य इति केचित् । तन्न

“ एकभक्तयाचितयोर्षां विशदटिकावधि । सा तिथि सर्षदा शेषा नके सायाह्नसङ्गता ” ॥

इति शार्ङ्गधरीये नारदोक्तेः । अथ प्रसङ्गावगतविषये किञ्चिदुच्यते । सत्यव्रतं

“उदयस्या तिथिर्यां हि न भवेद्दिनमध्यभाक् । सौ स्यात्ता न व्रतानां स्याद्वारम्भश्च समापनम्” ॥ इति ।

ब्रह्मयामले

“ दिनैश्च यदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा । न त्याज्या शुभकार्येषु प्राहरेव पुरातना ” ॥

व्रतखण्डेऽग्निपुराणे

“ वाह्विषट्ठिकमुद्गाश्च कलायाः सलिल पय । श्यामाकाश्चैव नीवारा गोधुमाद्या व्रते हिता ” ॥ तथा १०

“ कृष्णपण्डांलानुवार्त्ताकपालकैयज्योत्तिकास्त्यजेत् । चरुभोक्ष्य सकतुकणा शाक दाधि घृत मधु ॥

“ श्यामाका शालिनावारा यावक मूलनण्डुलम् । हविष्य वेतनक्रदावप्रिकार्यादिके हितम् ॥

“ मधु मास विहायान्यद्वते च हितमीरितम् ” ।

ज्योत्तिका कोशातकी । हित विहितम् । मधु मद्यम् । छन्दोगपरिशिष्टे कार्त्यायन

“ हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृता । माषकोद्वगौरादीन्सर्वाभिवेऽपि वर्जयेत् ” ॥ १५

मविष्योत्तरे

“ हैमन्तिक सितासिन्न घा-य मुद्गा यवास्तिला । कलापकङ्कनिर्वारवास्तूक हिलमोचिका ॥

“ षष्टिका कालशाक च मूलक कर्मुकेतरत् । कन्द सैन्धवसामुद्रे लवणे दधिसर्पिणी ॥

“ पयोऽनुद्धतसार च पनसारहरीतकी । पिप्पली जीरक चैव नामरङ्गद्वित्तिणी ॥

“ कद्दलीलवलीघात्रीफलान्यगुडमेक्ष्वम् । अतैलपक्क मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ” ॥ २०

सर्पि । पयश्चात्र मन्थम् । अतैलपक्कमि येतत् कथितं हविष्याणामेव विशेषणम् । हारीत

“ पतितपाखडिनास्ति कादिसभापणानृताश्लालादिकमुपवासादिषु वर्जनीयमिति ” । कौर्भे

“ बहिर्गामान्यजान्स्ति पतित च रजस्वलयः । न स्पृशेन्नाभिमापेत नेशेत व्रतवासरे ” ॥

व्रताधिकारे सुमन्तु

“ विहितस्थानान्शानमिन्द्रियाणामनिग्रह । निषिद्धमेव नित्य वर्जनीय प्रयत्नत ” ॥ इति । २५

विष्णुधर्मेषु

“ असक्तुजलपानं च दिवास्वापं च मैथुनम् । ताम्बूलचर्षणं मासं वर्जयत् व्रतवासरे ” ॥ इति ।

मासनिषेधं पारणादिने ‘पारणान्तं व्रतं ज्ञेयम्’ इत्युक्तेः । न तु प्रवानदिने प्रसक्तर्षभावात् ।

“ वर्जयेत्पारणे मासं व्रताहेऽप्यौषधं सदा ” इत्युक्तेः ।

“ अष्टैतान्यन्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्वाङ्मणिकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ” ॥ ३०

इत्यौषधरूपमपि मासं व्रताहे वर्जयेदित्यर्थः । देवल

१ ह्य-ते, तय-त । २ प-पालाण्डा, क्ष-पालण्डं । ३ भ-दिवा । ४ टच-भुत । ५ भ-ते मता ।

६ अ-भम्-कृष्णां । ७ प-पालका, क्ष-पालका । ८ नड-चैव । ९ प-यवा इति टिप्पणा ९ यटअनडईपक क्षापमध-हविष्यव्रत । १० बघयरधरसफ-एषपारं शेटे । ११ प-भावेषु । १२ क्षापक-नीवारा । १३ प-भोचिका । १४ काखभप-कथित । * क्षअभपनड-पाठ । १५ क्षपई-विष्णुवर्तने । १६ धक्ष-का, चफ-क ।

“ असकृज्जलपानाच्च सकृत्ताम्यूलचर्चणात् । उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनात् ” ॥
अशक्तौ तु स एव “ अत्यये चाम्बुपानेन नोपवासः प्रणश्यति ” ॥ इति ।

अत्यये प्राणात्यये । वृद्धवसिष्ठः

“ उपवासे तथा श्राद्धे न कुर्याद्दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्तकुलानि च ” ॥

५ पैठीनसिः

“ अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावने । पर्णादिना विशुद्धयेत जिह्वोल्लेखं सदैव च ” ॥ इति ।

“ अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ । अपां द्वादशगणहूयैर्विदध्याद्दन्तधावनम् ” ॥

विष्णुरहस्ये

“ स्मृत्यालोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्तनम् । अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं घ्रासानां चाभिकांक्षणम् ॥

१० “ गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं तावूलं चानुलेपनम् । व्रतस्यो वर्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्बलरामकृतम् ” ॥ इति ।

मैथुन चाष्टाङ्गम् । तथा च

“ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ।

“ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदान्ति मनीषिणः ” ॥ इति ।

देवलः “ स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्पर्शात्ताभिः संकथनादपि । विषयते ब्रह्मचर्यं न दारेष्वुत्संगमात् ” ॥

१५ स्वदारेषु संगमात् इत्यपि कचित्पाठः । विष्णुधर्मोत्तरे

“ तज्जपस्तवनध्यानं तत्कथाश्रवणादिकम् । तदर्चनं च तन्नामकीर्तनं श्रवणादयः ॥

“ उपवासेवतामैते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ” ॥ तच्छब्देनोपास्या देवता व्रतदेवता वा ।

देवलः “ ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यमामिषवर्जनम् । व्रतेष्वेतानि चत्वारि कर्तव्यानीह सुरिभिः ” ॥

आमिषं मांसम् ।

२० “ आमिषं वृत्तिपानीयं गोवर्जं क्षीरमामिषम् । मसूरमामिषं सस्ये फले जम्बीरमामिषम् ॥

“ आमिषं शुक्तिकाचूर्णमारनालं तयामिषम् ” । इति स्मृत्यनुरोक्तम् । आरनालं काजिकां ।

पद्मपुराणे

“ अष्टैतान्यवैतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्वाह्णकाम्या च गुरोर्वचनमोषधम् ” ॥

पयःपानादीनामव्रतघ्नत्वं स्त्रीबालाद्यत्यन्तपीडितव्रतविषयम् ।

२५ “ सर्वभूतभयं चैव प्रमादो गुरुशासनम् । अव्रतघ्नानि पश्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ” ॥

सर्वभूतभयं सर्वभ्यो भूतेभ्यो भयम् । देवादौ पराक्रमो जननिषेधो देवीपुराणे

“ व्रते च तीर्थेऽध्ययने श्राद्धेऽपि च विशेषतः । पराक्रमो जनाद्देवि यस्यार्जं तस्य तत्फलम् ” ॥ इति ।

हेमाद्रौ पाद्रे

“ गर्भिणीं सृत्तिकादिश्च कुमारीं वाऽथ रोगिणीं । यदा शुद्धा तदाऽन्येन कारयेत्प्रयत्नात् स्वयम् ” ॥ इति ।

३० मदनरत्ने छागलेयः

“ पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत्काममोहितः । जीवन्मवति चाण्डालो मृतः श्वा चामिजायते ” ॥

गारुडे

“ क्रोधात्पमादाह्लोमाद्वा व्रतभङ्गो भवेद्यदि । दिनत्रयं न भुञ्जीत मुण्डन शिरसोऽर्घवा ” ॥ इति ।

१ टयम-न, व-ने । २ ह-ह्य । ३ पक्ष-कीर्तितम् । ४ वकफक्ष-व्यवसाय । ५ प-निर्दिष्ट, अघवकफक्षघटय निर्वृत्ति । ६ वधफ-मनीषिणां, प-णा । ७ वफयट-यै । ८ अवकफभरवक्षपटय तक्ष्यजपन, ध-तक्ष्यं । ९ पक्षधकफटयडन-हना, ई-उपवासकृते खं । १० घवधफयट-पाठः । ११ अकटयवक्षफमवधटई-अष्टे । १२ टयवफघ-ओषधम् । १३ धयटवधफह-पाठः ।

प्रायश्चित्तोत्तरमतिक्रान्तानुष्ठानं कार्यम् । “ प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ” ॥ इति
वायुपुराणोक्तेः ।

अथ प्रतिपदमारभ्य क्रमेण सर्वतिथीनां निर्णयस्तत्कृत्यं चोच्यते । तत्रादौ प्रतिपन्निर्णीयते ।
तत्र प्रतिपदपराह्णव्यापिनी चेत् शुक्लपक्षे पूर्वा ग्राह्या ‘ प्रतिपद्यमावास्या ’ इति युगमाख्यात् ।
मदनरत्ने स्कान्देऽपि ‘ प्रतिपत्संमुखी कार्या वा भवेदापराह्णिका ’ इति । द्वीपिकाऽपि ‘ शुक्ला ५
स्यात्प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत्सा पराह्णे भवेत् ’ इति । तदभावे तूर्तं माघवेन ‘ तदभावे तु
सायाह्णव्यापिनी परिगृह्यते ’ इति । कृष्णपक्षे परा ग्राह्या । तदुक्तं द्वीपिकायाम् “ कृष्णा
तुत्तरतोऽसिलेति ” । अथ चैत्रकृष्णप्रतिपत्कृत्यं भविष्योत्तरे

“ चैत्रे मासि महाबाहो पुण्या प्रतिपदा परा । या तस्यां स्वपचं स्पृष्ट्वा स्नानं कर्त्तव्योत्तमः ॥

“ न तस्य दुरितं किञ्चिन्नाधयो व्याधयो नृप ” ।

१०

तथा “ कृत्वा चावश्यकार्याणि संतर्प्य पितृदेवताः । बन्द्येद्भोलिकां मूर्तिं सर्वदुष्टोपशान्तये ॥ मन्त्रः

“ बन्दिताऽसि सुरेन्द्रेण ब्रह्मणा शङ्करेण च । अतस्त्वं पाहि नो देवि भूते भूतिप्रदा भव ” ॥ इति ।

पुराणसमुच्चयेऽपि “ वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्या । प्रातर्बन्धनसमये समुपस्थिते च ॥

“ संप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्द्रेण । सत्यं हि पार्थ पुरुषोऽथ सर्माः सुखी स्यात् ” ॥

पञ्चदश्यामतीतायां प्रातर्भक्षयेदित्यर्थः ।

१५

“ ये पिबन्ति वसन्ताये चूतपुष्पं सचन्दनम् । सत्यं ह्यस्यस्य कामस्य पूजनं क्रियते जनैः ” ॥

इति भविष्योत्तरात् । वसन्ताये चैत्रप्रतिपदि । मन्त्रः

“ दूतमर्घ्यं वसन्तस्य माकन्दं कुसुमं तत्र । सचन्दनं पिबाम्यथ सर्वकामार्थसिद्धये ” ॥ भविष्ये

“ ततः प्रातर्द्वितीयायां पुत्रमित्रादिसंयुतः । नृपतिर्वितते देशे वितानवरशोभिते ॥

“ उपविश्यासने रम्ये पौरजानपदैः सह । सिन्दूरकुङ्कुमैः शोदपट्टवासैः सचन्दनैः ॥ २०

“ विकीर्य लोकांस्तान्मूलैः समान्य च पृथक् पृथक् । नृत्यगीतविनोदैश्च कुर्यात्काममहोत्सवम् ॥

“ एवं कुर्वन्नवाप्नोति यावत्संवत्सरं सुखम् ” इति । इदं तु पूर्वविद्धायामामेव ।

“ वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च । पूर्वाविद्धैश्च कर्त्तव्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैः ” ॥

इति बुद्धवासिष्ठवाक्यात् । चैत्रशुक्लप्रतिपदापि वत्सरास्ये उदयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं

माधवीये ब्राह्मे

२५

“ चैत्रे मासि जगद्गता ससर्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समर्थं तु तदा सूर्योदये सति ” ॥ इति ।

दिनद्वये उदयव्याप्तावव्याप्तौ वा पूर्वेव पूर्वाह्नवृद्धवासिष्ठवाक्यात् ।

तत्र तैलाभ्यङ्ग उक्तस्तेनैव

“ वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च । तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ” ॥ इति ।

अत्र शकदिश्रवणमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “ शकवत्सरभूपमन्त्रिणां रसधान्येश्वरं भेषपतीनाम् । ३०

“ श्रवणात्पठनाच्च वै वृणा शुभता यात्यशुभं सह श्रिया ” ॥ इति ।

चैत्रस्य मलमासत्वे तैलाभ्यङ्गशकश्रवणादि^{१०} शुद्ध एव कार्यम् । यद्यपि वत्सरवसन्तयोः प्रवृत्ति-
जाता तथापि तत्प्रयुक्तकृत्यम्

१ अक्षय-चैत्रप्रतिपत्कृत्यं । २ धूलि-इति सर्वपाठः । ३ अकभपद्यधअनद्धई-विभूने भूतिदा भव ।

४ फल-न । ५ फटयधवध-इन्द्रेण । ६ ईटपक्ष-समा, फटयअवधध-समा, भ-सर्मा । ७ कपक्ष-प्रा-

धत्य-तत्समर्थं । ८ प-तीर्षं नरकं ब्रजेत् । ९ कटय-धान्येण । १० फवटय-+पु ।

- “ पञ्चा तु द्विवसैर्मासः कथितो वादरायणैः । पूर्वमर्द्धं परित्यज्य कर्त्तव्या चोत्तरे क्रिया ” ॥ इति वचनादुत्कृष्टोत्तर एव कार्यम् । नवरात्रराभनवम्यादिवत् । तथाऽत्र विशेषो भविष्ये
- “ अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे । पुण्येऽपि विप्रकथिते प्रपादानं समारभेत् ” ॥ इति ।
- “ ततश्चोत्सैर्ज्येष्ठिद्वान्मन्त्रेणानेन मार्गवः ।
- ५ “ प्रपेयं सर्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता । अस्याः प्रदानात्पिनरस्तृप्यन्तु हि पितामहाः ॥ “ अनिवार्यं ततो देयं जलं मासचतुष्टयम् ॥ “ प्रपां दातुमशक्तेन विशेषाद्धर्ममीप्सुना । प्रयहं धर्मघटको वस्रसवेष्टिताननः ॥ “ ब्राह्मणस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ” । तत्र मन्त्रः
- “ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य प्रदानात्सकला मम सन्तु मनोरथाः ॥
- १० “ अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति । प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ” ॥ इति । ज्येष्ठशुक्लप्रतिपदि दशहरारम्भः । काशीखण्डे
- ६ “ उषेष्टे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् । दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ “ एव सर्वास्तु तिथिषु क्रमक्षायी नरोत्तमः । आ शुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माद्यमुत्सृजेत् ” ॥ इति । अथाश्विनशुक्लप्रतिपदि नवरात्रारम्भः । तदुक्तं हेमाद्रौ धर्म्येन
- १५ “ आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् । प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ” ॥ तत्र पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्या
- “ आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः । सुस्नातस्तिलैलेन पूर्वाह्निं पूजयेच्छिवम् ” ॥ इति देवीपुराणे तस्य कर्मकालतोकेः । “ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनीं तिथिः ” । इत्यनेन कर्मकालव्यापिन्यामेव कर्त्तव्यत्वोक्तेः । न चात्रोपवासानुरोधेन निर्णयः । तस्य नवरात्र-
- २० मुपोषितः पूजयेत् इत्यादिदेवीपुराणादौ ‘ नखानि निकृन्वति स्नाति ’ इत्यादिवत्फलसंस्कारत्वेन पूजाङ्गत्वावगमात् । अतः प्रधानभूतपूजाकालपूर्वाह्नव्यापित्वेनैव निर्णयः । पूजायास्तु प्राधान्यं फलसंबन्धात् । स च स्कान्दे
- “ आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनीम् । देवीं संपूजयित्वा ये अर्द्धरात्रेऽष्टमीषु च ॥ “ क्रीडन्ति विविधैर्मार्गैर्दधलोके सुदुर्लभे । नाथयो व्याधयस्तेषां न च शत्रुभयं भवेत् ” ॥ इति ।
- २५ × कालिकापुराणे
- “ कृत्वैवं परमामायुर्निर्बुद्धिं जिद्विर्वाकसः । एवमन्येरपि सदा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ॥ “ विभूतिमतुला लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम् ” । पूजयेदित्यधिकृत्य भविष्योत्तरेऽपि
- “ भवानीतुष्टये पार्थ संवत्सरसुखाय च । मृतप्रेतापिशाचानां नाशाय चोत्सवाय च ” ॥ इति । अकरणे प्रत्यवायोऽपि कालिकापुराणे
- ३० “ यो मोहाद्भवत्साऽऽलस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे । न पूजयति दुष्टात्मा द्वेषाद्वाऽप्यथ भैरव ॥ “ कृद्धा भगवती तस्य कामानिष्टानि हन्ति वै ” । तथा देवीपुराणे
- “ पूजयित्वाऽऽश्विने मासि विशेषको जायते नरः । वर्षेवर्षे विपातत्यं स्थापनं च विसर्जनम् ” ॥ इति ।
- “ देशभंगो भवेत्तत्र दुर्मिक्षं क्षापि जायते । नंदायां दर्शयुक्तार्यां यत्र स्यान्मम पूजनम् ॥

१ पञ्चाक्ष-वचनेन पूर्वमाद्यस्यस्यमोतरमाधे कर्त्तव्यत्वविधानात् । २ अथपञ्चकालस्यैवमन-स्तृजते, षड-स्तृज्यते इत्यने । ३ वफ-विभान् । ४ क-मानव । ५ “ सामान्याद् ” इति धर्मपाठः । कदा-पाठोः कृतः । ६ प-दा । ७ पनदा-व्योक्ते, क्ष-तोक्ते । ८ प-इ । × वधदयधदु-याठः ।

“ तस्माद्भद्रान्विता नदा नवरात्रे प्रशस्यते । आश्विने मासि मद्भक्तैः कर्तव्या शुक्लपक्षमा ॥

“ प्रतिपन्निमुहूर्ताऽपि पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी । धनवृद्धिकरी पुषा सर्वसौख्यकरी तथा ॥

“ अतोऽन्यथा न कर्तव्या नवरात्रवते मम ।

“ योऽन्यथा कुरुते मोहाद्रागात्पूजाविधौ मम । तस्य राष्ट्रे प्रजानाश करिष्यामि न सशयः ॥

“ साऽमयासहिता ग्राह्या न कदाचिद्विचक्षणैः । सर्वक्षयकरी यस्मात्समाप्तं परिवर्जयेत् ॥ ५

“ अमावास्यायुता कुर्याद्यदि कश्चित्कदाचन । राज्यनाशमवाप्नोति पचत्व चाधिगच्छति ॥

“ पूर्वविद्धा तु या शुक्ला भवेत्प्रतिपदाश्विनी । नवरात्रवत तस्यां न कार्यं शुभमिच्छता ॥” तथा

“ अमायुक्ता न कतव्या प्रतिपत्पूजन मम । मुहूर्तमात्रकर्तव्या द्वितीयादिमुणान्विता ॥”

यत्तु गोविन्दाण्ये देवीपुराणे

“ शरत्काले महापूजा । क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्योदयगामिन्या न तिथेस्तत्र युग्मता ॥ इति १०

तत्रोदयगामित्वमपि प्रायः पूर्वाह्नव्यापित्व एव भवतीति न विरोधाशङ्का । युग्मता युग्मवाक्या-
नुरोधेन निर्णय इत्यर्थः । वार्षिकीत्यनेन सक्त्सरस्यादौ चैत्रशुक्लप्रतिपद्युपक्रम्य नवम्यन्ता पूजा-
ऽभिधीयते । ततश्च शरद्वसन्तयोस्तुन्य एव दुर्गोत्सवः कार्यः । यानि तु

“ यो मा पूजयते नित्यं द्वितीयादिमुणान्विताम् । प्रतिपच्छारदे ज्ञात्वा सोऽद्भुते सुखमव्ययम् ॥

“ यदि कुर्यादमायक प्रतिपत्स्यां पन मम । तस्य शापायुत दत्त्वा भस्मशेष करोम्यहम् ॥ १५

“ आग्रहात्कुरुते यस्तु कलशस्थापन मम । तस्य सप्तदिनाश स्याज्ज्येष्ठ पुत्रा विनश्यति ॥”

तथा

“ न दर्शकलया युक्ता प्रतिपच्चण्डिकाचन । उदये द्विमुहूर्ताऽपि ग्राह्या सादयगामिनी ॥

“ या चाऽऽश्वयुजि मासे स्यात्प्रतिपद्भद्रयाऽऽन्विता । शुद्धं ममाचन तस्यां शतयशःकलप्रदम् ॥”

इत्यमायोगनिषेधकानि । यानि च

“ द्वितीयाशेषसयुक्ता प्रतिपच्चण्डिकार्चने । मोहादधोपदेशाद्गः कृत पुत्रविनाशकम् ॥

“ आरम्भे नवरात्रस्य द्वितीया व्रुटिसयुता । न केवलं तिथिं हन्ति वेधात्सा पुत्रसपदम् ॥”

इत्यादीनि द्वितीयायोगनिषेधकानि तान्नुमयाविधान्यपि सर्वाणि निर्मूलानि । समूलत्वेऽपि परस्पर
सत्प्रतिपक्षत्वाद्निर्णायकानि । चन्द्रप्रकाशे

“ प्रातरावाहयेदेवीं प्रातरैव प्रवेशयत् । प्रातः प्रातश्च सपूज्य प्रातरैव विसर्जयत् ॥” २५

इत्युक्तम् । सति समवे प्रतिपद आद्य नाडीपोडशकं त्यक्त्वा कलश स्थापयेत् ।

“ आद्यां षोडशं नाडीस्तु लब्ध्वा यः कुरुते नरः । कलशस्थापनं तत्र ह्यरिष्टं जायते ध्रुवम् ॥”

इति देवीपुराणवचनात् । कलशस्थापने वैशुतिचित्रादियोगनिषेधकानि वचनानि तानि निर्मूलानि ।

यथा

“ भद्रायुता चेत्प्रतिपत्तु लभ्यते विरुद्धयागैरपि सङ्गता सती । ३

“ शेषापरारहे विबुधैर्विधेया स्त्रीपुत्रराज्यादिविवृद्धिहेतुः ॥” इति । कलशस्थापनं तु द्विवैधं कार्यम् ।

न रात्रौ । तदुक्तं मात्स्ये “ न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुंभामिषचनम् ॥” इति ।

अत्र त्रिरात्रमप्युक्तं हेमाद्री धौम्येन “ त्रिरात्रं वैऽपि कर्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम् ॥” इति ।

१ अष्टमअवहर्ष-सुतु देवीपुराण । २ प-प्रतिमा । ३ व-या तय-यो । ४ क-राश्रीविषयन
५ रत्नक-व पि घ-म्यापि ।

* अत्र दिनत्रय न सावन किंतु चान्द्रमेव । तथा च भविष्ये

“ वती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादि दिनत्रये । ह्यभ्या चतुरहोमिर्मा हाससृष्टिवशात्तथा ” ॥ इति ।

अथ विस्तरेण नवरात्रकृत्य षोडशीपुराणे

- ५ “ कन्यासस्ये रवौ शक शुकामारभ्य नन्दिकाम् । अयाची त्वथवैकाशी नक्ताशी वाऽथ वायवद ॥
 “ प्रात स्नायी जितद्वन्द्वसिकाल शिवपूजक । जपहोपसमायुक्त क यका भोजयेन्मुदा ” ॥
 शिवश्च शिवा च शिवो तयो पूजक । नन्दा च प्रतिपदेव । प्रथमोपस्थितत्वात् । भविष्ये
 “ त्रिरात्र चापि कर्तव्य सप्तम्यादि यथाक्रमम् ” । तत्र प्रतिपदि पूर्वाह्ण तिलतैलेन स्नातो
 यजमानो गणपतिं सपूज्य देशकालौ निर्दिश्य ‘ नवमी पर्यन्तमुपवासाद्यन्यतरनियमोपेतो
 १० दुर्गापूजनममुकफलकाम करिष्ये ’ इति सकल्पयेत् । तत ऋदलीस्तम्भवस्त्रादिमण्डिते गृहे
 चतुरस्रचतुर्हस्तवेदिकोपरि सर्वतोभद्रादिमण्डल विधाय तत्र ‘ मही यौ ’ इत्यादिवरुणपूजान्त
 कलशस्थापनं कुर्यात् । सौवर्णादिप्रतिमापूजार्थम् ‘ पूज्या मण्डलकुम्भस्था ’ इति देवी-
 पुराणात् । मृन्मयादिका तु कलशस्य पश्चादासने स्थाप्या । वदिकोणेऽपि चत्वार
 कलशा स्थाप्या
 १५ “ चतुर कलशान्यस्तु दद्याद्देवगृहे नर । चतु समुद्रवलयो स तु भुक्त्वा वसुन्धराम् ” ॥
 इति विष्णुधर्मोत्तरात् । प्रतिमा च ह्यमादिमयी । षोडशीपुराणे
 “ हेमराजंतमुद्गातुशैलचित्रार्पिताऽपि वा । सद्ग शैलेऽर्चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 “ मृन्मयीं प्रतिमां कृत्वा बिल्वे वा यस्तु पूजयेत् । आत्मवित्तानुसारेण स लभे-मौलिकं फलम् ” ॥ इति
 प्रतिमालक्षण मत्स्यपुराणे
 २० “ जटाजूतसमायुक्तामद्धेन्दुवृत्तलक्षणां । लोचनत्रयसयुक्ता पद्मन्दुसदृशाननाम् ॥
 “ असतीपुष्पवर्णां सुप्रतिष्ठा सुलोचनाम् । नवयौवनसपत्ना सर्वाभरणभूषिताम् ॥
 “ सुचारुदर्शना तद्वर्णानोन्नतपथाधराम् । त्रिभङ्गस्थानसस्थाना महिषासुरमार्दिनीम् ॥
 “ त्रिशूल दक्षिणे दद्यात्सदृग चक्र तथैव च । तक्षिण बाण तथा शक्तिं वामतोऽपि निवेशयेत् ॥
 “ खेटक पूर्णचाप च पाशमद्भृशमूर्ध्वजम् । घण्टा वा परशु वाऽपि वामत सन्निवेशयेत् ॥
 २५ “ अधस्तान्महिष तद्वद्विशिरेस्क प्रदर्शयेत् । शिरश्छेदोद्भव तद्वहानव सद्गपाणिनम् ॥
 “ इदि शूलेन निर्भिन्न निर्यदन्धविभूषितम् । रक्तरक्तीकृताङ्ग च रजविस्फारितेक्षणम् ॥
 “ वेष्टित नागपाशेन भ्रुकुटीमीषेणाननम् । सपाशवामहस्तेन धृतकेश च दुर्गया ॥
 “ वमदुधिरवक्त्र च दव्या सिंह प्रदर्शयेत् । देव्यास्तु दक्षिण पाद सम सिंहोपरि स्थितम् ॥
 “ किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममद्गुप्त महिषोपरि । स्तूयमान च तद्रूपममरै सन्निवेशयेत् ” ॥ इति ।
 ३० ध्यानमप्येवम्

* कक्ष-पाठ । १ अवधधपुमक्षत्रदृष्टप-हेम-रजत । २ प-रुग । ३ क्षवघट्टक-मीषिक । ४ प-
 होलराम । ५ अवधधप-वदना प दशना । ६ घअवधपुअखकई-कम दध । ७ तय गदाधर क-समादध ।
 ७ अधधधधमख-निबोधत कफध-त क्षप-विचिन्तयत् । ८ पक्ष-मध्व । ९ कधफख-निर्यदन्त
 घटय-तिर्य-प-तिर्यगया अध-तिर्यदत्र क्ष-गत्र । १० प-रजवख वृतांग च । ११ धक-इटिलानना,
 अटपक्षधपध-नाम् ।

- “ एहि दुर्गे महामामे रक्षार्थं मम सर्वदा । आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसिद्धये ॥
 “ अस्यां मूर्तीं समागच्छ स्थितिं मत्कृपया कुरु । रक्षा कुरु सदा भद्रे विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते” ॥
 इत्यावाहनम् ‘ भगवति दुर्गे इहामगच्छ इह तिष्ठ इह संनिधेहि स्थिरा भव सुमसन्ना भव’ इत्यपि
 पठन्ति । पूजादिमन्त्रश्च ‘ कुर्यादित्याश्च मन्त्रेण ’ इत्यभिचाय
 “ जयन्ती मङ्गला काली भद्रकाली कपालिनी । दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते । ५
 “ अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ” । इति पुराणोक्तः ।
 “ तल्लिङ्गैः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान्समाहितः ” ॥ इति अग्निपुराणाद्वैदिक आगमिको वा ।
 ‘ नाम्ना सर्वं समापयेत् ’ इति साधारणवाक्यात्मणवादिचतुर्थ्यन्तनमन्तनाममन्त्रो वा । स्कान्दे तु
 “ दुर्गमे दुस्तेरे कार्यं भवदुःखविनाशिनि । पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गा दुर्गार्तिनाशिनीम् ॥
 “ अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि कारयेत् ” ॥ इत्युक्तम् । छत्रचामरादिभि र्जाजोपचारैः पूजा । १०
 तदन्ते प्रणम्य देवीं प्रार्थयेदनेन मन्त्रेण
 “ महिषंघ्नि महामामे चामुण्डे मुण्डमालिनि । द्रव्यमारोग्यविजयं देहि देवि नमः सदा ॥
 “ भूतप्रेतपिशाचेषु रक्षोभयश्च महेश्वरि । देवेषु मानुषेषुश्च मयेभ्यो रक्ष मा सदा ॥
 “ सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे ’ सर्वाधिष्ठात्रिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥
 “ रूपं देहि यशो देहि भग भगवति देहि मे । पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वाङ्गाम्भ्रदेहि मे ” ॥ इति । १५
 ततो दुर्गामन्त्रं वैदिकमाममिकं वा जपेत् । “ दुर्गाग्रतो जपेन्मन्त्रमेकचित्तः समाहित ” इति
 देवीपुराणात् । यद्वा
 “ माहात्म्यं भगवत्पास्तु पुराणाद्रिपु कीर्तितम् । पठेच्च शृणुयाद्वाऽपि सर्वकामसमुद्भये ” ॥
 तथा “ एकोत्तराभिर्वृद्ध्या तु नवमीं यावद्देव हि । चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः ” ॥
 वाराहीतन्त्रे “ सङ्कल्पितस्तोत्रपाठे सङ्ख्या कृत्वा पठेत्सुधीः ” । २०
 तत्रैव “ चण्डीपाठफलं देवि शृणुष्व गदतो मम । एकावृत्त्यादिपाठाना यथावरकथयामि ते ॥
 “ सङ्कल्पपूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मन्त्रसङ्कृतम् । पाठाद्द्वलिप्रदानाच्च सिद्धिमामोति मानवः ॥
 “ उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः । ग्रहोपशान्तौ कर्तव्यं पञ्चादृतं वरानने ॥
 “ महामये समुत्पन्ने सत्तावृत्तं समुत्तयेत् । नवावृत्ताद्भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥
 “ राजवश्याय भूत्यै च कदावृत्तमुदीरयेत् । अर्कावृत्ते काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥ २५
 “ मन्दावृत्ताद्रिपुर्वश्यस्तथा स्त्री वश्यतामियात् । सोरुषं पञ्चदशावृत्तात्त्रैल्यमामोति मानवः ॥
 “ कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः । राज्ञा भीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च ॥
 “ कुर्यात्सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये । महारणविमोक्षाय विशावृत्तं पठेत्सुधीः ॥
 “ पञ्चविंशतिवर्तनात्तु भवेद्गन्धर्विमोक्षणम् । सङ्कटे समनुप्राप्ते दुष्क्रान्तिस्थायमे तथा ॥
 “ जातिध्वस्तं कुलोच्छेदे आयुषो नाश आगते । वीरवृद्धौ व्याधिबुद्धौ धननाशे तथा क्षये ॥ ३०
 “ तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवधतिपातके । कुर्यात्तन्नाच्यतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ॥
 “ श्रेयोवृद्धिः शतावृत्ताद्राज्यवृद्धिस्तथा परा । मनसा चिन्तितं देवि सिद्धयेऽष्टोत्तराच्छतात् ॥
 “ शताश्वमेधयज्ञानां फलमामोति सुव्रते । सहस्रावर्तनाद्द्वहमीरावृणोति स्वय स्थिरा ॥
 “ भुक्त्वा मनोरथान्कामाग्नौ मोक्षमवाप्नुयात् ।
 “ यथाश्वमेधः ऋतूनां देशानां च यथा हरिः । स्तवानामपि सर्वेषां तथा सतशतीस्तव ॥ ३५

१ क्षकधनफलमपटयधकम्-देवीपुरा ७ उक्त । २ प-नमाम्भतेन नाममन्त्रेण । ३ प-महामामे । महादुर्गे ।
 ४ क्ष-वर्द्धकामार्थसाधके (भव) । ५ मकअ-कामाश्च । ६ क-पठेत् । ७ पञ्चव-वृत्ते । ८-नत ।

“अथवा बहुनोक्तेन क्रमेतेन वरानने । षण्ड्याः शतावृत्तिपाठास्सर्वाः सिद्धयन्ति सिद्धयः” ॥ इति ।
पाठश्च नारायणादीन्नमस्कृत्य कार्यः ।

“ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ” ॥

५ इति वचनात् । जयशब्दार्थश्च भविष्यपुराणे

“ अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा । विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्मांश्च भारत ॥

“ कार्ण्यं च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् । शैवाश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

“ जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ” ॥ इति ।

पाठ्यकारश्च मात्स्ये

१० “ प्रणवं चाऽऽदितो जप्त्वा स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । अन्ते च प्रणवं दद्यादन्यथा विफलं भवेत् ॥

“ शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः । न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥

“ आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधीः । हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत् ॥

“ स्वयं च लिखितं यत्तु कृतिना लिखितं च यत् । अब्राह्मणेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ” ॥

कृती लेखकः । तद्रूपजीवीत्यर्थः ।

१५ “ ऋपिच्छन्दादिकं न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्षणः । सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे सहस्रां कृत्वा पठेत्सुधीः ॥

“ अव्यायं प्राप्य विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायाद्वि पठेत्पुनः ” ॥

इति । श्रवणं च ब्राह्मणादेव कार्यम्

“ ब्राह्मणं वाचकं विन्त्याक्षोऽन्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वाऽन्यवर्णजाद्राजम् वाचकाजरकं व्रजेत् ” ॥

इति भविष्यपुराणात् । यद्यपि देवीपुराणे जपपूजादिवद्दोमोऽपि प्रत्यहमुक्तस्तथापि अष्टम्यां

२० नवम्यामेव वा कार्यः । ब्रह्मपुराणे “ तत्राष्टम्यां भद्रकाली” १ युपक्रम्य “ होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ”

इत्यष्टमीकृत्यमध्ये पाठात् ।

“ नवम्या बलिदानं च कर्त्तव्यं वै यथाविधि । जपं होमं च विधिवत्कुर्यात्तत्र विभूतये ” ॥

इति कालिकापुराणात् । शिष्टाचाराच्च बलिदानमप्यष्टमीनवम्योरेव ।

“ पुनः पूजां तथाऽष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ॥

२५ “ जागरं च स्वयं कुर्याद्बलिदानं महानिशि । प्रभूतबलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत् ” ॥

इति कालिकापुराणात् । अत्र यद्यपि शिष्टपरिगृहीतकालिकापुराणादिषु मध्यस्वगात्ररुधिरपशु-
घातादिकमुक्तं तथापि ब्राह्मणस्य न भवति

“ मयं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते । स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ” ॥

इति कालिकापुराण एव निषेधात् । “ सात्त्विकी जपयज्ञानैर्नैवेद्यैश्च निरामिदै” रित्येत-

३० त्पकारकसात्त्विकपूजाया भगवद्गीतादिषु ब्राह्मणाधिकारिकताया एवोक्तेः । पशुबलिदानस्य

तु ‘ विजयार्थं नृपोत्तमः ’ इति राजपुराणकारेणैव विहितत्वाच्च । अतो मापभक्तादिना तेन

बलिदानं कार्यम्

“ मापकुंभापरमासाथैर्देवो दिक्षु बलिर्निशि ।

१ पक्ष-शवेध धर्म । २ ब्रह्मअ-जपेत् । ३ स्वदम-अधारे । ४ क्ष-पूजयेत् । ५ प-पुस्तकं द्रव्येणेति
टिप्पणिर्द्वयं । ६ टय-लिपितं । ७ अक्षकटयफनई-विधात् । ८ कटयपक्ष-जपहोमे । ९ प-तयानिशि ।

१० क्ष-कस्याण, न-कुत्थाप ।

“ कूर्माण्डमिक्षुदण्डश्च मय मास तथैव च । एते बलिसमा श्रेयास्तृप्तौ छागरुमा मता ” ॥
इति कालिकापुराणात् ।

अथ कुमारीपूजा । देवीपुराणे । ब्रह्मोवाच

“ न तथा तुभ्यते शक्र होमदानजपादिना । कुमारीपूजनेनात्र यथा देवी प्रसीदति ” ॥

अत्र नबरात्रे । “ शक्राष्टमीचतुर्दश्यानिर्बन्ध्या च विशेषतः ” । इति च प्रसङ्गादन्यत्रापि ५
तद्विधानम् । कुमारीपूजने विशेषो मदनरत्ने स्कान्दे

“ एकैका पूजयेत्क यामेकवृद्ध्या तथैव च । द्विगुणा त्रिगुणा वाऽपि प्रत्येक नवक तु वा ॥

“ एकवर्षा तु या कन्या पूजार्थं ता विवर्जयेत् । गन्धपुष्पफलादीना प्रीतिस्तस्या न वियते ॥

“ द्विवर्षकन्यामारभ्य दशवर्षावधि क्रमात् ” ।

यथोकालाभे तु देवीपुराणे

“ विवाहानन्तर कन्या कन्यात्वमुपजायते । तावत्सपूज्यते कन्या यावत्पुष्प न दृश्यते ” ॥ इति ।

पूजामन्त्रस्तु स्कान्द

“ मन्त्राक्षरमयी लक्ष्मी मातृगुणा रूपधारिणीम् । नवदुर्गात्मिका साक्षात्कन्यामावाहयाम्यहम् ॥

“ जगत्पूये जगद्भ्ये सवशक्तिस्वरूपिणि । पूजां गृहाण कौमारि जगन्मातर्नमोऽस्तु ते ॥

“ एवमभ्यर्चनं कुर्यात्कुमारीणा प्रयत्नत । कञ्चुकैश्चैव वस्त्रैश्च गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥

“ नानाविधैर्भक्ष्यमोज्यैर्भोजयेत्पायसादिभिः ” ।

अत्रापूज्यकन्यास्वरूपमुक्तं तत्रैव

“ हीनाधिकार्द्धां कुर्वी च विनाशिकुलसम्भवात् । ग्रन्थिस्फुटितसर्वाङ्गी रक्तपुष्पगण्डिताम् ॥

“ जात्यन्धकेकरा कर्णां कुरूपातनूरोमशाम् । सत्यजेद्रोगिणीं कन्या दासीगर्भसमुद्भवाम् ” ॥ इति ।

विनाशि भूततिशून्यम् । ग्रन्थय कूर्परजा-वाद्या । तनुश्चासौ रोमशा चेति कर्मधारय । २०

देवीगूहे दीपा अहारात्र प्रज्वलनीया । मत्स्यपुराणे

“ गीतवादित्रनिर्घोषं द्वास्याधे च कारयेत् । घण्टा भवेदशक्तस्य सर्वदायमयी यत ” ॥ इति ।

पूजा च प्र यह त्रिकाल कार्या ‘ त्रिकाल शिवपूजक ’ इति पूर्वोक्तदेवीपुराणात् ।

ज्योति शास्त्रे सप्तम्या बिल्वशाखापूजोक्ता

“ आश्विनस्य सिते पक्षे सुमुहूर्तेन सप्तमी । तस्या च पत्रिकापूजा कर्तव्या नवभयके ॥ २५

“ प्रशस्ता सफला बिल्वशाखामाहृत्य पूजयेत् ” ॥ इति ।

अथ बोधनप्रकारः । तत्कालो लिङ्गपुराणे

“ कन्याया कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाऽऽर्द्धे त्रिवा । नवम्या बान्धयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ” ॥

भविष्ये “ पष्ठ्या बिल्वतरो बोधं सायसन्ध्यास्तु कारयेत् ” ।

देवीपुराणे “ ज्येष्ठानक्षत्रयुक्ताया पष्ठ्या बिल्वामिच्छणम् ” ॥

‘ बिल्ववृक्षाय नमः ’ इति बिल्वनरु सपूज्य बिल्ववृक्षे जयन्तीत्यादि च दुर्गे शहागच्छःपादिना

दुर्गामावाह्य पूजयित्वा गीतवापवोत्पूरस्तर देवीं विवर्धयेत् । मन्त्रस्तु

१ टयवअधकफनसथ-मत् । २ पक्ष-तथा । ३ टयवधफभनक्षार्द्ध-ज्वालनीया । ४ टयम पवक्ष- रात्रे ध-यत्रके । ५ हा-रमेदिना । कर्हभघर-इमे दिवा टय-भवे दिवा, टप-इपदिवा, ध-च भेदिना ६ न-बाध टय-बोध । ७ सफ- सु । ८ ई- विवर्धयेत् टयव-बोधयेत् ।

“ रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा ॥

“ इषे मासि सिते पक्षे नवम्यां मार्गयोगतः । श्रीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां करोम्यहम् ” ॥ इति ।
पष्ठ्यां तु इष इत्यादेः स्थाने “ अहमग्याश्विने पष्ठ्यां सायाह्ने बोधयाम्यतः ” ॥ इति ।

ततो बिल्वतरोरामन्वणम् । मन्त्रस्तु

५ “ मेरुमन्दारकैलासहिमत्रच्छिखरे गिरौ । जातः श्रीफलवृक्ष त्वमम्बिकायाः सदा प्रियः ॥

“ श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतन । नेतव्योऽसि मया वृक्ष पूज्यो दुर्गास्वरूपतः ” ॥ इति ।

अपरेद्युः पुनरपि संपूज्य कृताञ्जलिः प्रसादयेत्

“ बिल्ववृक्ष महाभाग सर्वदा शंकरप्रिय । गृहीत्वा तव शाखां तु दुर्गापूजां कगोम्यहम् ॥

“ शाखाछेदोद्भवं दुर्गं न च कार्यं त्वया प्रभो ” ॥ इति ।

१० ततः फलयुतामपराजितादिगतामेकां शाखां छेदयेद्दानरूपेण मन्त्रेण । क्वचित्तु ‘ छिन्द्वि फट्
ॐ हं फट् स्वाहा ’ इति मन्त्रः । ततः शाखां गृह आनीय ‘ बिल्वशाखायै नमः ’ इति
पूजयित्वा बिल्वशाखायां मृन्मयप्रतिमायां च देवीमावाहनपुरःसरं पूजयित्वा मापमक्तादिवलिं च
दत्त्वा दोलादिना बिल्वशाखां प्रतिमां च पूजागृहद्वारदेशे स्थापयित्वा मापमक्तादिवलिं दत्त्वा
पूजागृहस्थानि भूतानि ‘ भूतेभ्यो नमः ’ इति गन्धादिभिः संपूज्य

१५ “ भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले । ते गृह्णन्तु मया दत्तो बलिरेष प्रसाधितः ॥

“ पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिमिस्तर्पितास्तथा । देशादस्माद्दिनिःसृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृताम् ॥

“ भूतेभ्य एष मापमक्तबलिर्न मम ” इति बलिं दत्वा

“ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः । भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करोम्यहम् ” ॥

‘ फट् ’ इति तान्यपसारयेत् ।

२० “ स्थितेषु तत्र भूनेषु नैवेद्यं मण्डलं तथा । बिल्वस्पन्ति महालुब्धा न च गृह्णन्ति देवताः ॥

“ तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं भूतानामपसारणम् ” । इति कालिकापुराणात् । सर्पपार्श्वे च विकिरेत् ।

ततः पुनः शाखायां प्रतिमाया च देवीं संपूज्य गीतवाद्यादिपुरस्सरं पूजागृहं प्रवेश्य

“ आरोपिताऽसि दुर्गे दं मृन्मये श्रीफलेऽपि च । स्थिरा निर्तान्तं भूत्वा मे गृहे त्वं कामदा मव ” ॥

इति पूजागृहे स्थापयेत् । ततः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा

२५ “ आवाहयाम्यहं देवीं मृन्मये श्रीफलेऽपि ” च । कैलासशिखरादेवि विन्ध्याद्रेर्हिमपर्वतात् ॥

“ आगत्य बिल्वशाखायां चण्डिके कुरु सन्निधिम् ” । भगवति दुर्गे इहागच्छ इत्युभयोरावाह्य

“ स्थापिताऽसि मया देवि श्रीफले मृन्मयेऽपि च । आपुरारोग्यपैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ” ॥

भगवति दुर्गे इह तिष्ठ इति स्थापयित्वा

“ दुर्गे दुर्गरूपरूपाऽसि सुरतेजोमहाबले । सदाऽऽनन्दकरे देवि प्रसीद मम सिद्धये ॥

३० “ एहोहि भगवदम्ब शशुर्क्षयजयप्रदे । मर्कितः पूजयामि त्वां दुर्गे देवि सुरार्चिते ॥

“ पद्मेश्वर फलोपेतैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः । पद्मत्रे संस्थिते देवि पूजये त्वां प्रसीद मे ॥

“ दुर्गे देवि इहागच्छ सान्निध्यमिह कल्पय । यज्ञभागान्गृहाण त्वं योगिनीकोटिभिः सह ” ॥

इति कृतौञ्जलिः पठेत् । ततो जयन्तीःयाद्विदुर्गायै नमः इदं पाद्यं पुष्पगन्वाक्षतकुङ्कुमद्विदूर्वा-

कुशतिष्ठविल्वपत्रसहितजलेनार्घ्यमाचमनीयं पञ्चामृतस्नानीयपुनराचमनीयवस्त्रपुनराचमनीयानु-
लेपनादि दत्त्वा ' ॐ दुर्गायै नमः ' इति पुष्पाञ्जलित्रयं दद्यात् । ततः

“ अमृतोद्भवं श्रीवृक्षोत्थं शङ्करस्य सदा प्रियम् । विल्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं तं सुरेश्वरि ॥
इति विल्वपत्रम्

“ ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् । तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये ॥ ५
इति द्रोणपुष्पं च निवेश्य जयन्ती इत्यादिना पुष्पपुष्पदीपनैवेद्यपुनराचमनीयताम्बूलानि दत्त्वा
पूजासाहचर्यार्थं दक्षिणां दत्त्वा स्तुतिभिः स्तुत्वा प्रणम्य बद्धाञ्जलिं प्रार्थयेत्

“ मल्लिङ्गि महामाये वामुण्डे मुण्डमालिनि । द्रव्यमारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥

“ कुङ्कुमेन समालम्ब्ये चन्दनं विलेपिते ” । विल्वपत्रकृतापीडे दुर्गेऽहं शरणागत ॥

‘ सर्वं मङ्गलेति ’ ‘ रूपं देहि ’ इति च श्लोकं पठेत् । बलिं च दद्यात् । एवमेव महाष्टम्यामपि १०
देवीपूजनं विशेषतस्त्वर्द्धरात्रे जागरणं च राजा विजयतुं कामोऽर्द्धरात्रे विशेषपूजापूर्वकं बलिं
दद्यात् “ तदर्घ्यामिनीशेषे विजयार्थं नृपोत्तमः ॥

“ पञ्चाब्दं लक्षणोपेतं गन्धधूपस्रगर्चितम् । विधिवत्कालि कालीति जपत्वा खड्गेन घातयेत् ॥

इति देवीपुराणात् । पञ्चाब्दं महिषमर्जं वा । तत्रैव शस्त्रादिपूजनं च कुर्यात् । महानवम्यामेव-
मेव पूजा बलिदानं होमश्च होममन्त्रश्च जयन्ती इत्यादि । “ अनेनैव तु मन्त्रेण जपहोमादि १५
कारयेत् ” इति देवीपुराणात् । होमद्रव्यं च तत्रैवोक्तम् “ पूजयेत्तिन्हामैश्च दधिक्षीरघृता-
दिभिः । ” इति ॥

केचित्तु प्रतिश्लोकं च जुहवात्पायसं तिलसर्पिषा इति रहस्यमन्त्रवचनात् सप्तशतीसतवेन प्रतिश्लोकं
तिलसर्पिर्मन्त्रपायसेन होमं कुर्वन्ति । राजा स्वश्वपीडाशान्तये ब्रह्मपुराणोक्ता रैवन्तर्पूजाऽपि
कार्या । स च बडवारूपायामुस्तायां सूर्योद्भवो वाजिमणाधिपतिः । पूजामन्त्रं शालिहात्रे २०

“ नमो देवाधिदेवाय तुरङ्गचलचौरिणे । सूर्यपुत्राय देवाय तुरङ्गसहिताय च ॥

“ तरङ्गपरिषद्यस्य वृग्जा परिघावति । साश्वमश्वाधिप रक्ष सतूणत्वा वृग्जाम्यहम् ॥

“ मन्त्रेणानेन रेवन्त पादाथैरर्चयेत्सुधीः ” ।

दशम्यां प्रातः पूजा विधाय विसर्जयेत् “ सपूज्य प्रेपण कुर्याद्दशम्यां शावरोत्सवै ” ।

इति भविष्यपुराणे “ ततः सप्रेषिता देवी दशम्यां शावरोत्सवै ” इति कालिकापुराणाच्च । २५
एवं घजा विधाय प्रणम्य

“ दुर्गां शिवा शान्तिकरिं ब्रह्मणीं ब्रह्मणं प्रियाम् । सर्वलोकप्रणेत्रीं च प्रणमामि सदा शिवाया ॥

“ मङ्गला शोभना शुद्धा निष्कला परमा कलाम् । विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥

“ सर्वदेवमयीं देवीं सर्वरोगप्रहायिणीम् । शङ्करेश्वरिण्युत्तमिनीं प्रणमामि सदा नमः ॥

“ विन्त्यम्या विन्त्यनिलया दिव्यस्थाननिवासिनीम् । योगिनीं योगमातां च चण्डिकां प्रणमाम्यहम् ॥ ३०

“ ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरिण्याम् । प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां सप्सरार्यावतारिणीम् ॥

“ य इदं पठति स्तोत्रं शृणुयाद्वाऽपि यो नरः । स मुक्तः सर्वपापेभ्यो दुर्गया सह मे दत्ते ” ॥

इत्यदिभिः स्तोत्रैः स्तुत्वा बद्धाञ्जलिर्महिषघ्नीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन प्रार्थ्य

“ विधिहीनं क्रियाहीनं मक्तिहीनं यद्विदितम् । पूर्णं भवतु तत्सर्वं त्वत्प्रासदान्महेश्वरि ” ॥
 इति प्रसाध ' क्षमस्व ' इत्युक्त्वा एकपुष्पम् ' ॐ दुर्गायै नमः ' इत्यैशान्यां निक्षिपन्विसृज्य
 “ उत्तिष्ठ देवि चण्डेशि शुभां पूजां प्रगृह्य च । कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥
 “ गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चण्डिके । व्रज स्रोतो जले बृद्धयै तिष्ठ मेहे च भूतये ” ॥

५ इत्युत्थाप्य गीतवाद्यब्रह्मघोषपुरस्सरं स्रोतो जलसमीपं नीत्वा

“ दुर्गे देवि जगन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजिते । संवत्सरे ध्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥
 “ इमां पूजां मया देवि यथाशक्त्या निवेदिताम् । रक्षणार्थं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम् ” ॥
 इति प्रवाहयेत् । ततो देवीपूजास्थाने शान्तिकलशोदकेन ब्राह्मणैरभिषिक्तस्तेभ्यो दक्षिणां दत्त्वा
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा बन्धुभिः सार्द्धं भुञ्जीत ।

१० अथ लोहाभिसारिकं कर्म । मविंध्योत्तरे

“ जयामिलायी नृपतिः प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । लोहाभिसारिकं कर्म कारयेद्यवदष्टमीम् ॥
 “ प्रागुदकप्रवणे देशे पताकाभिरलङ्कृतम् । मण्डपं कारयेद्विष्यं नवसप्तकरं शुभम् ॥
 “ आप्रेय्यां कारयेत्कुण्डं हस्तमात्रं सुशोभनम् । मेखलात्रयसंयुक्तं योन्याऽव्यथदलामया ॥
 “ राजचिह्नानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च । आनीय मण्डपे तानि सर्वाण्येवाधिवासयेत् ॥

१५ “ ततस्तु ब्राह्मणः स्नातः शुक्लाम्बरधरः शुचिः । ॐ कारपूर्वकैर्मन्त्रैस्तद्धिङ्गैर्हुयाद्घृतम् ॥

“ शस्त्रास्त्रमन्त्रैर्होतव्यं पायसं घृतसंयुतम् । हुतशेषं तुरङ्गाणां गजानामुपहारयेत् ॥
 “ बद्धप्रतिसारान्ध्रं गजाभ्यान्समलङ्कृतान् । भ्रामयेन्नागरे नित्यं नन्दिघोषपुरःसरान् ॥
 “ प्रत्यहं नृपतिः स्नात्वा संपूज्य पितृदेवताः । पूजयेद्राजचिह्नानि फलमाल्यविलेपनैः ॥
 “ हुतशेषं प्रदातव्यमौपनायनिकेऽनले । लोहनामाऽमवत्पूर्वमसुरः सुमहाबलः ॥

२० “ स देवैः समरे क्रुद्धैर्बहुधा शकलीकृतः । तदङ्गसंभवं सर्वं लोहं यद्दृश्यते क्षितीं ॥

“ तस्याभिहरणाद्राज्ञो विजयः समुदाहृतः ” ॥ इति ।

पूजामन्त्रश्च तत्रैव

“ यथाऽम्बुदृच्छादयति शिवायेमां वसुन्धराम् । तथा छाद्य राजानं विजयारोग्यवृद्धये ” ॥ छत्रस्य

“ शशाङ्ककरसङ्काश क्षीरद्विण्डीपाण्डुर । प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरमूपण ” ॥ चामरस्य

२५ “ शक्रकेतो महावीर्यं सुपणीस्त्वयुपाश्रितः । पतरिराङ्गेनतेयस्तथा नारायणध्वजः ॥

“ काश्यपेयोऽमृताहर्ता नागारिर्बलवाहनः । अग्रमेयो दुराधर्षो रणे देवारिसुदनः ॥

“ शरत्मान्मारुतगतिस्त्वयि सन्निहितः स्मिन्नेतश्शस्त्रवर्मायुधान्योधान् रक्ष त्वं च रिपून्द्दह ” ॥ ध्वजस्य

“ हुतमुगवसवो रुद्रा वायुः सोमो महर्षयः । नागकिन्नरगन्धर्वा यक्षभूतगणा ग्रहाः ॥

“ प्रमथाश्च सहैऽऽदित्यैर्मृतेशा मातृभिः सह । शक्रसेनापतिः स्कन्दो वरुणश्चाश्रितास्त्वयि ॥

३० “ प्रदहन्तु रिपून्सर्वान् राजा विजयमृच्छतु । यानि प्रयुक्तान्यरिभिरुपैपानि समंततः ॥

“ पतानि सर्वैश्शत्रूणां हूतानि तत्र तेजसा । कालनेमिवधे यद्दयद्रुषिपुरपातने ॥

१ दक्षप-नोविन्दार्थे । २ वफ-परम्, अकटयलक्षपाद्य-वम् । ३ फवअघक्षध-जने; प-गत्रे; टयक-निकेतने । ४ क-ददलकृत-य-पाराकदलकृतः । ५ पक्ष-स्थितिः । ६ कफ-महा । ७ प्र-हूतानि, श्श-इतानि ।

“ हिरण्यकशिपोयुद्धे युद्धं देवासुरे तथा । शोभिताऽसि तथैवाय शोमस्व समयं स्मर ॥
 “ नीलाम्बराभिमां दृष्ट्वा नश्यन्त्वाशु ममारयः ” । इति पताकायाः ॥
 “ दुन्दुभे[त्वं सपत्नानां घोषान्दुदयकम्पनः । भैव भूमिपसैन्यानां तथा त्वं जयवर्द्धनः ॥
 “ यथा जीमूतघोषेणं प्रहृष्यन्ति सुवर्हिणः । तथाऽस्तु तव शब्देन हर्षोऽस्माकं जयावहः” ॥ दुन्दुभेः
 “ पुण्यस्त्वं शङ्ख पुण्यानां मङ्गलानां च मङ्गलमाविष्णुना त्वं धृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥ शङ्खस्य ५
 “ महेन्द्रनिर्मितं दिव्ये देवराजादिसेविते । शिबिके पाहि मां नित्यं सदा त्वं सन्निधौ भव ” ॥

शिबिकान्दोलिकयोः

“ विजयो जयदो जेता रिपुघाती शुभंकरः । दुःखहा घर्मदः शान्तः सर्वादिद्विनाशनः ॥
 “ एते वै सन्निधौ यस्मात्तव सिंहा महाबलाः । तेन सिंहासनेति त्वं वेदैर्मन्त्रैश्च गीयसे ॥
 “ त्वयि स्थितः शिवः साक्षात्त्वाय शक्रः सुरेश्वरः । त्वयि स्थितो हरिर्देवस्त्वदर्थं तप्यते तपः ॥ १०
 “ नमस्ते सर्वतोभद्र मद्रदो भव भूपते । त्रैलोक्यं जय सर्वत्र सिंहासन नमोऽस्तु ते” ॥ सिंहासनस्य
 “ मन्धर्वकुलजातस्त्वं मा भूयाः कुलदृषकः । ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च ॥
 “ तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा तथा । रुद्रस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य बलेन च ॥
 “ प्रभावाच्च हुताशस्य वर्द्धस्य त्वं तुरङ्गम् । स्मर त्वं राजपुत्रोऽसि कौस्तुभं च मणिं स्मर ॥
 “ सुरासुरैर्मध्यमानक्षीरोदादमुतादिभिः । जात उच्चैःश्रवाः पूर्वं तेन जातोऽसि तत्तमर ॥ १५
 “ यां गतिं ब्रह्महा गच्छेन्मातृहा पितृहा तथा । भूमयथेऽनूतवादी च क्षत्रियश्च पराङ्मुखः ॥
 “ सूर्याचन्द्रमसौ वायुर्यावत्पश्यन्ति दुष्कृतम् । ब्रजाम्ब तां गतिं क्षिप्रं तच्च पापं भवेत्तव ॥
 “ विकृतिं यदि गच्छेथा युद्धाध्वनिं तुरङ्गम् । रिपुन्विजित्य समरे सह भर्वां सुखी भव” ॥ अश्वस्य
 “ कुमुद्वैरावणः यमः पुण्यदन्तोऽथ वामनः । सुमतीकोऽञ्जनो नील एतेऽष्टौ देवयोनयः ॥
 “ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः । मन्दो भद्रो गजश्चैव राजसङ्कीर्ण एव च ॥ २०
 “ वने वने प्रसूतास्ते यूथानि सुमहान्ति च । पान्तु त्वा वसवो रुद्रा आदित्याः समरुद्रणाः ॥
 “ मर्त्तारं रक्ष नागेन्द्र स्वामी च प्रतिपाल्यताम् । अवाप्नुहि जयं युद्धे गमने स्वास्ति नो” ॥ ब्रज ॥ गजस्य
 “ प्रोत्सारणाय दुष्टानां साधुसंभ्रमणाय च । ब्रह्मणा निर्मितश्चासि व्यवहारस्य सिद्धये ॥
 “ यज्ञो देहि सुखं देहि जयदो भव भूपतेः । ताडयाशु रिपून्सर्वाच्च हेमदण्ड नमोऽस्तु ते ” ॥

कनकदण्डस्य

२५

“ सर्वायुधानां प्रथमं निर्मिताऽसि विनाकिना । शूलायुषाद्विनिष्कृष्य कृत्वा मुष्टिग्रहं शुभम् ॥
 “ चण्डिकायै प्रदत्ताऽसि सर्वदुष्टनिर्वाहिणि । तयां विस्तारिता चासि देवानां प्रतिपादिता ॥
 “ सर्वसत्त्वाङ्गमूताऽसि सर्वांशुभिर्निर्वाहिणी । शुरिके रक्ष मां नित्यं शान्तिं यच्छ नमोऽस्तु ते ” ॥

शुभिकायाः

“ रक्षाङ्गानि गजान् रक्ष रक्ष बाजिघनानि च । मम देहं सदा रक्ष कष्टारक नमोऽस्तु ते ” ॥ ३०

६८.१५स्य

१ क-त्रुषे । २ अपवफघट-कंपन, क्षक-कंपनं । ३ पक्ष-तव भूमिप केन्यानां मंगलानां च मंगलम् । ४ वकधटयघ-शब्देन । ५ वअघफकटयनड-हृष्यन्ते वरवा णाः । ६ न-कः । ७ पक्ष-बाधी । ८ ज्ञ-तदा । ९ पक्ष-संस्मर । १० कखपटयफ-गजिवा । ११ खघवघ-शब्दे । १२ खच-बो; न-सी । १३ टयक-तया । १४ अकफमपसखघट-घर्षदुष्टनि । १५ व-है ।

- “ सर्वायुधमहामात्र सर्वदेवारिसूदन । चाप मां समरे रक्ष साकं सायकसत्तमैः ॥
 “ घृतं कुष्णन रक्षार्थं संहारार्थं हरेण च । त्रयीमूर्त्तिगतं तेजो धनुरर्ध्वं नमाम्यहम् ” ॥ धनुषः
 “ शर्मप्रदस्त्वं समरे वर्म सैन्ये यशोऽथ मे । रक्ष मां रक्षणीयोऽहं तापनेय नमोऽस्तुते ॥” ॥ वर्मणैः
 “ प्राप्त तापय शत्रून्स्वमनया लोकमायया । गृहाण जीवितं तेषां मम सैन्यं च रक्षय ॥” ॥ कुन्तस्य
 ५ “ असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः । श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च ॥
 “ इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
 “ हिरण्यं च शरीरं ते धाता देवो जनार्दनः । पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा ॥
 “ इयं येन धृता क्षाणी हतश्च महिषासुरः । तीक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै तद्वाय ते नमः ॥
 “ लोहाभिसारिकं कर्म कृत्वैवं मन्त्रपूर्वकम् । जयं प्राप्नोति वृषतिः सर्वान्कामान्समश्नुते ॥” ॥ सद्गुरुस्य
 १० इति लोहाभिसारिकम्

अत्र सूतके विशेषो विश्वरूपनिबन्धे

- “ आश्विने शुक्लपक्षे तु प्रारब्धे नवरात्रके । शावाशौचे समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं बुधैः ॥
 “ देवीपूजा च कर्त्तव्या पशुयज्ञविधानतः ॥
 “ सूतके पूजनं शोक्तं दानं चैव विशेषतः । देवीमुद्दिश्य कर्त्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते ॥” इति ।
 १५ “ सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकम् । तदन्ते भोजयेद्विप्रान्दानं दद्याच्च शक्तितः ” ॥
 तदन्ते सूतकान्त इत्यर्थः । तथा
 “ मलमासे न कर्त्तव्यं नवदुर्गोत्सवव्रतम् । अस्तं गते गुरो शुभे सिंहस्थे विबुधाधिपे ॥
 “ देवीपूजनमुद्दिष्टं स्याद्विरे बालके तथा । आचारम्भे विरामः स्याद्वितीयादौ न चिन्तयेत् ॥” इति ॥
 तथा स्त्रीणां विशेष उक्तो गाढवे
 २० “ गन्वालङ्काराम्बूलपुष्पमालानुलेपनम् । उपवासे न दुष्पन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ” ॥
 इति दिक् । इति नवरात्रकृत्यम् ।

कार्तिकशुक्लप्रतिपत्तिर्णिर्णयः । कार्तिकशुक्लप्रतिपूर्वाविद्धा ग्राह्या “ पूर्वाविद्धा प्रकर्त्तव्या
 शिवरात्रिर्वलेर्दिनम् ” इति बृहद्यमोक्तेः । माघवदोऽपि “ अत्युःसर्वं च पूर्वशुभवासावदाचरेत् ” इति ।
 पूर्वाविद्धायामित्यर्थः । इह तैलाभ्यङ्ग आवश्यकः । तथा च बुद्धयसिद्धः

- २५ “ वसरादौ वसन्तादौ बलिराज्ये तथैव च । तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो निरर्थं प्रतिपद्यते ” ॥ इति ।
 अत्र विशेषः हेमाद्रौ स्कान्दे
 “ प्रातर्गोवर्द्धनः पूज्यो धृतं चापि समाचरेत् । पूजनीयास्तथा गावस्त्याज्ये वाहनदोहने ” ॥
 मन्त्रः “ गोवर्द्धन घराघार गोकुलत्राणकारक । बाहुबाहुकृतच्छाय गवा कोटिप्रदो मध ” ॥
 गोपूजामन्त्रः
 ३० “ या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरूपेण संस्थिता । घृतं वहति यज्ञार्थं मम पापं व्यपोहतु
 “ अग्रतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावो मे सन्तु हृदये गवां मध्ये वसाम्यहम् ” ॥ इति ।
 “ ततोऽपराहसमये पूर्वस्यां दिशि भारत । मार्गपालीं प्रवचनीयानुद्गतस्मैऽय पाद्भ्ये ॥
 “ कुशकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्बहुभिर्मुने ” ।

मन्त्र " मार्गपाळी नमस्तेऽस्तु सर्वलोकसुखप्रदे । विधेयै पुत्रदारायै पुनरोहि' वतस्य मे" ॥

" मार्गपाळीतलेनेत्य यान्ति गावो गजा वृषा

" राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणा इन्द्रजातय । मार्गपालीं समुद्दृश्य नारुज स्यु सुखान्विता " ॥ इति ।

मविष्ये " कृत्वैतत्सर्वमेवेह रात्रौ दैत्यपतेर्वल । पूजा कुर्यान्नृप साक्षाद्भूमौ मण्डलके शुभे ॥

" वैलिमालिल्य देस्येन्द्र वर्णके पञ्चरङ्गके । गृहस्य मध्यशालाया विशालाया ततोऽर्चयेत् ॥ ५

" लोकश्चापि गृहस्यान्त शय्याया शुक्लण्डुलैः । सस्याप्य बलिभोजन कले पुष्पैश्च पूजयेत्" ॥

मन्त्रस्तु " बलिराज नमस्तुभ्य दैत्यदानववन्दित । इन्द्रशत्रो महाशस्त्र विष्णुसान्निध्यदो भव" ॥ इति ।

तत्रैव ब्राह्मे

" तस्माद्द्यूत प्रकर्त्तव्य प्रभाते तत्र मानत्रै । तस्मिन्भूते जयो यस्य तस्य सर्वत्सरं जय" ॥

" पराजयो विरुद्धश्च लाभनाशकरो भवेत् । दयिताभिश्च सहितैर्नया सा च भवेन्निष्ठा" ॥ इति । १०

इति प्रतिपत्तिर्णय ।

अथ द्वितीया । सा तु परैव । युग्माप्रति वचनात्

" एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । त्रयोदशी अमावास्या उपोष्या स्यु परान्विता " ॥

इति विष्णुधर्मोत्तराद्य । अत्र विशेष स्कान्दे

१५

" आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्पसयुता । तस्या रथे समारोप्य राम वे भद्रया सह ॥

" यात्रोत्सव प्रवर्थाथ प्रीणयेत् द्विजान्वहून्" । भद्रा सुभद्रा । श्रावणकृष्णाद्वितीया बृहत्तपोच्यते ॥

सा पूर्वविद्धा ग्राह्या । तदाह सर्वर्त्त

" कृष्णाष्टमी बृहत्तपा सावित्री वन्द्यैतुकी । कामत्रयोदशी रम्भा उपोष्या पूर्वसयुता " ॥ इति ।

उपोष्या सेवनीया इति । कार्तिकशुक्लपक्षद्वितीया यमद्वितीयोच्यते । साऽपराह्वय्यापिनी २०

ग्राह्या । कर्मकालवक्ष्यात् । तदुक्तं स्कान्दे

" ऊर्जे शुक्लद्वितीयायामपराह्वेऽर्चयेद्यमम् । स्नान कृत्वा मानुजाया यमलोकं न पश्यति ॥

" ऊर्जे शुक्लद्वितीयाया पूजितस्तर्पितो यम । वेष्टित किञ्चैर्हृष्टस्तमे यच्छति वाञ्छितम्" ॥

मविष्यात्तरेऽपि

" कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयाया सुषिष्ठिर । यमो यमुनया पूर्व भोजित स्वगृहेऽर्चित ॥ २५

" अतो यमद्वितीयेय त्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्या निजगृहे विप्र न मोक्षस्य ततो नरैः ॥

" स्नेहेन भगिनीहस्ताद्भोकस्य पुष्टिवन्दनम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥

" स्वगालिङ्कारवस्त्रान्पूजासंस्कारभोजनैः । सर्वा भगिन्य सपूजया अभावे प्रतिपन्नका ॥"

अभावे भगिनीप्रतिपन्नकास्तत्स्थानीया । ब्रह्माण्डऽपि

" या तु भोजयते नारी भ्रातर युगमे तिथौ । अर्चयेच्चापि ताम्बूलेर्न सा वैधव्यमामुयात् । ३०

" भ्रातुराय'क्षयो राजन्न भवेत्तत्र कर्हिचित् " ॥ इति । इति द्वितीयातिर्णय ।

अथ तृतीया । सा तु परैव । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरैः

" एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णमासी चतुर्दशी । अमावास्या तृतीया च ता उपोष्या परान्विता ॥

रम्भावते तु पूर्वव । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते

“रम्भारूपां वर्जयित्वाकं तृतीया द्विजसत्तम । अन्येषु शुभकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते” ॥ इति ।

गणश्चतुर्था । रामदोलोत्सवश्चैत्रशुक्लतृतीयायाम् । दोलोत्सवो रामार्चनचन्द्रिकायाम् । गारुडे

“मघौ शुक्लतृतीयायां जानकीरमणं प्रमुम् । राजोपचारैः संपूज्य मासमान्दोलयेत्कलौ ॥

५ “दक्षिणाभिमुखं देवं दोलमानं सुरेश्वरम् । सुपूजितं सकृद्देव्या सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

“चैत्रे मासि सिते पक्षे तृतीयाया रमापतिम् । दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमान्दोलयेत्कलौ ॥

“दोलारूढं प्रपश्यन्ति ये कृष्णं मधुमाघवे । अपराधसहस्रैस्तु मुक्तास्ते नात्र संशयः ॥

“दोलारूढस्य दवस्य येषु कुर्वन्ति जागरम् । सर्वपुण्यफलावाप्तिर्निमित्ते निमित्ते भवेत्” ॥

इममेव च गौरीतृतीयोच्यते । तत्र मुहूर्त्तमात्रा परयुता ग्राह्या । वचन त्वधे वक्ष्यते ।

१० मदनरत्ने स्कान्दे विशेषः

“तृतीयायां यजेद्देवीं शङ्करेण समन्विताम् । कुङ्कुमागरुकर्पूरमणिवस्त्रसुगन्धकैः ॥

“सगन्धधूपदर्विश्चै दमनेन विशेषतः । आन्दोलयेत्ततो वत्स शिवोमातुष्टये सदा” ॥ इति ।

वैशाखशुक्लतृतीयायां त्रिलोचनयात्रोक्ता काशीखण्डे

“राघशुक्लतृतीयायां स्नात्वा पैपिल्लैकं द्वेदे । संतर्पयेत्पितृन् देवास्त्रिलोचनमथार्चयेत्” ॥ इति ।

१५ सैव अक्षयतृतीया । इयमेवाक्षयतृतीयोच्यते । तदुक्तं भविष्ये

“या ज्येषा कुरुष्ठाष्टौ वैशाखे तु महातिथिः । तृतीया साऽक्षया लोके गीर्वाणैरभिवन्दिता ॥

“यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदि वा बहु । तत्सर्वमक्षयं यस्मात्तेनयमक्षया स्मृता” ॥ इति ।

इयमेव युगादिः । सा पूर्वाह्निक्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं नारदीये

“द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगादी कवयो विदुः । शुक्ले पूर्वाह्निके प्राये कृष्णे चैवापराह्निके” ॥ इति ।

२० अत्र विशेषो गोविन्दार्णवे देवीपुराणे

“तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यक्षे प्रपूज्य तु । उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके महीयते” ॥

कलशदानमन्त्रस्तु

“एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य प्रदानानुप्यन्तु पितरोऽपि पितामहाः ॥

“गन्वोदकतिलैर्मिश्रं सार्त्तं कुम्भं सदाक्षिणम् । पितृभ्यः संप्रदास्यामि अक्षय्यमुपतिष्ठतु” ॥ इति ।

२५ एतदसंभवे तिलतर्पणं वा कार्यमित्युक्तं तत्रैव विष्णुपुराणे

“पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

“आर्द्धं कृतं तेन समा सहस्रं रहस्यमेतन्मुनयो वदन्ति” ॥ इति ।

तथा चात्र मलमासे सति विशेषश्चन्द्रिकायाम्

“योगादिकं मासिकं च आर्द्धं चापरपक्षिकम् । पन्चादिकं तैर्यिकं च कुर्यात्मासद्वयेऽपि च” ॥

३० अपरपक्षो नाम कृष्णपक्षोऽत्र गृह्यते । मलमासे महालयस्य निवेधात् । ज्येष्ठशुक्लतृतीया रम्भा-

तृतीयोच्यते । सा पूर्वा ग्राह्या । तदुक्तं माघवीये स्कान्दे

“बृहत्तया तथा रम्भा सावित्री वटपैतृकी । कृष्णाष्टमी च भूता च कर्तव्या संभुस्री तिथिः” ॥ इति ॥

१ पक्ष-ध्रुव । २ वफर्-मकर्या । ३ पधवलहापकधर्मज्ञ-ले । ४ अ+अपि । पक-ले धगर्णे ।

अ-ख.शु-१ ५ प-मा; क-शुभयेत् । ६ धनईफम-वैलिपिरे, अकटयक्षप येलिपिरे, घ-वो ।

७ पठफ भयरकघ-युगादि । ८ प-मिधे । अ-युर्क । ९ प-२१था । १० प-पक्षकम् ।

सम्मुली नाम सायान्हव्यापिनीत्यर्थः । ब्रह्मवैवर्तेऽपि

“ रम्मारूयां वर्जयित्वां तृतीयां द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ” इति ।
गणध्वतुर्था । माद्रकृष्णतृतीयायां विशालाक्षीयात्रोक्ता कार्शीखण्डे

“ माद्रकृष्णतृतीयायामुपवासपरैर्नृभिः । कृत्वा जागरणं रात्रौ विशालाक्षीसमीपतः ” ॥ इति ।
अत्र रात्रिव्यापिनी ग्राह्या । रात्रौ जागरणविधानात् । माद्रशुक्लतृतीयां हरितालिकोच्यते । सा
मुहूर्तमात्राऽपि परयुता ग्राह्या । तदाह वामनः

“ मुहूर्तमात्रसत्वेऽपि दिने गौरिवतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ” ॥ इति ।
चतुर्थीसहितायां तु फलाधिक्यमाह माधवीये आपस्तम्बः

“ चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा । अवैधव्यकैरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्धिनी ” ॥
द्वितीयायोगे प्रत्यवायमप्याह स एव

“ द्वितीयाशेषसंयुक्तां या करोति विमोहिता । सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ” ॥ इति ।
आश्विनकृष्णतृतीयायां ललितादेव्या यात्रोक्ता कार्शीखण्डे

“ इषकृष्णतृतीयायां ललितां प्रतिपूज्य वै । नारी वा पुरुषो वाऽपि स लभेद्वाञ्छितं फलम् ” ॥ इति
इति तृतीयानिर्णयः ।

अथ चतुर्थी

सा परविद्धा ग्राह्या । ‘ युगभूतानाम् ’ इति युगमवाक्यात् । माधवीये बृहद्वसिष्ठोऽपि १५
“ एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुता ” ॥ इति ।
सर्वासु चतुर्थीषु दुष्टियात्रोक्ता कार्शीखण्डे

“ कुर्यात्प्रतिचतुर्थीह यात्रा विज्ञेयितुः सदा । ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशोद्देशा वै मोदका मुदा ” ॥ इति ।
ल्लेहो “ अङ्गारकचतुर्थ्यां ये स्नात्वात्तरवहाम्भसि । अभ्यर्च्याङ्गारकेशान नमस्यन्ति नरोत्तमाः ॥
“ न तेपा ब्रह्मपीडा च केंदाचित्कापि जायते ” ॥ इति ।

नागचतुर्थी तु मध्यान्हव्यापिनी परविद्धा ग्राह्या । तदाह गोविन्दार्णवे देवलः
“ युगं मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य कर्णीश्वरात् । क्षरिणाप्याप्य पञ्चम्या पूजयेत्प्रयतो नरः ” ॥ इति ।
युगं चतुर्थी । विनायकव्रते तृतीयायुतेव । तदुक्तं तत्रैव

“ चतुर्थी तु तृतीयायां महागुण्यफलप्रदा । कर्तव्या व्रतिभिर्वत्स गणनायसुतोषिणी ” ॥
श्रावणकृष्णचतुर्थी सङ्कष्टचतुर्थीत्युच्यते । सा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं स्कान्दे २५

“ श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्यां च विपुद्ध्ये । तस्मिन्दिने वर्त कार्यं सङ्कटाख्यं सुरैर्वीरि ” ॥ इति
दिनद्वये चन्द्रोदये सत्वेऽसत्त्वे वा पूर्वेव । ‘ मातृविद्धो गणेश्वरः ’ इति वचनात् ।
माद्रकृष्णचतुर्थ्यां बहुलावतत् । तत्र पूर्वेव । तदुक्तं गोविन्दार्णवे पुराणसमुच्चये

“ गौरीश्वतुर्थी वटधेनुपूजा दुर्गाचर्चनं दुर्भरहोलिके च ।
“ वटस्य पूजा शिवरात्रिरेताः परान्विता भ्रन्ति नृपं सराष्ट्रम् ” ॥ इति ।

३०

गौर्याः गौरिव्रतसंबंधिनी चतुर्थी । वटसंबंधिनी पंचदशी । धेनुपूजा तत्संबंधिनी बहुला चतुर्थी
वत्सस्य पूजा वत्सद्वादशी ।

भौद्रशुक्लचतुर्थी वरदचतुर्थीत्युच्यते । सा मध्याह्न्यापिनी पूर्वविद्धा ग्राह्या । पूर्वदिने मध्याह्न-
व्याप्यभावे परैव । तदुक्तं माधवीये बृहस्पतिना

५ “चतुर्थी गणनापस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि” ॥ इति ।
स्मृत्यन्तरेऽपि

“मातृविद्धा प्रशस्ता स्याच्चतुर्थी गणनायके । मध्याह्न परतश्चेत्स्यान्नागविद्धा प्रशस्यत” ॥ इति ।
सिद्धिविनायकव्रतेऽपि मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । ‘प्रातःशुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप’

इति पूजायास्तत्कालत्वात् । उभयदिने मध्याह्नव्याप्यभावे व्याप्तिस्त्वे वा पूर्वेव । ‘मातृविद्धा
१० प्रशस्यते’ इति वाक्यात् । इयं च रविभौमभ्या युक्ता महतीत्युच्यते । तदुक्तं गोविन्दार्णवे
वाराहे

“माद्रे शुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता । महती साऽत्र विघ्नेशमर्चित्वेष्टं लभेन्नरः” ॥ इति ।
अस्यां चन्द्रं न पश्येत् । तदाह तत्रैव मार्केण्डेयः

“माद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थी स्वातियोगिनी । मिथ्यामिश्राप कुरुते हृष्टचन्द्रा न संशयः” ॥

१५ पराशरोऽपि

“कन्यादित्ये चतुर्थी तु शुक्ले चन्द्रस्य दर्शनम् । मिथ्याभिद्रुषणं कुर्यादात्रो पश्येन्न तं सदा” ॥
अत्र रात्रिग्रहणाद्विवादर्शने न दोष इति । रात्रावेव चन्द्रमाधान्यात् । तद्दोषशान्त्यर्थं तत्रैव
पुराणान्तरम्

“ततश्चतुर्थी रात्र्या य. प्रमादाद्दीक्ष्य मानवः । पठेत्पौराणिक वाक्यं प्राङ्मुखो वाऽप्युदङ्मुखः ॥

२० “सिंहः प्रसेनमवर्धीत्सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येप स्यमन्तकः” ॥ इति ।
वरदचतुर्थीत्वं चास्या विवृतं तत्रैव

“सुरासुरानाम्नुर्वन्ती गणेशं मत्तिपूर्वकम् । तस्या प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिका” ॥ इति ।
माघशुक्लचतुर्थी तिलचतुर्थी । तदुक्तं काशीखण्डे

“माघशुक्लचतुर्थी तु नक्तव्रतपरायणाः । ये त्वा दृष्टेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः स्युरसुरदृहाम् ॥

२५ “विधाय वाबिकीं यात्रां चतुर्थी प्राप्य तापसीम् । शुक्लास्तिलान्मुर्वेर्बद्धा प्राश्नीयात्तद्बुक्कान्तरती” ॥
तापसीं मार्धीम् । अत्र नक्तग्रहणात्प्रदोषव्यापिनी ग्राह्येति दिक् । इति चतुर्थीनिर्णयः ।

अथ पञ्चमी । सा चतुर्थीयुतैव ग्राह्या । ‘युग्भूतानाम्’ इति युग्मवचनात् ।

“पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी । प्रतिपन्नचमी चैव कर्तव्या संमुखी तिथिः” ॥

इति पैठीनसिखचनाच्च । संमुखी सायाह्नव्यापिनी । ब्रह्मचैवर्तेऽपि

३० “प्रतिपत्यञ्चमी भूतसावित्री वटपूणिमा । नवमी दशमी चैव नोपोध्याः परसंयुताः” ॥ इति ।
माघवीये स्कान्देऽपि “पञ्चमी च तर्था कार्या चतुर्थीसंयुता विभो” इति ।

चैत्रादिमासगताः पञ्चम्यादयः कल्पादय उच्यन्ते । तथा च मात्स्ये

“ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्पादिः संप्रकीर्तितः । वैशालस्य वृतीया या वा कृष्णा फाल्गुनस्य च ॥

* * धवफघ-याठ । १ ज्ञ-गणेश । २ प-व्याप्तिभावे व्याप्तिमत्त्वे वा पूर्वेव । ३ कटय-य ३
खक्षक-ती, ज्ञ-तो । ४ पक्ष-तिलक । ५ कटय-दुहा । ६ प-च । ७ फघ-सदा । ८ फघघय-गहिता ।

“ पञ्चमी चैत्रमासस्य तथैवान्त्या तथापरा । शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥

“ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् । कल्पानामाद्यो हेता दत्तस्याक्षयकारकाः ” ॥

अत्रैताः शुक्लः पौर्वाह्निक्यः कृष्णः आपराह्निक्य इति युगादिव्यवस्था ।

“ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ” ॥

इतिवाक्यात् । अत्र पक्षविशेषानुपादाने शुक्ले ज्ञेयः । श्रावणशुक्लपञ्चमी नागपञ्चमीत्युच्यते । सा ५
परविद्धा ग्राह्या । तदुक्तं च मत्कारचिन्तामणौ

“ पञ्चमी नागपूजायां कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यां तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका ” ॥ इति ।

प्रतापमार्तण्डे स्मृत्यन्तरेऽपि

“ श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिता” ॥ इति ।

अत्र कर्तव्यमुक्तं काशीखण्डे

१०

“ यः स्नातो नागपञ्चम्यां कुण्डे वासुक्तिसंज्ञके । न तस्य विषसंसर्गो भवेत्सर्पसमुद्भवः ॥

“ कर्तव्या नागपञ्चम्यां यात्रा वर्षासु तत्र वै । नागाः प्रसन्ना जायन्ते कुले तस्यापि सर्वदा ” ॥ इति ।

गोविन्दाण्वि भविष्येऽपि

“ श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप । द्वारस्थोभयतो लेखा गोमयेन विबोल्बणाः ॥

“ पूजयेद्विधिवत्क्षीरदधिदूर्वाङ्कुरैः कुशः । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥

१५

“ ये तस्यां पूजयन्तीह नागान्भक्तिपुरस्तराः । न तेषा सर्वतो वीर भयं भवति कुत्रचित् ” ॥ इति ।

माद्रशुक्लपञ्चमी ऋषिपञ्चमीत्युच्यते । तदुक्तं ब्राह्मे

“ नमस्ये शुक्लपक्षे त यदा भवति पञ्चमी । नयादिके तदा स्नात्वा कृत्वा नियममेव च ॥

“ ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्रा वाऽपि वरानने । कृत्वा नैमित्तिकं कर्म गत्वा निजग्रहं पुनः ॥

“ वेदिं सम्यक् प्रकुर्वीत गोमयेनोपलिप्य ताम् । रङ्गवह्निस्मायुक्तं नानापुष्पोपशोभिताम् ॥

२०

“ तत्र सप्तकषीन्द्रिव्यान्भक्तियुक्ता प्रपूजयेत् ” ॥ इति । तत्र पञ्चमी मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या ।

“ पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्यान्हव्यापिनी तिथिः ” इति माधवीये हारीशोक्तिः । उमयादिने

तन्नासावध्यातौ वा “ पूर्वा पूर्वयुता ग्राह्येति ” मदनरत्ने युगवाक्यात् । माघवीयेऽप्येवम्

“ आश्विनस्य शुक्लपञ्चम्यामुपाङ्गललिताव्रतम् ” । तथयपि महानिबन्धेष्वनुक्तं तथाप्यति-

प्रचारत्वाङ्घ्रिण्यते । तत्र पञ्चमी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पूजाविधानात् । माघवीये २५

स्मृत्यन्तरेऽपि “ पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ” ॥ इति ।

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चम्यपि नागपञ्चमी

“ शुक्ले मार्गशिरे पुण्या श्रावणे या च पञ्चमी । स्नानदानैर्बहुकला नागलोकप्रदायिनी ” ॥ इति ।

हेमाद्रौ स्कान्दात् ।

इयमापि परसुतैव गमथा । “ पञ्चमी नागपूजाया कार्या षष्ठीसमन्विता ” इति पूर्वोक्तवचनात् ॥ ३०

इति पञ्चमीनिर्णयः ।

अथ पृष्ठी ।

सा तु सर्वेषूपवांसत्रतादिषु स्कन्दवतातिरिक्ता सप्तमीयुतैव ग्राह्या 'पण्मुन्योः' इति युग्मवाक्यात् । माघर्षीये स्कान्देऽपि

“ नागविद्धा न कर्तव्या पृष्ठी चैव कदाचन । सप्तमीसंयुता कार्या पृष्ठी धर्मार्थचिन्तकैः ” ॥ इति ।

अत्र पञ्चमीवेषः पण्मुहूर्तात्मको ज्ञेयः । ' नागो द्वादशनाडीभिर्द्वयपयत्युत्तरां तिथिम् ' इति वचनात् ।

५ तेन पण्मुहूर्तन्यूनपञ्चमीयोगे पूर्वैव । अस्यामेव रविवासयोगे लोलाक्यात्रोक्ता काशीखण्डे “ कृतानि यानि पापानि नरैः संवत्सरादपि । नश्यन्ति क्षणतस्तानि पृष्ठचर्के लोलदर्शनात् ” ॥

लोलो लोलाकः । वार्षिकताऽप्युक्ता तत्रैव

“ मार्गशीर्षस्य सप्तम्यां पृष्ठ्यां वा रविवासरे । विधाय वार्षिकीं यात्रां नरः पापात्ममुच्यते ” ॥ इति ।

आपाद्गुह्यपृष्ठी स्कन्दपृष्ठीत्युच्यते । सा पञ्चमीयुता ग्राह्या । तदुक्तं स्कान्दे

१० “ कृष्णाष्टमी स्कन्दपृष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ” ॥ इति ।

भाद्रकृष्णपृष्ठी योगविशेषेण कपिलापृष्ठीत्युच्यते । तदुक्तं पुराणसमुच्चये

“ माद्रे मास्यासिते पक्षे भानौ चैव करे स्थिते । पाते कुजे च रोहिण्यां सा पृष्ठी कपिला भवेत् ॥

“ संयोगे तु चतुर्णां तु निर्दिष्टा परमेष्ठिना ” ॥ इति । वाराहपुराणेऽपि

“ नमस्ये कृष्णपक्षे तु रोहिण्यां पातभुस्तैः । युक्ता पृष्ठी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता ॥

१५ “ अतोपवासानियमेर्मास्करं तत्र पूजयेत् । कपिलां च द्विजाम्नाय दत्त्वा क्रतुफलं लभेत् ” ॥

व्रतहेमाद्रौ स्कांष्टे

“ प्रौष्ठपयसिते पक्षे पृष्ठी भौमेन संयुता । द्यतीपाते च रोहिण्यां सा पृष्ठी कपिला स्मृता ॥

“ द्वितीया तु महापुण्या व्रतीनां दुर्लभा क्वचित् । पृष्ठी संवत्सरस्याते सा पुनस्तेन संयुता ॥

“ चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिते पक्षे शुभोदये । वैशाखेऽपि च राजेन्द्र द्वारवत्या परा स्मृता ” ॥ इति ।

२० मार्गशुक्ला चम्पापृष्ठी । तस्यां खण्डेरायाख्यमह्यारिपूजाद्वाह्वणभोजनादि मह्यारिमाहात्म्ये दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धम् । अस्यां योगविशेषस्तत्रैवैकः

“ मार्गे भाद्रपदे शुक्ला पृष्ठी वैधृतिसंयुता । रविवारेण संयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्तिता ” ॥ इति ।

तथा “ मार्गशीर्षेऽमले पक्षे पृष्ठ्यां वारिंशुमालिनः । शततारागते चन्द्रे लिङ्गं स्याद्दृष्टिगोचरम् ” ॥ इति ।

इयं च यागाविशेषेण पूवा परा वा ग्राह्या । तदभावे सप्तमीयुता कार्या । पूर्वोक्तसामान्यनिर्णयादिति दिक् ।

२५

इति पृष्ठीनिर्णयः ।

अथ सप्तमी ।

सा सर्वत्र पूर्वैव । ' पण्मुन्योः ' इति युग्मवचनात् । स्कान्देऽपि “ पृष्ठ्या युता सप्तमी चै कर्तव्या तात सर्वदा ” । इति । वैशाखशुक्लसप्तम्यां गङ्गापूजोक्ता ग्राह्ये

“ वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जन्तुना जान्हवी स्वयम् । क्रोधात्पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरंध्रात्तु दाक्षिणात् ॥

३० “ तां तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गगनमेखलां ” ॥ इति ।

अत्र पूर्वाह्नव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये साम्येन पूर्वाह्नगामिन्यां पूर्वा सामान्यनिर्णयान् । आश्विन-शुक्लसप्तमा देवीपूजायां परयुता ग्राह्या

“ युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तामु तिथियुग्मता ” ॥

इति प्रतापमार्तण्डे भविष्योक्तेः । वर्षवृद्धिर्जन्मतिथिः । अत्रैव मूलनक्षत्रे पुस्तकस्यापनमुक्तं रुद्रयामले

“ मूलनक्षत्रे सुराधीश पूजनीया सरस्वती । पूजयेत्प्रत्यहं देवं यावद्वैष्णवमृक्षकम् ॥

“ नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीयीत कदाचन ” ॥ इति ।

“ पुस्तके स्थापिते देवी विद्याकामो द्विजोत्तमः ” । सद्ग्रहेऽपि

“ आश्विनस्य सिते पक्षे मेधाकामः सरस्वतीम् । मूलेनाऽऽवहयेद्देवीं श्रवणेनै विसर्जयेत् ” ॥

माघशुक्लसप्तमी रथसप्तमीत्युच्यते । साऽरुणोदपन्यापिनी स्नानादौ ग्राह्या

“ सूर्यग्रहणतुल्या तु शुक्ला माघस्य सप्तमी । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ” ॥

इति चन्द्रिकायां विष्णुक्तेः । “ प्रयागे यदि लभ्येत क्वटिसूर्यग्रहैः समा ” इति स्मृत्यन्तराध । १०

दिनहयेऽरुणोदये चेतूर्वेव ‘ पण्ण्योः ’ इति युग्मवाक्यात् । अत्र कृत्यं भविष्ये

“ सोवर्णे राजते ताम्रे भक्त्यात्पुत्रमये तथा । तैलेन वर्तिर्दातव्या महारंजनरजिता ॥

“ समाहितमना भूत्वा दत्त्वा शिरसि दीपकम् । भास्करं हृदये ध्यात्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

“ नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः । वरुणाय नमस्तेऽस्तु हरिवाप्त नमोऽस्तु ते ॥

“ जले परिहरेद्दीपं ध्वात्वा संतर्प्य देवताः ” ॥ इति । महारंजनं कुसुमम् । परिहरेत् मुखेत् । १५

काशीखण्डे विशेषः

“ लोलाके रथसप्तम्यां स्नात्वा गङ्गासिसङ्गमे । सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुक्तो भवति तत्क्षणत् ” ॥ इति ।

इयं च पृथी रत्रिवासरयोगेऽतिफलदा ।

“ पृथी च सप्तमीयोगे वारश्वेवंशुमालिनः । योगेऽय पद्मको नाम सहस्राकं ग्रहैः समः ” ॥

इति स्मृतिचन्द्रोदये गर्गोक्तेः । अर्घ्यमन्त्रश्च काशीखण्डे

२०

“ यदा जन्मकृतं पापं मिया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगं च शोकं च माकरी हन्तु सप्तमी ” ॥ इति ।

इति सप्तमी ।

अथाष्टमी । सा कुण्डा पूर्वा शुक्ला परा ग्राह्या

“ शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ” ॥ इति ।

“ कुण्डपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धेव कर्तव्या परविद्धा न कुत्रचित् ” ॥ इति । २५

“ उपवासेषु राजेन्द्र एष धर्मः सनातनः ” । इति नेगमात् । सर्वास्वष्टमीषु भैरव्यात्रा काशीखण्डे

“ अष्टम्यां च चतुर्दश्या शक्तिभूमिजवासर । यात्रां च भैरवीं कृत्वा नरः पापैः प्रमुच्यते ” ॥ इति ।

सत्रैय “ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां भौमवारे विशेषतः । संपूज्य सततं काश्यां दुर्गां दुर्गातिनाशिनीम् ” ॥ इति ।

चैत्रशुक्लाष्टम्यां विशेषस्तत्रैव

“ चैत्राष्टम्यां महायात्रां भवान्याः कारयेत्सुर्धाः । अष्टाधिकाः प्रकर्तव्याः शतकृत्वः प्रदक्षिणाः ” ॥ इति । ३०

इयं च परसुता ग्राह्या । युग्मवचनात् । श्रावणकृष्णाष्टमी द्वेषा । जन्माष्टमी जयन्ती च । तत्र

केपला जन्माष्टमी । रोहिणीयुक्ता जयन्ती । तत्राद्योक्ता स्कान्दे

“अष्टमी श्रावणे मासि कृष्णपक्षे यदा भवेत् । कृष्णजन्माष्टमी ज्ञेया महापातकनाशिनी ” ॥ इति ।
पुराणान्तरेऽपि

“श्रावणे बहूले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम् ” ॥ इति ।
जयन्ती तूक्ता वह्निपुराणे

५ “कृष्णाष्टम्यां भवेद्यत्र कल्लेका रोहिणी यदि । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्या सा प्रयत्नतः” ॥ इति ।
स्कान्देऽपि

“प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा भवेत् । श्रावणे बहूले सा तु सर्वपापप्रणाशिनी ॥

“जयं पुण्यं च कुरुते जयन्तीं तां विदुर्बुधाः ” ॥ इति ।

शैवपुराणे शिववाक्यम्

१० “शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि अष्टमीभेदनिर्णयम् । श्रावणे कृष्णपक्षस्य घटिषष्टिर्द्वयं भवेत् ॥

“तदा जन्माष्टमी ख्याता संपूर्णा सा प्रकीर्तिता । रोहिणीनक्षत्रसंयुक्ता जयन्ती सा तु कथ्यते ॥

“जयन्ती यदि लभ्येत तत्र पुण्यं न गण्यते ” ॥ इति ।

पाद्मे “प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । येः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

“किं पुनर्बुधवारणे सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ” ॥ इति ।

१५ सोमः सोमवार इति केचित् । भुक्तं तु चन्द्रोदय इति । ‘अर्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये सति’ इति विष्णुधर्मोत्तरेकमूलकल्पनालाषवात् । तत्र जन्माष्टमी नित्या

“ये न कुर्वन्ति जानन्तः कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । ते भवन्ति नराः प्राज्ञ व्याला व्याप्राश्च कानने” ॥

इति स्कान्देऽकरणेऽनिष्टश्रुतेः ।

“श्रावणे बहूले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति महाप्राज्ञ व्यूलो भवति कानने ” ॥

२० इति भविष्ये । जयन्त्यपि नित्या काम्या च । तत्र नित्या स्कान्दे

“शूद्राच्चेन तु यत्पापं शवहस्तस्थभोजने । तत्पापं लभते कुन्ति जयन्तीविमुखो नरः ॥

“न करोति यदा विष्णोर्जयन्तीसंभवं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीव्यधाम् ” ॥

इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । काम्याऽप्युक्ता स्कान्दे

“महाजयैर्यं कुक्तां जयन्तीं भुक्तेऽथवा । धर्ममर्थं च कामं च मोक्षं च मुनिपुंगव ॥

२५ “ददाति वाञ्छितानर्थान् ये भान्येऽप्यतिदुर्लभाः ” ।

इति फलविशेषश्रवणात् । अस्मिन्न व्रते उपवासः पूजा चैत्युभयं प्रधानम्

“जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम । त्रैलोक्यसम्भवं पापं तेन भुक्तं न संशयः ” ॥

इति स्कान्दात् ।

“अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरिर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

३० “सोपवासो हरेः पूजा कृत्वा तत्र न सीदति ” ॥ इति भविष्यपुराणाच्च । फलसम्बन्धावगमा-

दिति नथ्याः । तत्र । चित्रोद्भिद्भिरपेक्षफलसम्बन्धाप्रयोगभेदात्पतेः ।

ननु पूर्वोदाहृतेषु वाक्येषु गौरवपरिजिहीर्षया केवलं फलसम्बन्ध एव क्रियते ।

१ क-यत्र; वफ-परि । २ कपफरयअधड-व्याली । ३ प-र्या कुर्वीताम् । ४ क-द्विजोत्तमाः

५ पत्र-ननु ।

“ श्रावणे बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु भवति क्रुराक्षसः ” ॥

इत्यादिकालविधायकेषु भविष्यत्पुराणादिवचनेषु कृष्णजन्माष्टमीव्रतशब्देनोभयोरुपादानात् दर्शपूर्णमासराजसूयादिवत्प्रयोगैक्यमिति चेन्न । प्रातिस्विकवाक्यैः पृथक्फलसम्बन्ध उद्भिन्नादिवत्परम्परनैरपेक्षेणैतिकर्तव्यताया अप्यन्वयाद्भिन्न एव प्रयोगविधिः कल्प्यते । एव चैकशब्दोपादानमपि ‘ य इष्टया पशुना सोमेन ’ इत्यादिवच विरुध्यते । अस्तु पृथक्प्रयोगेति चेत् ५
इत्यनन्तरस्वकृतव्रतानुष्ठानपद्धतौ एकप्रयोगलेखनविरोधात् । तस्मात् ‘सोपवासो हरे पूजाम्’ इत्यनन्तरापन्यस्ते

“ मासि माद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रके । शशाङ्के वृषराशिस्ये कक्षे रोहिणिसंज्ञके ॥

“ योगेऽस्मिन्सुदेवाद्धि देवकी मामजीजनत् । तस्मान्मां पूजयेत्तत्र शुचिः सम्यगुपोषितः ” ॥

इत्यादावुपवासस्य गुणत्वप्रतीतिः स ‘ दतो धावति ’ इत्यादिवत्फलिर्लसंस्कारः । पूजैव १० प्रधानम् । एव चोपवासस्य पारार्थ्यं निर्ज्ञाति यस्तद्वाक्ये फलोत्प्लेखः स केवलः स्तावक एव पर्णतादिवत् । ‘ अद्भे फलश्रुतिरर्थवादः ’ इति न्यायात् ।

ननु “ वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये । उपवास करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नभस्यहम् ॥

“ अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रं सरोहिणिम् । अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ” ॥

इति भविष्यदुक्ते संकल्पवाक्ये उपवासस्य कर्तव्यत्वेनोद्धेलात्सोऽपि प्रधानमिति चेन्न । १५
अङ्गत्वेऽप्युपवासस्य ‘ क्रिया क्रियासन्निधिर्न वा प्रकाशयन्मन्त्रः करणत्वं भजते ’ इति न्यायात् क्रियासंबन्ध्युपवासप्रकाशकत्वेनापि मन्त्रस्य करणत्वोपपत्तेः । उपवासेनेति उपलक्षणे तुर्तीया । उपवासस्य पूजाकरणवासमवाप्त ।

ननु पूर्वोदाहृतयोः पूजाफलसंबन्धबोधकवाक्ययोरकरणे निन्दार्थवादाद्वैरमावात्कथं व्रतस्य नित्यत्वोद्बोध इति चेन्न । उक्तयुक्त्या पूजाया एव फलसंबन्धे पूर्वोदाहृतेषु ‘ श्रावणे बहुले पक्षे ’ २० इत्यादिवाक्येषु कृष्णजन्माष्टमीव्रतशब्देन पूजाया महणात् युक्तोऽकरणनिन्दार्थवादश्रवणा-
सित्यत्वोद्बोधः इति । तस्मादुपवासोऽङ्ग पूजैव तु प्रधानम् ।

अस्याश्च पूजायाः काल उक्तो विष्णुधर्मोत्तरे

“ रोहिणीसहिता कृष्णा मासि माद्रपदेऽष्टमी । सप्तम्यामर्द्धरात्राद्य कलयामऽपि यदा भवेत् ॥

“ तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभो हरिरीश्वरः । तमेवोपवसेत्कालं तत्र कुर्याच्च जागरम् ॥ २५

“ अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तातात्सुदये तथा । निवतात्मा शुचिः श्रातः पूजां तत्र प्रवर्तयेत् ॥” इति ।

वसिष्ठस्तु स्पष्टमर्द्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमाह

“ अष्टमी रोहिणीयुक्ता निश्यन्द्धं हृद्यते यदि । मुख्यकालः स विज्ञेयस्तत्र जातो हरिः स्वयम् ॥” इति ।

मुख्यस्य प्रधानस्य कालो मुख्यकालः । अत्र केवलाष्टमी चतुर्द्धां पूर्वसुरैव निशीथ-
व्यापिनी परेसुरैव उभयेषुः नोभयेयुञ्जेति । तत्र प्रथमाद्वितीयपक्षयोः कर्मकालव्यापित्वेनासंदिग्धैव । ३०
अन्ययोगपि पक्षयोः प्रातः सङ्कल्पकाले सत्त्वादाधिक्याश्च परैव । ब्रह्मवैवर्तेऽपि

“ वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताऽष्टमी ” ॥ इति ।

रोहिणीयुतापि चतुर्द्धां पूर्वसुरैव निशीथयोगवती । परेसुरैव तादृशी । उभयेषु । नोभयेषुञ्जेति ।

तत्र पूर्वसुरैर्निशीथयुता पूर्वव “ कार्या विद्वापि सप्तम्या रोहिणीसहिताष्टमी ” । इति पाश्चात् ।

“ सप्तमीसंयुताऽष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि । भविता साऽष्टमी पुण्या यावच्चन्द्रदिवाकरो ” ॥
इति वह्निपुराणात् । “ जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् ” ॥ इति गारुटाद्य ।
भविष्ये विष्णुधर्मोत्तरे च

“ रोहिण्यामर्द्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥

५ “ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नमसि चाष्टमी । सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति ॥

“ अर्द्धरात्रे तु योगोऽयं तारापत्युदये तथा । रोहिणीसहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमी ॥

“ अर्द्धरात्रादध्वोर्ध्वं कलयाऽपि यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुमी हरिरीश्वरः ” ॥

तथा “ सप्तमयोगे तु रोहिण्यां निशीथे राजसत्तम । समजायंत गोविन्दो बालरूपो चतुर्भुजः ॥

“ तस्मात्तं पूजयेत्तत्र निशीथे राजसत्तम ” ॥ इति ।

१० अवाशिष्टेषु त्रिषु पक्षेषु परदिन एव व्रतम् । तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते

“ वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी सहिताऽष्टमी । सक्रक्षाऽपि न कर्तव्या सप्तमीसंयुताऽष्टमी ” ॥ इति ।

स्कान्दे “ सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम ।

“ प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि मुहूर्तार्द्धं भवेद्यदि । तदाऽष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः पुरा ” ॥

पाप्ने “मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साऽष्टमी भवेत् । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा” ॥ इति ।

१५ यदा तु पूर्वेषु रोहिणीरहिता निशीथिगा च तिथिः परेषु रोहिणीसहिता निशीथ्यास्पृष्ट

च तदा पूर्ववद् ग्राह्या । कर्मकालशास्त्रस्य सर्वापेक्षया प्राबल्यस्य सर्वग्रन्थसिद्धत्वात् । रोहिणीयोगे

तु प्राशस्त्यात्कलातिशयमात्रं न तु तस्य निर्णयोपयोगिता । नवमीबुधवारवत् ।

अन्यथा “ प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । ये कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ॥

“ किं पनर्धुवारेण सोमेनापि विशेषतः । किं पुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ” ॥

२० इति पाद्मवचसा पूर्वैश्वरर्द्धरात्रे वर्तमाना सरोहिणीमप्यष्टमी त्यक्त्वा बुधनवमीयुता परैव

कार्याऽऽपद्यते ।

यत्तु पुनर्भव्याः । सत्यं कर्मकालशास्त्रं सर्वापेक्षया प्रबलं तथापीयमस्मिन्व्रते परैव ग्राह्येत्येवंविधेन

प्रातिस्विकेन शास्त्रेण बाध्यते । अत एव विष्णुरहस्ये

“ प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नमसि चाष्टमी । मुहूर्तमपि लभ्येत सोषोढ्या सा महाफला ” ॥ इति ।

२५ वह्निपुराणेऽपि

“ कृष्णाष्टम्यां भवेशत्र कल्लेका रोहिणी स्मृता । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता उपोष्यैर्धे प्रयत्नतः” ॥

स्कान्दे “ उदये चाष्टमी किञ्चिन्नवमी सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्क्षसंयुता ॥

“ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते यदि वा न वा ” ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्ते

३० “ विवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्ता प्रकुर्वीत विशेषेणन्दुसंयुताम् ” ॥

इति प्रातिस्विकशास्त्रस्य कर्मकालशास्त्रापेक्षया प्राबल्यं माधवाचार्यादिभिर्व्यवस्थापित-

मेवेत्याहुः । तदपि न । तद्वेव हि प्रातिस्विकं शास्त्रं कर्मकालबाधक यदनन्यथासिद्धं भवति ।

संभवति त्वस्य न्याय्योऽन्योऽर्थः । तथाहि-यसावद्ब्रह्मवैवर्तीयं तत्र ‘ इन्दुसंयुताम् ’ इत्यस्य

१ हा-सोमयोगे, अ-समायोगी । २ घफ-सप्रजायत, पक्ष-समा- । ३ कपरक्ष-उपोष्याले ।

४ क-दं तु प्रातिस्विकं शास्त्र अन्यथासिद्धं ।

‘ सोमेनावि विशेषत ’ इत्यनेनैकमूलकल्पनालाघवलिप्सया सोमवारपरत्वान्नास्य दिवावच्छेदेन रात्र्यवच्छेदेन वा रोहिणीकलायोगाभावे निशीथगा ग्राह्येत्ययमर्थः । निशीथगमकशब्दाभावात् । किन्तु सोमवारयुक्ता विशेषेणाधिक्येन रात्रियुक्ता ग्राह्येति । एवं चोमयदिने निशीथस्पर्शाभावे सोमवाराधिकरात्रिव्याप्तेर्निर्णायकत्वमुक्तं भवति । यदा । ‘ इन्दुसंयुताम् ’ इत्यस्य निशीथपरत्वेऽपि रात्रिपदेनैवाधिकरात्रिलक्षयित्वाऽहोरात्रावच्छेदेन कलयाऽपि रोहिणीयोगाभावेऽधिकरात्रिव्यापिनी कुर्वतित्युक्त्वा विशेषेणेत्यादिना तदपोचते । सत्यपि रोहिणीयोगे इन्दुसंयुतैव ग्राह्येति । अथवा निशीथस्य मुहूर्तमात्रात्मकत्वादुभयदिने वैषम्येण निशीथस्पर्शेऽहोरात्रे रोहिणीयोगाभावे च विशेषेणाधिक्येनेन्दुसंयुक्ता निशीथगा प्राहा । अधिकनिशीथव्यापिनीति यावत् । रोहिणीयोगे त्वधिकनिशीथव्यापिनीमपि विहाय स्वल्पनिशीथयोगिनी रोहिणीयुक्तामेव कुर्वतिति । यच्च स्कान्दम् ‘ उदये चाष्टमी किञ्चित् ’ इति तत्राप्युदयशब्दस्य ‘ तारापत्युदये सति ’ इत्याद्येकमूल- १० कल्पनालाघवलिप्सया चन्द्रोदयपरतैवाङ्गीकार्या न सूर्योदयपरता । यदि त्वेवं न ध्यास्यायते ततो यथाश्रुतवाक्यबलाद्यदा पूर्वैरनिशीथेऽष्टमीमात्रसत्वमुत्तरेषुश्च निशीथास्पर्शिन्यष्टमी रोहिणीयुक्तापि च सती यत्रा बुधयुक्ता तदैवोत्तरा स्यात् न तु तदभावे ‘ यावद्वचनं वाचनिकम् ’ इति न्यायात् । यदि तु बुधाभावेऽपि रोहिणीमात्रवशादेवोत्तरोच्यते तदा रोहिणीयोगाभावेऽपि बुधमात्रसद्भावाद्बुधस्य स्यात् । अन्यतरामावेऽप्येतद्वचनप्रवृत्ते स्वीकारादृक्षयोगवद्वारयोगस्यापि प्राशस्त्यहेतुत्वाच्च अतोऽर्द्ध- १५ जर्तयापत्तिः । किंच यथा पूर्वैरनिशीथेऽष्टमीमात्रसत्त्वे उत्तरेषुश्च निशीथात्पूर्वमृक्षयोगे बुधसत्त्वे च एतद्वचनाद्बुधसत्त्वेऽर्द्धमेवं पूर्वैरनिशीथे सक्षांष्टमीसत्त्वे बुधाधिक्याद्बुधसत्त्वेऽर्द्धतापत्तिः । प्रपञ्चिता चेतद्वचोव्याख्या द्वैतनिर्णये शुक्रभिः । तच्च विष्णुरहस्यस्य यदपि यद्विप्राणस्यं तत्र मुहूर्त- पदं निशीथाद्येमुहूर्तपरं कलापदं तद्वर्तिकलापरमिति न विरोधः । वस्तुतस्त्वेतद्वाचयमुभयदिने ऽनिशीथेऽष्टमीव्यासावव्यासावेकदेशव्याप्तौ वा सावकाशम् । अतो न कर्मकालव्याप्तिबाधकम् । २० तस्मात्कर्मकालशास्त्रावाधत्पूर्वैव प्राहा । यदि तु जयन्तीवर्तं जन्माष्टमीवर्ताद्विभ्रं तदा तद्भवतु परेऽहनि । न तु जन्माष्टमीवर्तम् ।

यत्तु माघाचाचार्यैर्जयन्तीवर्ततेन जन्माष्टमीवर्तस्यं प्रसङ्गसिद्धिरभ्यघायि । तत्र कालभेदात् । योऽपि च तैरेव नामभेदाभिहितभेदाद्भूपभेदाच्छुद्धमिश्रत्वभेदाभिर्देशभेदाच्च कर्मभेद उक्तः सोऽप्ययुक्तः । कर्मनामभेदभेदे हि स्यात्कर्मभेदः । न ह्यत्र जयन्तीशब्दः कर्मनामः । किन्तु रोहिणी- १५ सहिताया अष्टम्याः

‘ रोहिणी च यदा कृष्णपक्षेऽष्टम्यां द्विजोत्तम । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरात् । यदपि रूपभेदादित्युक्तं तत्र रूपशब्देन घात्वर्थभेदो गुणभेदो वाऽभिप्रेतः । नायः । कर्मभेदासाधकतयाऽऽमिक्षाधिकरणोपन्यासासंगतैः । नह्यामिक्षाधिकरणे घात्वर्थभेदाद्भेदः सिध्यति । नान्यः । उत्पत्तिशिष्टस्य गुणस्य वाक्यान्तरे श्रवणात् । निमित्त- ३० भेदशुद्धमिश्रत्वभेदनिर्देशभेदानां तु कर्मभेदकत्वं न ह्यपि श्युत्पादितम् ।

ननु “ जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिमान्ते च पारणम् ” ॥

“ सित्यते चैव भांते च पारणं यत्र चोदितं । तिथ्युक्ते रात्रिपर्यन्तं स्यातां चेत्यारणं दिवा ॥

“ यामत्रयोद्धृगादिन्यां प्रातेरेव हि पारणं । तिथियामत्रयाद्वाकं तिथिभांते च पारणम् ” ॥

इति भृगुवाक्येऽनन्यपरपुनःश्रवणलक्षणयादम्यासादेव भेद इति चेन्न । एतस्य वचसा जन्माष्टमीमत्स्यादिजपन्यनुवादेन पूर्वविद्धस्वगुणमात्रविधायकत्वेनाप्युपपत्तेः । अथ पूर्वोदाहनेषु वाक्येषु पश्यसेत्यु जयेच्चैन्यपर्यायधानुनिष्पन्नाख्यातरूपाच्छब्दान्तरादेव भेद इष्यते । तत्र शब्दान्तेरेणोपवासपूजयोर्भेदेऽप्युपवासस्य पूजाङ्गत्वस्य प्राकृत्यापितत्वेन स्वातन्त्र्येण कालनिर्णयप्रयोजकत्वम् ।

५ प्रकरणान्तराद्भेद इति चेन्न । उपलभ्यमानस्मृतिपुराणादिषु असन्निध्यन्तुपलम्भात् । यदि स्यात्तदा किमिनीमं राजमार्गं विहाय शुद्धमिध्रत्वादि कुमारो माधवाचार्यैराश्रियेत ? एवमपि स्वमात्रसाक्षिकत्वेन प्रकरणान्तराद्भेदे समाश्रीयमाणे भवतु जयन्तीव्रतं परेऽहनि । जन्माष्टमीव्रते तु सत्यापे उत्तरदिने निशीथाव्यापिन्या अष्टम्या रोहिणीयोगे पूर्वदिने च केवलाया निशीथयोगे पूर्वव ग्राह्येति दिक् ।

१० अथ जन्माष्टमीव्रतप्रयोगः । व्रतपूर्वदिने दन्तधावनं कृत्वोपवासादिने प्रातः

“स्यः सोमो यमः कालः संस्ये भूतान्यहः क्षपा । पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं स्वचरा नराः ॥

“ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह सन्निधिम्” । इत्युक्त्वा सकलपुष्पाक्षतत्रलपूर्णताम्रपात्रमादाय मासाद्युल्लिख्यामुकफलकामः पापक्षयकामो वा कृष्णप्रीतये कृष्णजन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये । तथा “वासुदेवं समुद्दिश्य सर्वपापप्रशान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्यहम् ॥

१५ “अर्घं कृष्णाष्टमीं देवीं नमश्चन्द्रसरोहिणीम् । अर्पयित्वोपवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

“एनसो मोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्दमयोनिजम् । तन्मे मुञ्चतु मां ब्राह्मे पतितं शोकसागरे ॥

“आजन्ममरणं यावद्यन्मया दुष्कृतं कृतम् । तत्प्रणाशय गोविन्द प्रसीद पुरुषोत्तम ॥”

इत्यनुत्वा पात्रस्थं जलं क्षिपेत् । ततः कदलीस्तम्भवासोमिराम्रपल्लवयुतसजलपूर्णकलशैर्द्विपिः पुष्पमालादिभिर्भुक्तमगुरुधूपितमग्निसङ्गकृष्णछागरक्षामणिद्वारान्यस्तमुसलादियुतं मङ्गलोपेतं

२० षष्ठ्या देव्या युतं देवक्याः स्तिकागृहं विधाय तस्य समन्ताद्भित्तिषु सकुसुमाञ्जलीन् देवगन्धर्वादीन् सङ्गचर्मधरवसुदेवदेवकीनन्दयशोदागर्गोपीगोपान् कंसनियुक्तान्गोधेनुकुञ्जरान् यमुनां तन्मध्ये कालियमन्यञ्च तत्कालीनं गोकुलचरितं यथासंभवं लिखित्वा स्तिकागृहमध्ये प्रच्छदपटावृत्तं मध्यकं स्थापयित्वा मध्याह्ने नद्यादिजले तिलैः स्नात्वाऽर्द्धरात्रे ‘सपरिवारश्रीकृष्णपूजां करिष्ये’ इति संकल्प्य

२५ “काञ्चनी ज्ञजती ताम्री पेंतली मृण्मयी तथा । वार्शी मणिमयी चैव वर्णकैर्लिखिता तथा” ॥

इत्युक्तान्यतमेन प्रतिमां विधायान्युत्तारणं कृत्वा प्रतिमाकपोलीं स्पृष्ट्वा तद्देशस्थाने तत्तद्देवतानां मूलमन्त्रं प्रणवादिचतुष्टयन्तं नाम च ‘अस्मै देवत्वं सद्गुणधायै स्वाहा’ इति मन्त्रं पठन्प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् अस्मा इत्यस्य स्थाने तत्तद्देवतानाम ग्राह्यम् ।

“गायद्भिः किन्नराद्यैः सततपरिदृता वेणुवीणानिनादैः

३० “झुंगारादृशकुन्तप्रवरकृतकरैः किङ्करीः सेव्यमाना ।

“पर्यङ्के स्वास्तृते या मुदिततरमुखी पुत्रिणी सम्यगास्ते

“सा देवी देवमाता जयति सुवदना देवकी दिव्यरूपा ॥” इति देवकीम्

“मां चापि बालकं सुतं पर्यङ्के स्तनपायिनम् । श्रीवत्सवक्षसं शान्तं नीलोत्पलदलच्छविम् ॥” इति

श्रीकृष्णं च ध्यात्वा ' उन्नमो देव्यै श्रियै इति ' इति श्रियं देवकीसहित वसुदेवं यशोदासहितं नन्दं श्रीकृष्णसहितं बलदेव चण्डिका च नमोन्तैर्नाममन्त्रैः पूजयेत् । तत्र मन्त्राः

“ योगेश्वराय देवाय योगानां पतये विभो । योगोद्भवाय नित्याय गोविन्दाय नमोनमः ॥ स्नाने ।

“ यज्ञेश्वराय यज्ञाय तथा यज्ञोद्भवाय च । यज्ञानां पतये नाथ गोविन्दाय नमोनमः ॥ घृतादौ ।

“ विश्वेश्वराय देवाय तथा विश्वोद्भवाय च । विश्वस्य पतये तुभ्यं गोविन्दाय नमोनमः ॥ नैवेद्ये । ५

गारुडे तु “ यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमोनमः ॥ इत्यर्थम् । सर्वेषां यज्ञपदाना स्थाने योगपदान्युक्तत्वायमेव मन्त्रः स्नाने, विश्वाय विश्वेश्वराय इत्याद्युक्त्वा नैवेद्ये, धर्माय धर्मेश्वराय इत्यादिस्वाहान्तस्तिलहोमे, विश्वाय विश्वेश्वराय इत्यादिः शयने, सोमाय सोमेश्वराय इत्यादिश्चन्द्रपूजायामिति मन्त्रा उक्ताः । ततो गव्यघृतेनाग्नौ वषोद्धारा क्वचित्तुङ्घृतेनेति । ततो जातकर्मनालच्छेदघृतापूजानामकर्माणि संक्षेपेण कार्याणि । ततश्चन्द्रोदये १० रोहिणीयुतं चन्द्रं स्याण्डिले प्रतिमायां वा नाममन्त्रेण संपूज्य

“ शङ्खे तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् । जानुभ्यां धरणीं गत्वा चन्द्रार्घ्यार्थं निवेदयेत् ॥

“ क्षीरोदारिणवसंभूत अत्रिगोत्रसमुद्भव । गृह्णाणार्घ्यं शशाङ्कैर्म रोहिण्या सहितो मम ” ॥ इति ।

ततः “ ज्योत्स्नाया पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः । नमस्ते रोहिणीकान्त सुधावास नमोऽस्तुते ॥

“ नमोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटेः । कलामिर्बर्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥ इति प्रणमेत् ॥ १५

ततः “ अनघं वामन शौरि वैकुण्ठं पुरुपोत्तमम् । वासुदेवं द्वर्षिकेशं माघवं मधुसूदनम् ॥

“ वाराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं वैत्यसूदनम् । दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडभञ्जम् ॥

“ गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम् । अधोक्षत्रं जगद्बीजं सर्मास्थित्यन्तकारिणम् ॥

“ वनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् । नारायणं चतुर्धाहु शङ्खचक्रगदाधरम् ॥

“ पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् । श्रीवत्साङ्कं जगत्सेतु श्रीकृष्ण श्रीधरं हरिम् ॥ २०

“ शरणं तु प्रपयेऽह सर्वकामार्थसिद्धये । प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ” ॥

इति मन्त्रे प्रणम्य

“ ब्राहि मां सर्वलोकेश हरे संसारसागरात् । ब्राहि मां सर्व पापघ्न दुःखशोकार्णवात्प्रभो ॥

“ सर्वलोकेश्वर ब्राहि पतितं मा भवार्णवे । देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥

“ ब्राहि मा सर्वदुःखघ्न रोगशोकार्णवाद्धरे । दुर्गतास्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत्सकृत् ॥ २५

“ सोऽहं देवातिदुर्दससाहि मां शोकसागरात् । पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥

“ ब्राहि मा देवदेवेश त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता ।

“ यदात्स्ये यच्च कोमारे यौवने यच्च वार्द्धके । तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हंतायुध ” ॥

इति मन्त्रैः प्रार्थयेत् । ततः स्तोत्रश्रवणपुराणश्रवणादिना जागरणं कृत्वा द्वितीयेऽन्दि प्रातःकालीनं नित्यं कृत्वा पूर्ववद्देवं पूजयित्वा ब्राह्मणात् भोजयित्वा तेभ्यः सुवर्णधेनुवस्त्रादि ३० ' कृष्णो मे प्रायताम् ' इति दत्त्वा

“ यं देवं देवकी देवी वसुदेवाद्बर्जाजनत् । मोमस्य ब्रह्मणो मुप्यै तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

“ सुजन्मवासुदेवाय गेब्राह्मणहिताय च ” । ' शान्तिरस्तु शिवं चास्तु ' इत्युक्त्वा प्रतिमामुद्रास्य

न्तां ब्राह्मणाय दत्त्वा पारणां कृत्वा घनं सम पयेत् । ' सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसंभवाय

- गोविन्दाय नमोनमः' इति पारणायाम् । 'भताय भूतपतये नमः' इत्यादि समापने मन्त्रः । उयापनं त्वनुक्तत्वात्तास्ति । एवं यथोक्ततथैव व्रतं कृत्वा परदिने पारणं कुर्यात् ।
- “अष्टम्यामथ रोहिण्यो न कुर्यात् पारणं क्वचित् । हन्यात्पुराकृतं कर्म उपवासाज्जितं फलम् ॥
- ५ “तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिमान्ते च पारणम्” ॥ इति । तत्र दिवसे उभयान्ते पारणमिति मुख्यः कल्पः । एकतरान्तस्त्वनुक्त्यः । तत्र यदि तिथिनक्षत्रयो-
रन्यतरस्य चान्तो रात्रौ भवति तदा तद्रात्रौ न कुर्यात्किन्तु दिवैव
“सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा पुण्यहानिः स्यादहते धारणपारणात्” ॥ इति ब्रह्मचैवर्ते निषेधात् ।
- १० “अन्यतिथ्यागमो रात्रौ तामसस्तैजसो दिवा । तामसे पारणं कुर्वस्तामसां गतिमश्नुते” ॥ इति गरुडपुराणाच्च । यत्तु केनचिदुक्तं तिथिनक्षत्रयोगाद्दिवापारणस्यासम्भवे रात्रावपि कुर्यात् । तदुक्तं माधवीये स्मृत्यन्तरे
“तिथ्यक्षयोर्यदा छेदो नक्षत्रान्तमथापि वा । अर्द्धरात्रेऽपि तत्कुर्यात्पारणं त्वपरेऽहनि” ॥ इति । ब्रह्मण्डपुराणेऽपि
- १५ “न रात्रौ पारणं कुर्यादहते वै रोहिणीव्रतात् । तत्र निश्चयि तत्कुर्याद्द्वर्जयित्वा महानिशाम्” ॥ इति । पूर्वोदाहृतं सामान्यवाक्यद्वयं जन्माष्टमीपारणातिरिक्तपारणपरमिति । तन्न । ब्रह्माण्डीय-
वचने तावदपिशब्दश्रवणात् ‘अपि वेदान्तगं रणे’ इतिवत्त्वार्थत्यागेनोभयान्तादरः प्रतीयते न रात्रिविधिः । एवं च स्तुत्यर्थत्वे संभवति न सामान्यवचनवाधकत्वमेतस्य युज्यते । यत्रपि ‘तिथ्यक्षयोः’ इति वचनं तत्रापि एकं पदमेकत्रान्वितमन्यत्र विना बलवदनुपपत्त्या
- २० नान्वेति इति न्यायात् । अर्द्धरात्रे यदोभयान्तस्तदा वचनान्तरबोधितदिन एव पारणं कुर्यान्न त्वर्द्धरात्रे पारणमित्येवंपरम् । न्यायश्चायं तृतीये सिद्धः । ‘यथा चमसमन्याश्रमसांश्रमसिनो मक्षयन्ति । अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वे एव लिप्सन्ति’ इत्यत्र चमसिपदस्य हारियोजनान्वयानभ्युपगमात् । किञ्च त्वयापि हि परेऽहनीत्यस्याविवक्षाद्दृशीक्रियत एव । अन्यथा तृतीय-
दिने पारणापत्तिः । यदप्यत्र माधवेनोक्तम् ‘अर्द्धरात्रशब्देन रात्रिमात्रं गृह्यत’ इति तदपि
- २५ प्रमाणामावेनैवापारतम् । यद्यविवक्षा तदा दिनस्यैव ग्रहणौचित्यात् । तस्मादस्मदुक्त एव पक्षः श्रेयान् । तत्र शक उभयान्तेऽशकस्त्वन्यतरान्ते उत्सवान्ते वा ‘तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतं कुर्वीत पारणम्’ इति फाल्गुनादृशादिनिबन्धवचनात् । उत्सवान्ते जागराद्युत्सवान्ते । मात्रशुक्लाष्टमी दुर्वाष्टमी । भविष्ये
“शुक्लाष्टमी तिथिर्यां तु मासि मात्रपदे भवेत् । दुर्वाष्टमी तु सा ज्ञेया नोत्तरा सा विधीयते” ॥ इति ।
- ३० इयं च पूर्वविद्धा । तदुक्तं बृहद्यमेन
“श्रावणी तुर्गनवमी दुर्वा चैव हुताशिनी । पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्बहोर्दिनम्” ॥ इति । अत्र स्त्रीणामेवाधिकारो न पुंसाम्
“या न पूजयते दुर्वा मोहादिह यथाविधिः । जन्मानि स्त्रीणि वैषव्यं लभते नात्र संशयः ॥
“तस्मात्संपूजनीया सा प्रतिवर्षं वधुजनैः” ॥

इति चन्द्रप्रकाशे पुराणसमुच्चयेऽकरणे वैधव्यरूपानिष्टश्रुतेः । अत एव नित्यमपीदम् ।

इदं तु व्रतं भाद्रशुक्ले अगस्त्योदयसंभावनायां भाद्रकृष्णाष्टम्यां कार्यम्

“ शुक्ले भाद्रपदे मासि दूर्वासंज्ञा तथाष्टमी । सिंहाके एव कर्तव्या न कन्याके कदाचन ॥

“ सिंहस्थे चोत्तमो सूर्येऽनुदिते मुनिसत्तम ” इति गोविन्दार्णवे स्कान्दात् * ।

अत्र कृत्यमुक्तं मदनरत्ने भविष्यपुराणे

“ शुचौ देशे प्रजातायां दूर्वायां ब्राह्मणोत्तम । स्याप्यं लिङ्गं ततो गन्धैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत् ॥

“ दध्यक्षतैर्द्विजश्रेष्ठ अर्घ्यं दद्यान्निलोचने । दूर्वाशमीभ्यां विधिवत्पूजयेच्छुद्धया युता ” ॥

तत्र मन्त्रः

“ त्वं दूर्वेऽमृतजन्मासि वन्दिताऽसि सुरासुरैः । सौभाग्यं सन्ततिं देहि सर्वकार्यकरी भव ॥

“ यथा शाखाप्रशाखाभिर्विश्रुताऽसि महीतले । तथा ममापि सन्तानं देहि त्वमजरामरम् ” ॥ इति । १०

मक्षयनियमोऽपि भविष्ये

“ अनग्निपक्वमग्नीयादन्नं दधि फलं तथा । अक्षारलवणं ब्रह्मचर्यायान्मधुनाऽन्वितम् ” ॥ इति ।

इयं च ज्येष्ठा मूलशून्यरौहिणमुहूर्तव्यापिनी ग्राह्या

“ मुहूर्ते रौहिणेऽष्टम्यां पूर्वा वा यदि वा परा । दूर्वाष्टमीति सा कार्या ज्येष्ठां मूलं च वर्जयेत् ” ॥

इति पुराणसमुच्चयात् । दिनद्वये रौहिणज्येष्ठा मूलयोगे तद्भावे वा पूर्व्वे । ‘ श्रावणी दुर्ग- १५

नवमी ’ इतिपूर्वोकवाक्यात् । अत्रैव ज्येष्ठापूजनं लैङ्गे

“ कन्याके याऽष्टमी शुक्ला ज्येष्ठे महती स्मृता । अलक्ष्मीपरिहाराय ज्येष्ठां तत्र प्रपूजयेत् ” ॥

तथा—“ मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते । यस्मिन्कस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ” ॥

इति स्कान्दोक्तेः । इयं ज्येष्ठायोगवशेन ग्राह्या । नक्षत्रयोगाभावे तु परैव । पूर्व्वे श्रावणी नक्षत्र-

योगे तु पूर्व्वे । तथा च तत्रैव

“ नवमीसहिता कार्या अष्टमी नात्र संशयः । मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे ज्येष्ठर्क्षसंयुते ॥

“ रात्रिर्धस्मिन्दिने कुर्याज्ज्येष्ठायाः परिपूजनम् ” ॥ इति । तत्रैव

“ यस्मिन्दिने भवेज्ज्येष्ठा मध्याह्नादूर्ध्वमप्यणुः । तस्मिन्हावित्यं पूजा च न्यूना चेत्पूर्ववासरे ” ॥ इति ।

निर्णायतपूजादिनात्पूर्वदिनेऽनुराधायामावाहनम् । उत्तरदिने मूले च विसर्जनम् । तथा च स्कान्दे

“ भैरवेणावाहयेद्देवीं ज्येष्ठायां तु प्रपूजयेत् । मूलं विसर्जयेद्देवीं त्रिदिनं व्रतमुत्तमम् ” ॥ इति । २५

महालक्ष्मीयात्राऽप्यस्यामेवोक्ता कार्शीखण्डे

“ महालक्ष्म्यष्टमीं प्राप्य तत्र यात्रा कृता नृणाम् । संपूजितेह विधिवत्पश्चात् सन्न न मुञ्चति ” ॥

व्रतवन्तस्तु एतदाख्यायस्विनकृष्णाष्टमीपर्यन्तं षोडशदिनानि प्रत्यहं यात्रां कुर्यादिति शिष्टाः ।

अत्र व्रतमुक्तं पुराणसमुच्चये

“ त्रियोऽर्चनं भाद्रपदे सिताष्टमीं प्रारभ्य कन्यामगते च सूर्ये ।

“ समापयेत्तत्र त्रियो च यावत्सूर्यस्तु पूर्वाह्णगतो युवत्याः ” ॥ इति । कन्यामगते सिंहस्थे सूर्ये

प्रारम्भः । युवत्याः कन्यायाः पूर्वाह्णे सूर्येऽवस्थिते सति समाप्तिरित्यर्थः । प्रथमारम्भ एवार्थ

नियमः षोडशवार्षिकं तत्रप्रयोगतद्वितीयादिवर्षं तु न नियमः । एतच्चाह्नरात्रातिक्रमवर्तिन्या-

मष्टम्यां कार्यम्

१ प-२। * अ पाठ.—अस्तःउदयधैव काश्यां पाठमा ५४६ । २ क-स्याप्यं । ३ कक्षफ-विद्युदाधि ।

४ पक्ष-तत्रैव अत्र । ५ पमयकक्षारफमड-अणु ।

“ अर्द्धरात्रमतिक्रम्य वर्तते योत्तरा तिथिः । तदा तस्यां तिथौ कार्यं महालक्ष्मीव्रतं सदा ” ॥

इति चन्द्रप्रकाशे स्मृत्यन्तरात् ।

आश्विनशुक्लाष्टमी महाष्टमीत्युच्यते । तथा च ब्रह्मपुराणे

“ तत्राष्टम्यां भद्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी । प्राङ्मूर्ता महाधोरा योगिनीकोटिभिवृता ॥

५ “ अतोऽत्र पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ” । इति । तत्र आश्विनशुक्लपक्षे ।

इयं चाष्टमी नवमीयुता ग्राह्या । तथा च देवीपुराणे

“ सप्तमीविधसंयुक्ता यैः कृता तु महाष्टमी । पुत्रदारधनैर्हीना भ्रमन्तीह पिशाचवत् ” ॥

मदनरत्ने स्मृतिसङ्घट्टेऽपि

“ शरन्महाष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा । सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसन्तापकारिणी ॥

१० “ जन्मेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी । इन्द्रेण निहतो जन्मस्तस्माद्दानवपुङ्गवः ॥

“ तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सप्तमीसाहिताऽष्टमी । वर्जनीया प्रयत्नेन मनुजैः शुभकाङ्क्षिभिः ॥

“ सप्तमी कलया यत्र परतश्चाष्टमी भवेत् । तेन शल्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रक्षयप्रदम् ” ॥

तथा “ पुत्रान्हन्ति पशून्हन्ति हन्ति राष्ट्रं स राजकम् । हन्ति जातानजातांश्च सप्तमीसाहिताऽष्टमी ” ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्ते

१५ “ शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ” ॥ इति ।

वसुरन्धयोरिति युगमवचनम् । अत्र त्रिमुहूर्तन्यूनाऽपि सप्तमी वर्जनप्रेयोजिका न त्रिमुहूर्तव ।

तथा च ब्रह्मपुराणे

“ सप्तमीशल्यसंयुक्ता वर्जनीया सदाऽष्टमीस्तोकाऽपि सा तिथिः पुण्या यस्यां सूर्योदयो भवेत् ” ॥ इति ।

स्तोकां कलाकाष्ठादिमात्राऽपरिचर्यः । इयमेव भौमयुताऽतिप्रशस्ता ।

२० “ अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् । कुजवैरो भवेत्तत्र पूजनीया प्रयत्नतः ” ॥

इति मदनोक्तस्मृत्यन्तरात् । नवमीयुक्तालामे तु सप्तमीयुतेव कार्या । तत्पराण्येव “ सप्तम्याऽपि

युता कार्या मूलेनापि विशेषतः ” इत्यादीनि वचनानि । नवरात्राशक्तौ त्रिरात्रायुक्तं देवीपुराणे

“ नवरात्रव्रतेऽशक्तस्त्रिरात्रं चैकरात्रकम् । व्रतं चरति यो भक्तस्तस्मै दास्यामि वाऽच्छितम् ” ॥ इति ।

केवलाष्टम्युपवासस्तु पुत्रवता न कार्यः

२५ “ उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत् । यथा तथा वा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेत् ” ॥

इति कालिकापुराणात् ।

मार्गशीर्षकृष्णाष्टम्यां कार्शीखण्डे कार्शीवासनिर्विघ्नतार्थं कालभैरवपूजोक्तं

“ कृत्वा च विविधां पूजां महासंमारविस्तरैः । नरो मार्गासिताष्टम्यां वार्षिकं विघ्नमुत्सृजेत् ” ॥ इति ।

तत्रैव “ तीर्थे कालोदके स्नात्वा कृत्वा तर्पणमत्वरः । विलोक्य कालराजानं निरयाद्बुद्धेरपितृन् ” ॥ इति ।

२० उपोषणमप्युक्तमस्यामेव कार्शीखण्डे

“ मार्गशीर्षासिताष्टम्यां कालभैरवसन्निधौ । उपोष्य जागरं कुर्वन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥ इति ।

अत्रोपोषणाद्गतयाऽर्घ्यदानमपि कार्यमिति शिवरहस्ये । अत्रोपवासजागरणयोः प्रधानयोरहो-

रात्रसाध्यत्वेनाहोरात्रयुताऽष्टमी ग्राह्या

“अहोरात्रवन्नं यच्च एकमेकतियौगतम् । तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती ” ॥ इति स्पृतेः । यदा तु पूर्वदिने सायाह्ने उत्तरे प्रदोषे तुल्या तदा पूर्वैव “रुद्रघोतेषु सर्वेषु कर्तव्या संमुखी तिथिः ” इति ब्रह्मवैवर्तात् । यत्तु कश्चित् “उपोषणस्यांगभूतमर्घ्यदानमिति स्थितम्” ॥ इति शिवरहस्यादुपोषणमेव प्रधानं न जागरणमिति तत्तुच्छम् । अर्घ्यदानस्योपोषणाङ्गत्वेऽपि जागरणे तत्त्वायोगात् । यद्वैपि ‘मध्याह्ने संस्थिते रथौ’ इत्युपक्रम्य

“तदेऽप्ररूपादानघान्मत्तः श्रीकालभैरवः । आविरासीत्ततो लोकात् भीषयन्नासिलानपि ” ॥ इति शिवरहस्ये मध्याह्ने कालभैरवाविर्भावान्नद्यापित्री ग्राह्येति कश्चित्तदपि तुच्छम् । शिवरहस्ये मध्याह्नोत्तरं “कृत्तिवास्येवरं प्रापुर्देवा बिल्वादिसार्धना ” इत्यादिना भूयः कर्मकलापमुक्त्वा भैरवाविर्भावं चोक्त्वा अनुपदमेव “सूर्योऽयस्तमुपागमत् ” इत्युक्तं । तत्र मध्याह्नेऽपरारह्णे सायाह्ने वाविर्भावनिश्चयात् । अस्तु वा मध्याह्ने आविर्भावस्तथापि तरकालीनग्राह्यतायां मानाभावः । न ह्याविर्भावकालीना ग्राह्येति वाच्यमस्ति किञ्चित् । जन्माष्टम्यादौ तु पूजाख्यकर्मकालत्वेन निश्चीयव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं न जन्मकालतयेति संक्षेपः ।

माषशुक्लाष्टम्यां भीष्मतर्पणं श्राद्धं चोक्तं हेमाद्रौ पाद्रे

“माषं मासि सिताष्टम्या सतिलं भीष्मतर्पणम् । श्राद्धं च ये नराः कुर्युस्ते स्युः सन्ततिभागिनः” ॥ इति । तर्पणमन्त्रस्तु भारते

“भीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः । आभिराद्भिरवाप्तो तु पुत्रपौत्रोचितां क्रियाम् ॥
“वैयाघ्रपादगोत्राय सांक्रुत्यप्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे ॥

“वसुनामवताराय शन्तनोरात्मजाय च । अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे” ॥ इति । पाद्रे—“ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । सवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम” ॥ इति ।

इदं च जीवपितृकोऽपि कुर्यात् । निषेधाभावात् । यत्तु ‘सपितुः पितृकृत्येषु नाधिकारः कथंचन’ २० इति निषेधः स पिब्यकर्मपर इति दिक् । इत्यष्टमीनिर्णयः ।

अथ नवमी । सा तु पूर्वा ‘वसुरन्ध्रयोः’ इति युगमवचनात् । ब्रह्मवैवर्तेऽपि

“अष्टम्या नवमी विद्धा कर्तव्या फलकाङ्क्षिभिः । न कुर्यान्नवमी तात दशम्या तु कदाचन” ॥ इति ।

चैत्रे शुक्ला रामनवमी सा परविद्धा मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तमगस्तिसंहितायाम्

“चैत्रे शुद्धा तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सेव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत्” ॥ इति । २५

“नवमी चाष्टमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणेः । उपोषणं नवम्यां वै दशम्या पारणा भवेत्” ॥

इति वचनाच्च । तत्रैव

“चैत्रे मासि नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वसुशसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥

“श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिसूर्यग्रहाधिक्या” ॥

अथ—“केचलाऽपि सदोपोष्या नवमीशब्दसंग्रहात् । तस्मात्सर्वात्मना सर्वे कार्यं वै नवमीव्रतम् ॥ ३०

“ उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् । तस्मिन्दिने तु कर्तव्यं व्रतं प्राहुर्ममीप्सुभिः ” ॥

अत्र पूर्वदिने एव मध्याह्न्यापिनी चेत्पूर्वां दिनहृये तस्याप्तावध्याप्तावेकदेशसमव्याप्तौ च सनक्षत्रा
चेत्पूर्वाऽन्यथोच्यते । अष्टमीविद्वानिषेधादिति ।

सप्रैव—“ यस्तु रामनवम्यां तु भुङ्क्ते मोहाद्दिमूढधीः । कुम्भीपाकेषु घोरेषु पच्यते नात्र संशयः ” ॥

५ इति प्रत्यवायश्रुतेर्निरयं फलश्रुतेश्च काम्यं रामनवमीव्रतम् । यत्तु “ तद्भक्तानामिव नित्यमिति ”
तन्न । सङ्कोचे मानाभावात् । जन्माष्टमीशिवरात्र्यादिव्रतेऽपि तथात्वापत्तेः ।

अथ व्रतपद्धतिः । व्रतपूर्वदिने सायं दन्तधावनं व्रतदिने च प्रातः ।

“ सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये मूतान्यहःक्षया । पवनो दिक्पतिर्मिराकाशं सचरा नराः ॥

१० “ ब्राह्म शासनमास्थाय कल्पध्वमिह संनिधिम् ” ॥ इत्युक्त्वा फलपुष्पाक्षतसहितजलपूर्णं वा ताम्रपारं
गृहीत्वा भासायुष्टिस्य पापक्षयकामोऽमुककामो वा श्रीरामचन्द्रप्रतीये श्रीरामनवमीजन्तमहं करिष्ये
“ उपोष्ये नवमीं त्वय यामेध्वष्टसु राघव । तेन प्रीतो भव त्वं भोः संसारात्त्राहि मां हरे ” ॥

इत्युक्त्वा पात्रस्थं जलं क्षिपेत् । ततः शक्तितो ह्यमीं रामप्रतिमामग्न्युत्तारणपूर्वकं
कपोलौ स्पृष्ट्वा मूलमन्त्रप्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नाम रामाय देवत्वसङ्घाचयै स्वाहेति च मन्त्रं पठन्

१५ प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

ततः—“ कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम् । दक्षिणाङ्गे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् ॥

“ पृष्ठतो लक्ष्मणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभम् । पार्श्वे भरतशत्रुघ्नी तालवृन्तकरावुभौ ॥

“ अग्रे व्यग्रं हनुमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् ” ॥ इति ध्यात्वा पट्कोणमध्ये पूजयेत् । श्रीराम-

प्रतिमासमीये पट्कोणमध्ये कौशल्यां दशरथं च पूजयेत् । पट्कोणकोणेपु रां हृदयाय नमः । रीं

२० शिरसे स्वाहा । रं शिखायै वषट् । रं कवचाय हुम् । रौ नेत्रत्रयाय वौषट् । रः अस्त्राय फडिति ।

हृदयादीनि पट् । पट्कोणवाहाष्टदलकमलदलमूलेषु हनुमन्तं सुग्रीवं भरतं विभीषणं लक्ष्मणमद्भुदं

शत्रुघ्नं जाम्बवन्तं च दलमध्येषु धृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्टं राष्ट्रवर्द्धनमकोप धर्मपालं सुमन्त्रं

च, दलामेषु इन्द्रं, अग्निं यमं निर्कतिं वरुणं वायु कुबेरं ईशानं चाष्टौ लोकपालान्, तद्गमे,

वज्रं, शक्तिं, दण्डं, सङ्गं, पाशम्, अङ्कुशं, गदां, शूलं चेति तेषामायुधानि च पूजयेत् ।

२५ श्रीरामपूजायां मूलमन्त्रः वैदिको वा वैष्णवः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं नाम वा मन्त्रः ।

“ इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनिलः कुबेर ईशो ब्रह्मादिर्दिकुपालाः स्नापयन्तु ते ” ॥ इति स्नाने ॥

“ रामस्य जैनैनी चासि रामात्मकमिदं जगत् । अतस्त्वां पूजयाम्यथ लोकमातर्नमोऽस्तु ते ” ॥

इति कौशल्यापूजायाम् । ॐ नमो दशरथायेति दशरथपूजायाम् । इतरेषां तु मूलमन्त्राः प्रणवादि

चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामानि वा ।

३० “ उच्चस्थे महपञ्चके सुरगुरो सेन्दौ नवम्यां तिथौ । लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेवं ” गते पूजाणि ॥

“ निर्दग्धुं निखिला. पलाशसमिधो मध्यादयोध्यारणेरविर्मृतमभूतपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ” ॥

इति मध्याह्ने जन्ममावना । वाद्यादिवादनं च पुष्पांजलिपूर्वकम् ।

“ फल्पुष्पाम्बुसपूर्णा गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् । अशोकरत्नकुसुमेर्युक्तं च तुलसीदले ॥

“ दशाननवधार्याय धर्मसंस्थापनाय च । दानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥

“ परित्राणाय साधुना जातो राम स्वयं हरिः । गृह्णात्वर्घ्यं मया दत्तं भ्रातृमि सहितो मम ” ॥

इति मन्त्रेणार्घ्यं दद्यात् ।

“ पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामे ह्यतन्द्रित । पूजयन्विधिवद्भक्त्या दिवारारात्रं नयेद्बुध ” ॥ इति । ५

ततः—स्तोत्रपाठपुराणश्रवणादिना रात्रौ जागरणं कृत्वा द्वितीयं दक्षिणं प्रातः कालीनं नित्यं कृत्वा पूर्ववदेव श्रीराम परिवारदेवताश्च सपुत्र्य विप्रान्समोज्य श्रीरामाभिप्रीयतामिति तेभ्यः सुवणधेनु-
वस्त्रादि दत्त्वा प्रतिमामुद्वास्य तां विप्राय दत्त्वा पारणां कृत्वा व्रतं समापयेत् ।

आश्विनशुक्लनवमी महानवमीत्युच्यते । तदुक्तं प्रतापमार्तण्डे लैङ्गे

“ दुर्गापूजासु नवमी मूलायुक्षत्रयान्विता । महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनीम् ” ॥ इति । १०

पूजयेदिति शेषः । तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या गुग्मवचनात् । बृहधर्मोऽपि

“ श्रावणी दुर्गनवमी दुर्गा चैव हुतासनी । पूर्वाविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्चलेर्दिनम् ” ॥ इति ।

अस्यामेव दुर्गापूजनहोमबलिदानादि कार्यमिति राजमार्तण्डे “ नवम्यां तु जप होम समाप्य विधिवद्बलिम् ” ॥ इति । ब्रह्मवैवर्तेऽपि

“ अत्रापराह्निके काले बलिदानं प्रशस्यते । दशमीं वर्जयन्नत्र नात्र कार्या विचारणा ” ॥ इति । १५

तेन नवम्यामुपक्रम्य नवम्यामेव समापयेत् । गरुडनिबन्धेऽप्येवम् । केचिदप्यष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापयन्ति । तत्र मूलं शिष्टाचार एव । अत्र ङामरतन्त्रे विशेषः

“ पायसं सर्पिणा युक्तं तिलैः शुक्लैर्विमिश्रितम् । होमेयेद्विधिवद्भक्त्या दशांशनं नृयोत्तमम् ॥

“ रुद्राध्याये यथा होमं मन्त्रेणानेन साधयेत् ” ॥ रुद्रयामलेऽपि

“ प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसान्नं तिलास्तथा ।

२०

“ किंशुकैः सर्पैः पूर्णैर्जादूर्वाङ्कुरैरपि । यवैर्वा श्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैरपि ॥

“ रक्तचन्दनसण्डैश्च गुग्गुलुश्च मनाहरैः । प्रतिश्लाकं च जुहुयात्सर्वद्रव्याणि च क्रमात् ” ॥ इति ।

यत्तु कश्चित्

“ अष्टम्यां जागरं कुर्यान्नवम्यां पारणं तथा । दशम्यां च विसर्गं स्यादभिषेकश्च माघवे ” ॥

इति रुद्रयामलात्

२५

“ नवम्यां च विशालाक्षं कार्यां होमादिका क्रिया । पारणं चैव कुर्वति देवापूजनपूर्वकम् ॥

“ दशम्यां मिश्रितां यत्र पारणे नवमी भवेत् । सप्तजन्मकृतं पुण्यं तदक्षणादेव नश्यति ” ॥

तथा—“यो मोहात्पारणं कुर्याद्दशमे द्विवसे विभो । तद्राष्ट्रं नाशमायाति दुर्मिक्षादि भयं भवेत् ॥

“ नृपहनिं भवेद्वाष्ट्रं दशम्यां पारणे कृते । तस्मात्तु पारयेद्देवं नवम्यां भक्तितत्परं ॥

“ नवम्यां पारितां देवीं कुलवृद्धिं प्रयच्छति । दशम्यां पारितां देवीं कुलनाशं करोति वै ॥ ३०

“ तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधोधिप ” । इति द्वायपुराणादेश्च नवम्यामेव नवरात्रपारण-
नित्याह । तत्र

“ उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् । तस्मिन्दिने तु कर्तव्यं व्रतं प्राणुममीप्सुभिः ” ॥

अत्र पूर्वदिने एव मध्याह्न्यापिनी चेतुर्पूर्वा दिनद्वये तत्राप्तावध्याप्तावेकदेशसमध्याप्तौ च सनक्षत्रा चेतुर्पूर्वाऽन्यथोत्तरेति । अष्टमीविद्वानिषेधादिति ।

तत्रैव—“ यस्तु रामनवमां तु भुङ्क्ते मोहाद्विमूढधीः । कुम्भीपाकेषु घोरिषु पच्यते नात्र संशयः ” ॥

५ इति प्रत्यवायश्रुतेर्नित्यं फलश्रुतेश्च काम्यं रामनवमीव्रतम् । यत् “ तद्भक्तानामेव नित्यमिति ”

तत्र । सङ्कोचे मानामावात् । जन्माष्टमीशिवरात्र्यादिव्रतेऽपि तथात्वापत्तेः ।

अथ व्रतपद्धतिः । व्रतपूर्वदिने सायं दन्तधावनं व्रतदिने च प्रातः ।

“ सूर्यः सोमो यमः कालः सन्ध्ये मृतान्यहः क्षपा । पवनो दिवपतिर्भूमिराकाशं खचरा नराः ॥

१० “ ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह संनिधिम् ” ॥ इत्युक्त्वा फलपुष्पाक्षतसहितजलपूर्णं वा ताम्रपात्रं गृहीत्वा मासाद्युल्लिख्य पापक्षयकामोऽमुककामो वा श्रीरामचन्द्रप्रतीये श्रीरामनवमीव्रतमहं करिष्ये “ उपोष्ये नवमीं स्वयं यामेव्यष्टसु राघव । तेन प्रीतो भव एवं मोः संसाराच्चाहि मां हरे ” ॥

इत्युक्त्वा पात्रस्थं जलं क्षिपेत् । ततः शक्तितो हेमो रामप्रतिमामग्न्युत्तारणपूर्वकं कपोलौ स्पृष्ट्वा मूलमन्त्रप्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नाम रामाय देवत्वसङ्गचायै स्वाहेति च मन्त्रं पठन् ।

१५ प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

ततः—“ कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम् । दक्षिणाङ्गे दशरथं पुत्रावेक्षणतत्परम् ॥

“ पृष्ठतो लक्ष्मणं देवं सच्चरत्रं फनकप्रभम् । पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकरावुभौ ॥

“ अग्रे व्यग्रं हनुमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् ” ॥ इति ध्यात्वा पट्टकोणमध्ये पूजयेत् । श्रीराम-

प्रतिमासमीपे पट्टकोणमध्ये कौशल्यां दशरथं च पूजयेत् । पट्टकोणकोणेषु रां हृदयाय नमः । रीं

२० शिरसे स्वाहा । रूं शिखायै वषट् । रैं कवचाय हुम् । रीं नेत्रत्रयाय वौषट् । रः अष्टायफटिनि ।

हृदयादीनि पट् । पट्टकोणबाह्याष्टदलकमलदलमूलेषु हनुमन्तं सुग्रीवं भरतं विभीषणं लक्ष्मणमङ्गदं

शत्रुघ्नं जाम्बवन्तं च दलमध्येषु धृष्टिं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनमकोपं धर्मपालं सुमन्त्रं

च, दलामेषु इन्द्रं, अग्निं यमं निर्ऋतिं वरुणं वायुं कुबेरं ईशानं चाष्टौ लोकपालान्, तद्ग्रे,

वज्रं, शक्तिं, दण्डं, खड्गं, पाशम्, अङ्कुशं, गदां, शूलं चेति तेषामायधानि च पूजयेत् ।

२५ श्रीरामपूजायां मूलमन्त्रः वैदिको वा वैष्णवः प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं नमोऽन्तं नाम वा मन्त्रः ।

“ इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैऋतो वरुणोऽग्निः । कुबेर ईशो ब्रह्मादिर्दिकृपालाः स्नापयन्तु ते ” ॥ इति स्नाने ॥

“ रामस्य जैननी चासि रामात्मकमिदं जगत् । अतस्त्वां पूजार्थम्यद्य लोकमातर्नमोऽस्तु ते ” ॥

इति कौशल्यापूजायाम् । ॐ नमो दशरथायेति दशरथपूजायाम् । इतरेषां तु मूलमन्त्राः प्रणवादि

चतुर्थ्यन्तनमोऽन्तनामानि वा ।

३० “ उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ । लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेवं ” गते पूजाणि ॥

“ निर्दग्धुं निखिलाः पलाशासमिधो मध्यादयोऽध्यारणराविर्भूतममृतपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ” ॥

इति मध्याह्ने जन्मभावेना । वाथादिवादनं च पुष्पाजलिपूर्वकम् ।

“फलपुष्पाम्बुसुपूर्णं गृहीत्वा शङ्खमुत्तमम् । अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तं च तुलसीदले ॥

“दशाननवधार्थाय धर्मसस्थापनाय च । दानवानां विनाशाय देव्यानां निधनाय च ॥

“परित्राणाय साधूनां जातो राम स्वयं हरि । गृह्णात्वर्ध्वं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो मम ” ॥
इति मन्त्रेणार्धं दद्यात् ।

“पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामि यामि ह्यतन्द्रित । पूजयेन्विधिवद्भक्त्या दिवारान्न नयेद्बुध ” ॥ इति । ५

तत —स्तोत्रपाठपुराणश्रवणादिना रात्रौ जागरणं कृत्वा द्वितीयेऽङ्घ्रि प्रातः कालीनं नित्यं कृत्वा पूर्ववदेव श्रीराम परिवारदेवताश्च संपूज्य विमान्समाज्य श्रीरामाभिप्रीयतामिति तेभ्यः सुवर्णधेनु-
वह्नादि दत्त्वा प्रतिमामुद्गास्या तया विप्राय दत्त्वा पारणां कृत्वा व्रत समापयेत् ।

आश्विनशुक्लनवमी महानवमीत्युच्यते । तदुक्तं प्रतापमार्तण्डे लैङ्गे

“दुर्गापूजासु नवमी मूलाद्युक्षत्रयान्विता । महती कीर्तिता तस्यां दुर्गा महिषमर्दिनीम् ” ॥ इति । १०

पूजयेदिति शेषः । तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या युग्मवचनात् । बृहद्यमौऽपि

“श्रावणी दुर्भनवमी दुर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धा प्रकर्तुं या शिवरात्रिर्बलिर्दिनम् ” ॥ इति ।

अस्यामेव दुर्गापूजनहोमबलिदानादि कार्यमिति राजमार्तण्डे “नवम्या तु जप होम समाप्य विधिवद्बलिम् ” ॥ इति । ब्रह्मर्षैवर्तेऽपि

“अत्रापराह्निके काले बलिदानं प्रशस्यते । दशमीं दर्जयेत्तत्र नात्र कार्या विचारणा ” ॥ इति । १५

तेन नवम्यामुपक्रम्य नवम्यामेव समापयेत् । गौडनिबन्धेऽप्येवम् । केचिदप्यष्टम्यामारभ्य नवम्यां समापयन्ति । तत्र मूलं शिष्टाचार एव । अत्र षामरतन्त्रं विशेष

“पायसं सर्पिषा युक्तं तिलं शुक्रेर्विमिश्रितम् । होमयेद्विधिवद्भक्त्या दशाशेन नृपोत्तम ॥

“रुद्राध्याये यथा होमं मन्त्रेणानेन साधयत् ” ॥ रुद्रयामलेऽपि

“प्रधानद्रव्यमुद्दिष्टं पायसाच्च तिलैस्तथा ।

“किंशुकैः सर्पिषः पुगैर्लाजादूर्वाङ्गुरैरपि । यवैर्वा श्रीफलैर्द्विभ्यैर्नानाविधफलैरपि ॥

“रक्तचन्दनसण्डेश्च गुग्गुलेश्च मनारैः । प्रतिश्लाकं च जुहुयात्सर्वद्रव्याणि च क्रमात् ” ॥ इति ।

यत्तु कञ्चित्

“अष्टम्यां जागरं कुर्यान्नवम्यां पारणं तथा । दशम्यां च विसर्गं स्याद्भिषेकश्च माघवे ” ॥

इति रुद्रयामलात्

“नवम्यां च विशालाक्ष कार्या होमादिका क्रिया । पारणं चैव कुर्वीत देवपूजनपूर्वकम् ॥

“दशम्यां मिश्रिता यत्र पारणे नवमी भवेत् । सप्तजन्मकृतं पुण्यं तत्क्षणदेव नश्यति ” ॥

तथा—“यो मोहात्पारणं कुर्याद्दशमे द्विवसे विभो । तद्राप्नु नाशमायाति दुर्मिक्षादि भय भवेत् ॥

“नृपहीनं भवेद्गार्हं दशम्यां पारणे कृते । तस्मात्तु पारयेद्देवं नवम्या भक्तिरपर ॥

“नवम्यां पारिता देवी कुलवृद्धिं प्रयच्छति । दशम्यां पारिता देवी कुलनाशं करोति वै ॥ ३०

“तस्मात्तु पारणं कुर्यान्नवम्यां विबुधोधिप ” ॥ इति दवीपुराणादेश्च नवम्यामेव नवरात्रपारण-
मित्याहुः । तन्न

- “ एवं च विन्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवासतः । एकमत्तेन नत्तेन रशक्त्याऽयाचितेन वा ।
 “अथवा नजनकैश्च नवरात्रं समापयेत्” इति भगवित्यादिवचोभिरुपवासादिषु शक्त्या विहितस्य
 नवतिथ्याधिकरणत्वस्य बाधापत्तेः । अस्मिन्वाक्ये एकमत्तादिशब्दसमभिव्याहारेण ‘नवरात्रं
 समापयेत्’ इति नामधेयान्तरसत्त्वाच्च नवतिथिरूपगुणविधारेव युक्तो नवरात्रोपवास इति न नाम-
 ५ धेयम् । नवमीपारणविधायकानि दशमीनिषेधकानि च पूर्वोक्तानि वचांसि तु महानिबन्धादि-
 श्वदर्शनात्प्रायो निर्मूलान्येव । समूलत्वेऽपि तेषां पूर्वदुरष्टमीविद्वत्त्वेन नवमीप्रयुक्त उपवासे जाते
 परेद्युश्चावशिष्टाकिञ्चिन्नमीसत्त्वे नवम्यन्तःपारणविधायकत्वं न तु प्राप्नोपवासबाधकत्वम् । एवं
 च ‘सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम्’ इति वचोवगतावाशिष्टनवम्यन्तःपारणस्योपोष्य
 तिथ्यन्तपारणाविधिना बाधितस्य प्रतिप्रसवविधित्वेनैषां लावण्यम् । अन्यथाऽपान्नविधितया
 १० गौरवं । अतश्च दशम्यां पारणं न कार्यमित्येतेषामनुवादकत्वमेव न विधायकत्वम् । तिथिवृद्धौ
 हासे वा नवम्यां पूजोपवासादि कार्यमेव
 “ आश्विने शुक्लपक्षे तु कर्तव्यं नवरात्रकं । प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ” इति
 हेमाद्रौ धौम्योक्तेः । यावच्छब्दोऽभिव्याप्तौ ।
 “ नवम्या पूर्ववत्पूजा कर्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणा वस्त्रयुगं च आचार्याय निवेदयेत् ” ॥

१५ इति मात्स्यात् ।

- “ उत्तरेण नवम्यां तु वलिना पूजयेच्छिवम् । श्रवणेन दशम्या तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ” ॥
 इति देवीपुराणात् । तत्रैव “ महानवम्यां पूजेयं स्वर्गमोक्षप्रदायिनी ” इत्युक्तेश्च । अष्टम्यां
 दशम्यां वा समाप्तौ त्वेतद्बोधाद्यः स्यात् । न चैकतिथिक्षये ‘ आश्विने प्रतिपन्मुल्याः
 पुण्यास्तु तिथयो नव ’ इत्यादिदेवीपुराणीयनवतिथिरूपकालाविधिविरोधः सावनाष्टदश-
 २० दिनापत्तावपि चान्द्रतिथिनवसङ्ख्याया अबाधात् । चान्द्रप्रतिपदादीनामेव तिथिपदशक्त्याच्च ।
 वस्तुतस्तु ‘ प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ’ इत्यादिपूर्वोक्तानेकवचनैर्नवमिपर्यन्तं मता-
 नुष्ठानोक्त्या च तिथिनवसङ्ख्यायाः प्रचयशिष्टत्वेन विध्यमावाञ्छात्त्वम् । यथा ‘ दश दशैकं
 चमसमनुभक्षयन्ति ’ इति दशचमसेषु प्रतिचमसं दशब्राह्मणविधिना ‘ शतं ब्राह्मणाः सोमान्भक्ष-
 यन्ति ’ इति शतसङ्ख्यायाः ‘ प्रचयशिष्टतयाऽनुवादः । यथा वा प्रातिस्विकसमिदादिविधिसिद्धायाः
 २५ ‘ पञ्च प्रजाया इज्यन्ते ’ इति पञ्चतायाः । येषु तु वचसु ‘ नवरात्राभिर्घ्नं कर्म नक्तव्रतमिति स्थितिः’
 इति ‘ आश्विने शुक्लपक्षे तु नवरात्रव्रतं शुभम् ’ इत्यादिव्रतशब्दसामानाधिकरण्यं तत्रापि
 कादाचित्कविधिसितनवसङ्ख्यारूपगुणप्राप्तावपि नामधेयमेव नवरात्रपदं हृष्टं च तथा बाजपेये
 कादाचित्कसुराग्रहविधानेऽपि नामधेयत्वम् । वस्तुतस्तु चान्द्रतिथिमतनवसङ्ख्या नित्यप्राप्तैवेति
 दिक् । विस्तरश्चात्र तातचरणकृते द्वैतनिर्णये बोध्यः । पारणं तु सूतकेऽपि कार्यम् । तदुक्तं
 ३० रुद्रयामले “ सूतके पारणं कुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकम् ” ॥ इति ।

एवं स्त्रीभिरपि रजोदर्शनमध्येऽपि कार्यम् । तदाह सत्यव्रतः

“ मारुवदीर्घतपसा नारीणां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचन ” इति ।

एतच्च सधवापरं ज्ञेयम् । विधवायास्तु त्रिरात्रमध्ये भोजननिषेधादिति केचित्तत्र । निषेधस्य

रागप्राप्तभोजनगोचरत्वेन वैषपारणविषयत्वायोगात् । वस्तुतस्तु रजस्वलाया विधवायास्त्रिरात्रमध्य-
भोजननिषेध एव स्रपुण्यायमाण इति दिक् । इति नवमीनिर्णयः ।

अथ दशमी । सा तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा

“ संपूर्णा दशमी कार्या परया पूर्वयाऽथवा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी ” ॥

इत्यङ्गिरःस्मृतेः । अयं च विकल्पो व्यवस्थितः

“ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ” ॥

इति वचोन्तरात् । माधवोऽप्येवम् । यत्तु हेमाद्रिः “ दिनद्वये कर्मकालव्याप्यभावे ऐच्छिको विकल्प ” इत्याह तन्न । शास्त्रतो व्यवस्थैसंभवे ऐच्छिकत्वायोगात् । उपवासे तु सर्वाऽपि सर्वमते पूर्वव

“ नागविद्धा तु या षष्ठी शिवविद्धा तु सप्तमी । दशम्येकादशीविद्धा नोपोष्या सा कथञ्चन ” ॥ १०

इति शिवरहस्योक्तेः । यत्तु प्रतापमार्तण्डे स्कान्दे “ दशमी चैव कर्तव्या सबुर्गा द्विजससम ”

इति तदप्युपवासपरम् । ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा

“ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता । हरते दशपापानि तस्माद्दशहरा स्मृता ” ॥

अविष्ये—“ ज्येष्ठे शुक्लदशम्यां तु भवेद्भौमदिनं यदि । ज्ञेया हस्तक्षैसंयुक्ता सर्वपापहरा तिथिः ॥

“ एतानि दशपापानि हर त्वं देवि जाह्नवि । दशपापहरा गङ्गा तस्माद्दशहरा स्मृता ॥

“ तस्यां ध्यानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः ” ॥ इति हेमाद्रौ ब्राह्मोक्तेः ।

दशपापानि चाह मनुः (१२।६-७,५.)

“ पाहृष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः । असंबद्धप्रलापश्च वाद्भ्रमयं स्याच्चतुर्विधम् ॥

“ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥

“ परद्रव्येष्वभिधानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम् । कित्यामिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ” ॥ इति । २०

स्कान्देऽपि “ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां सुधहस्तयोः व्यतीपाते गरानन्दे कन्याचन्द्रे वृषे रवौ ॥

“ दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ” । इति । इयं च योगविशेषवशात्पूर्वा परा वा

ग्राह्या । काशीखण्डे “ दशाश्वमेधिके स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

“ लिङ्गं दशाश्वमेधेशं हृष्ट्वा दशहरातिथौ । दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः ” ॥

स्कान्दे “ यो काश्चित्सरितं प्राप्य दयादुर्ध्वं तिलोदकम् । मुच्यते दशभिः पापैः समहापातकोपमैः ” ॥ २५

यदा ज्येष्ठो मलमासो भवति तदा मलमास एव कार्यम् । तदाह हेमाद्रौ ऋष्यशृङ्गः

“ दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्विपि युगादिषु । उपाकर्ममहापञ्चोर्द्धेतदिष्टं वृषादितः ” ॥ इति ।

आश्विनशुक्लदशमी विजयादशमीत्युच्यते । सा तु शमीपूजायात्रादौ नक्षत्रोदयव्यापिनी ग्राह्या ।

तदुक्तं रत्नकोशे

“ ईषत्सन्व्यामतिक्रान्तः किञ्चिद्द्विजतारकः । विजयो नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः ” ॥ इति । ३०

चिन्तामणायपि

“ आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये । स कालो विजयो ज्ञेयः सर्वकार्यार्थसिद्धये ” ॥

- दिनद्वये तस्मात्तो पूर्वे
- “ या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्याऽपराजिता । क्षेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरैः ॥
 “ नवमीशेषयुक्तायां दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं देवी पूजिता जयवर्द्धिनी ॥
 “ एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितम् ” ॥ इति स्कान्देः । तत्रैव
- ५ “ दशमी यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नरः तस्य संवत्सरं राज्यं न कापि विजयो भवेत् ” ॥ इति ।
 दिनद्वये तारकोदयकालाभावे परदिने एकादशमुहूर्तं यात्रा कार्या
 “ आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां सर्वराशिषु । सायंकाले शुभा यात्रा दिवा वा विजयक्षणे ॥
 “ एकादशी मुहूर्तोऽपि विजयः परिकीर्तितः । तस्मिन्सर्वैर्विधातव्या यात्रा विजयकाङ्क्षिभिः ” ॥
 इति भृगुक्तेः । परदिने एकादशमुहूर्तव्याप्त्यभावेऽपि श्रवणयोगश्चेत्तदैव यात्रा कार्या । पूजा
- १० तु पूर्वदिने एव
 “ उदये दशमी क्रिद्विहसंपूर्णेकादशी यदि । श्रवणक्षे यदा काले सा तिथिर्विजयामिधा ” ॥
 इति मदनरत्ने दक्षोक्तेः ।
 “ श्रवणक्षे तु पूर्णयां काकुत्स्थः प्रस्थितो यतः । उल्लङ्घयेयुः सीमानं तद्दिनक्षे ततो नराः ” ॥
 इति भविष्योक्तेश्च । अत्र कृत्यं भविष्ये
- १५ “ शमीं सलक्षणोपेतामीशानाशाप्रतिष्ठिताम् । संप्रार्थ्य तां च संपूज्य ईशानीसंमुखो भवेत् ॥
 “ शमीं शमयते पापं शमी लोहितकण्ठका । धारयत्यर्जुनास्त्राणि रामसंवादायिनी ॥
 “ करिष्यमाणयात्रायां यथाकालं सुखं मम । तत्र निर्भिन्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिते ॥
 “ गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां मृदम् । गीतवादित्रनिर्घोषैरानयेत्स्वगृहं प्रति ॥
 “ ततो मृषगवस्त्रादि धारयेत्स्वजनैः सह ” ॥ इति दिक् । इति दशमीनिर्णयः ।
- २० अथ एकादशी । तत्रोपवासो नित्यः काम्यश्च । तत्राद्यमाह सनत्कुमारः
 “ न करोति हि यो मूढ एकादश्यामुपोषणम् । स नरो नरकं याति रौरवं तमसा वृतम् ” ॥ इति ।
 गारुडे “ उपोष्येकादशीं नित्यं पक्षयोरुभयोरपि ” ॥ इति । काम्यस्तु कौर्मै
 “ यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं त्रिं सन्ततिमात्मनः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि ” ॥
 इति । स्कान्देऽपि
- २५ “ यदीच्छेद्विष्णुसायुज्यं त्रिं सन्ततिमात्मनः । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ” ॥ इति ।
 अथाधिकारी । कात्यायनः
 “ अष्टवर्षाधिको मर्त्यां दशतीतिन्यूनवत्सरः । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ” ॥ इति ।
 अष्टवर्षाधिक इत्युपनयनोत्तरत्वस्याप्यलक्षणम् ‘ अपि वा वेदतुल्यत्वाद्दुपायेन प्रवर्त्तेरम् ’ इति षष्ठे
 स्थापितत्वात् । एतच्च गृहस्थव्यतिरिक्तपरम् । तदुक्तं कौर्मै
- ३० “ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिघर्मोऽयं शुकामेव सदा गृही ” ॥ इति ।
 भविष्येऽपि
 “ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुकामेव सदा गृही ” ॥ इति

नारी विषया । ब्रह्मचारिसाहचर्यात् । सधवायास्तु पक्षद्वयेऽपि निषेधः ॥

“पत्यो जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते मर्तुः सा नारी नरकं मजेत् ” ॥ इति विष्णुक्तेः ।

“नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते या तु तेन स्वर्गं महीयते ” ॥ इति मनुक्तेश्च (५।१५४) । तथा

“यदेवेभ्यो यच्च पित्रादिकेभ्यः कुर्याद्भर्ताभ्यर्चनं सत्क्रियां च ।

“तस्य ह्यर्द्धं सा फलं नान्यचित्ता नारी मुक्ते मर्तृशुश्रूषयैव ” ॥ इति ।

मर्त्याज्ञया तु सधवाया अप्यधिकारोऽस्त्येव—“भार्या पत्युर्मते चैव व्रतादीनाचरेत्सदा ” इति कात्यायनोक्तेः । चातुर्मास्यान्तर्गता तु कृष्णाऽपि गृहिणोपोष्या

“शयनीबोधिनीमध्ये या कृष्णोकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ” ॥ १० इति पाद्मात् । एतच्चापुत्रिगृहिविषयम् । पुत्रवतस्त्वत्रापि निषेधः

“सङ्क्रान्त्यामुपवासं च कृष्णोकादशिवासरे । चन्द्रसूर्धमहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ” ॥ इति नारदोक्तेः ।

“आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पारणं शोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान् गृही ॥

“तत्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । प्रयुक्तपत्नरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनम् ” ॥ १५

इति जैमिनिस्मृतेश्च । स्मृत्यन्तरेऽपि

“विधवाया वनस्थस्य यतेश्चैकादशीद्वये । उपवासो गृहस्थस्य शुक्रायामेव पुत्रिणः ” ॥ इति । हेमाद्रिरप्येवम् । काम्याया कृष्णापवादमाह नारदः

“पुत्राश्च समार्यश्च वनयुक्तस्यैव च । उभयोः पक्षयोः काम्यं व्रतं कुर्यात्तु वैष्णवम् ” ॥ इति । वैष्णवैस्तु कृष्णाऽप्युपोष्येत्याह स एव

“नित्यं मत्तिसमायुक्तैर्नैर्विष्णुपरायणैः । पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणम् ॥

“सपुत्रश्च समार्यश्च सजनो मक्तिसंयुतः । एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोः समयोरपि ” ॥

तत्रैकादशी द्वेषा । शुद्धा दशमीविद्या च । आया गान्ढे

“उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता । संपूर्णैकादशी शेषा तत्रैवोपवसेद्गृही ” ॥ इति । गृही वैष्णवः । स्मार्तविषये तु तत्रैव

“आदित्योदयवेलायामाभ्य षष्टिनाडिका । संपूर्णैकादशी नाम कार्या धर्मफलेप्सुभिः ” ॥ इति ॥ दशमीविद्याऽपि द्वेषा । अरुणोदये सूर्योदये च दशमीसत्त्वेन । तत्राया भक्तिव्यपुराणे

“अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्मैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणम् ” ॥

तथा “अरुणोदयवेलाया दिशागन्धो भवेद्यदि । इष्ट तत्तु प्रयत्नेन वर्जनीयं नराधिप ” ॥ दिशा दशमी ।

“दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतम् ” ॥

इत्यादिभिर्वाक्यैररुणोदये दशमीसत्त्वं एकादशी विद्या । यदपि सौरधर्मेषु

“आदित्योदयवेलायां यो मुहूर्तद्वयान्विता । सैकादशीतु संपूर्णा विद्याऽन्या परिकीर्तिता ” ॥ इति ।

तदभ्यरुणोदयवेलायां दशमीसत्त्व एकादश्या विद्धत्वपरं मुहूर्तद्वयस्यारुणोदयपरिमाणत्वात् ।
अत एव हेमाद्रौ स्मृतिः

“ निशिप्रान्ते तु यामार्द्धे देववादित्रगादने । सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते ” इति ।
यामार्द्धमपि मुहूर्तद्वयमेव । यत्तु “ उद्यात्प्रायश्चित्तस्त्रसु नाटिका अरुणोदयः ” ॥ इति

५ तदपि द्वात्रिंशदष्टिकात्रिमानपक्षे मुहूर्तद्वयस्य तावत्परिमाणत्वादुक्तमिति तातचरणाः ।
यदपि ब्रह्मवैवर्तीयम्

“ चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदयनिश्चयः । चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीनां क्लिोदितः ॥

“ अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयम् । अतिवेधो द्विघटिकः प्रमासंदर्शनाद्रवेः ॥

“ महावेधोऽपि सत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति ” ॥

१० इत्यरुणोदयवेधातिवेधमहावेधयोगसंज्ञाकरणमर्वादीपातिशयार्थम् । सार्द्धं तु घटिकात्रयं चतस्रो
घटिकाः इति द्विमुहूर्तरूपानुगतव्यवहारार्थं तावत्परिमाणस्यापि मुहूर्तद्वयस्य रात्रिमानवशेन
कदाचिरसंभवान्मुहूर्तद्वयारुणोदयपरमेव । यत्तु ब्रह्मवैवर्ते

“ अर्द्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्या वेध इष्यते । कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरिप्रियाः ” ॥ इति ।
तत्कैमुतिकरीत्या अरुणोदयवेधनिन्दार्थमिति माधवः । तत्वं तु पूर्वचतुयामिषु व्रतसङ्कल्पपूजा-

१५ वर्जनार्थमित्यनुपदमेव वक्ष्यते । यदपि

“ नागो द्वादशनाडीभिर्द्विष्वदशभिस्तथा । भूतोऽष्टादशनाडीभिर्द्विष्वद्व्युत्तरां त्रियम् ” ॥

इति स्कान्दे । तत्रयस्थोक्ता निगमे

“ सर्वप्रकारवेधोऽयमुपवासस्य दूपकः । सार्द्धसप्तमुहूर्तस्तु योगोऽयं बाधते व्रतम् ” ॥ इति ।

व्रतमुपवाससंनिभमिति माधवः । तत्रारुणोदयवेधो वैष्णवपरः । तद्वाक्ये वैष्णवग्रहणात् । परिशेषा-

२० त्सूर्योदयवेधो वैष्णवभिन्नपरः । त एव स्मार्त्तपदेन व्यवह्रियन्ते ग्रन्थेषु । वैष्णवलक्षणं तु गौरुडे

“ वैज्ञानसायागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णवः ” । माधवीये स्कान्देऽपि

“ परामापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशीं त्यजेत्सोऽपि यस्य दीक्षाऽस्ति वैष्णवी ” ॥

अन्यच्च “ विष्णवर्षितासिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ” । मविष्येऽपि

“ यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथोत्तरा । तुल्ये ते मन्यते यस्तु स हि वैष्णव उच्यते ” ॥

२५ तत्र शुद्धैकादशी चतुर्द्धा । अधिकैकादशिका । अधिकद्वादशिका । उभयाधिका । अनुभयाधिका
चेति । एवं विद्वाऽपि । शुद्धायामैकादश्याधिक्ये नारदः

“ संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लहपनं कार्यं त्रयोदश्यां तु पारणम् ” ॥

इति माधवायनुसारिणः । वस्तुतस्तु वैष्णवानां शुद्धाधिकोनद्वादशिकादाहरणस्य ज्योतिःशास्त्रे-

प्रसिद्धत्वाच्चारद्वचनं निष्कामस्मार्त्तविषयं ज्ञेयम् । तेन वैष्णवानां शुद्धा त्रिविधैव ।

३० तादृशस्मार्त्त प्रत्येवेदग्विषये शकस्योपवासद्वयमाह बृहद्यमः

“ संपूर्णैकादशी यत्र प्रमाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तत्र उपवासः कथं भवेत् ॥

“ उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्राणनतपरः ” ॥ इति ।

विष्णुप्राणनतपरा वैष्णवाः । शुद्धाया द्वादशीमात्राधिक्ये परेषुरुपवासः ।

तथा च भागवतादितन्त्रे

“संपूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि । उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पराणम् ॥”

शुद्धाप्यामेवैकादशीमात्राधिक्ये तदितरस्मार्त्तान्प्रति तु स्कान्दे

“प्रथमेऽहनि संपूर्णा याऽप्यहोरात्रसंयुता । द्वादश्यां तु तथा तात दृश्यते पुनरेव च ॥

“पूर्वा कार्या गृहस्थैश्च यतिभिश्चोत्तरा विभो” ॥ इति । एतच्च परेयुर्द्वादश्यभावपरम् । भारुद्धेऽपि ५

“पुनः प्रमातसमये घटिकैका यदा भवेत् । तत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा ॥

“विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेत् ॥” * इति । उभयवृद्धौ परत्रैवोपवासविधानाच्च ।

स्मार्त्तानां शुद्धार्यां द्वादशीमात्राधिक्ये तु पूर्वैरुपवासः । तदाह नारदः

“न चेदेकादशी विष्णो द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम् ॥”

इति । विष्णो द्वादश्यां । उभयाधिक्ये तु शुद्धा विद्धा विद्धा च सर्वैः परैव कार्या । १०

“संपूर्णैकादशी यत्र प्रमाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि ॥”

इति भारुद्धात् । यत्तु हेमाद्रौ पात्रे

“विद्धाऽप्यविद्धा विज्ञेया परतो द्वादशी न चेत् । आविद्धाऽपि च विद्धास्यात्परतो द्वादशी यदि ॥”

इति । तदप्युभयवृद्धौ शेषम् । अनुभयाधिक्ये त्वसन्देह एव । विद्धैकादश्याधिक्ये तु प्रचेताः

“एकादशी विवृद्धा चेश्चुक्ले कृष्णेऽविशेषतः । उत्तरां तु यती कुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही ॥” इति । १५

अरुणोदयविद्धाया द्वादशीमात्राधिक्ये तु परेयुरुपवासः । तदाह व्यासः

“एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥”

इति माधवः । यत्तु शुद्धार्यां द्वादशीमात्राधिक्ये वैष्णवानामप्येतस्मादेव वचनात्परेरुपवास

इति माधवः । तत्र । तत्र लोपपदस्य सूर्योदयात्पश्चात्सूर्योदयेऽवमे प्रसिद्ध्या सूर्योदयगत-

दशमीविद्धायामेतद्बचनप्रवृत्तेः । अतो नेदं शुद्धन्यूनाधिकद्वादशिकायामुत्तरदिन उपवास-

विधायकम् । यदपि कैश्चिदलुप्तैति छित्वेदमेतत्परतया योजिनं तच्चिन्त्यम् । अकारप्रत्यये २०

मानाभावात् । दिनक्षये तु पुत्रवद्गृहस्थेनोपवासो न कार्यः । तदाह पितामहः

“एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः । तस्य पुत्रा विनश्यन्ति मवायां पिण्डदो यथा ॥” इति ।

दिनक्षयस्तु पात्रं “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन्स त्याद्दिनक्षयः ॥” इति ॥ दिनक्षये च

उपवासस्य निषेधः स निराहारस्यैव । तथा च वायवीये २५

“उपवासनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् ॥”

एवं कृष्णैकादश्यादावपि गृहस्थस्य तत्रैव

“नक्तं हविष्यान्नमनोदत्तं वा फलं तिलाः क्षीरमथाम्बु वाऽऽज्यम् ।

“यत्पञ्चगव्यं यदि वाऽपि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तं च ॥” इति ।

व्रते विशेषः स्मृत्यन्तरे

“दशम्यादि महीपाल त्रिदिनं परिर्जयेत् । गन्धताम्बूलपुष्पादि स्त्रीसंमोर्गं महायज्ञाः ॥”

* रयकध-पाठः । १ शुद्धार्यां द्वादशीमात्राधिक्ये तु नारदः । २ फत्र-कृत्या । ३ क-वि ।

श्रीसभोगनिपेपस्तु सतुकालादन्यत्रेति आह्निकान्त उक्तम् ।

स्कान्दे ' कांस्य मांस मसूर च शौद्र चानृतभाषणम् । पुनर्माजनमायास दशम्या परिवर्जयेत् ॥

कौर्मै—“कांस्य मांस मसूर च चणकान्कोरदूषकान् । शाक मधु परान्न च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम् ॥

मात्स्ये “कांस्य मांस सुरा शौद्र तैल वितथभाषणम् । व्यायाम च प्रवास च दिवास्वाप च मैथुनम् ॥

५ “ तिलपिष्ट मसूर च दशम्यादिषु वर्जयेत् ” । दशमीं प्रकृत्य नारदीये

“ अक्षारलवणा सर्वे हविष्यान्ननिपेदिण । अत्रनीतल्पशयना, प्रियासङ्गविवर्जिता ” ॥

अन्यत्रापि

“ दशम्यामेकमक्त तु कुर्वीत नियतेन्द्रिय । आचम्य दन्तकाष्ठ तु खादेत तदनन्तरम्

“ ततश्चानन्तर विप्र ब्रह्मचारी जितेन्द्रिय । रात्रिं नयेत्तत पश्चात्प्रात स्नात्वा समाहित ॥

१० “ उपवास तु सकल्प्य मन्त्रपूत जल पिवेत् ” । दशम्यामेकमक्त तु काम्यैकादशीपरम् ॥

“ सायमायन्तयोरह्ना साय प्रातश्च मध्यमे । उपवासफल प्रेष्युर्ज्याद्भुक्तचतुष्टयम् ॥

“ अथ नित्योपवामी चेत्साय प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्जयेन्मतिमान् विप्रं सप्राप्ते हरिवासरे ” ॥

इति विष्णुक्ते ।

“ दशम्यामेकमक्तस्तु मासमैथुनवर्जित । एकादशीमुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि ॥

१५ “ देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामित चास्य सिद्धयति ” ॥ इति देवलोक्तश्च ।

अपेऽपि दिनत्रयनियमा नित्यव्रते नावश्यक । तथा च ब्रह्मवैवर्त

“ इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोऽहोरात्र भुक्तिवर्जित ” ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि “ शक्तिमास्तु पुन कुर्यान्नियम सविशेषणम् ’ । इति । ब्रह्मवैवर्ते

“ प्रात हरिदिने सम्यग्विधाय नियम निशि । दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्विष्णव व्रतम् ” ॥

२० दवल —“ गृहीत्वौडुम्बर पात्र वारिपूर्णमुदङ्मुस । उपवास तु गृहीत्वायथा सकल्पयेद्भुष ॥

ओडुम्बर ताम्रमयम् । यथासकल्पयेद्यथाकाम फलमुल्लिखेदित्यर्थ । वाराहे ‘ इत्युच्चार्य ततो

विद्वान् पुष्पाञ्जलिमथार्पयेत् ’ । इत्युच्चार्य सकल्पयेत्यर्थ । कात्यायन

“ अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जतेनाभिमान्त्रितम् । उपावासफल प्रेष्यु पिवेत्प्रात्रगत जलम् ” ॥

पूर्वोक्तकपालवेधे तु विशेषो नारदीये

२५ “ दशम्या सङ्गदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु । वर्जयेच्चतुरो यामा-सङ्करुपार्चनयो सदा ॥

“ विद्वोपवासेऽनश्रस्तु दिन त्यक्त्वा समाहित । रात्रौ सपूजयेद्विष्णु सकल्प तु तदाचरेत् ” ॥

पूजाप्रकारश्च ब्राह्मे

“ एकादश्यामुभे पक्ष निराहार समाहित । नानापुष्पैर्मुनिश्रेष्ठ विचित्र मण्डप शुभम् ” ॥

कृत्वेति शेष ।

३० “ स्नात्वा सम्यग्विधानेन सोपवासो जितेन्द्रिय । सपूज्य विधिवद्विष्णु श्रद्धया सुसमाहित ॥

“ पुष्पैर्गन्धैस्तथा धूपैर्दीपैर्नैवेद्यकै परे । उपचारैर्बहुविधैर्जपहोमै प्रदक्षिणे ॥

“ स्तोत्रैर्नानाविधैर्दिग्धैर्गातवाद्यमनोहरै । दण्डवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमै ॥

“ एवं संपूज्य विधिवद्रात्रौ कृत्वा प्रजागरम् । याति विष्णोः परं स्यान्नं नरो नास्व्यत्र संशयः ” ॥ इति ।
विशेषो बृहन्नारदीये

“ पद्माभूतेन संस्नाप्य एकादश्यां जनार्दनम् । द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरिसारूप्यमश्नुते ” ॥ इति ।

सूतकावौ तु वाराहे

“ सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते ॥ ५

“ सूतकेऽपि न भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः ” ॥ इति ।

स्त्रीणां रजोदर्शने त्वाह माधवीये ऋष्यश्रुद्धः—“संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतम् ॥” इति ।

एकादश्यां श्राद्धप्राप्तौ त्वाह माधवीये स एव

“ उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं यदा । उपवासं तदा कुर्यादाप्राय पितृसेवितम् ” ॥ इति ।

उपवासासामर्थ्ये त्वाह माधवीये मार्कण्डेयः

“ एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्दादशिको भवेत् ” ॥

हेमाद्रौ पुराणे

“ उपवासासमर्थश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् । तावद्धनानि वा दद्याद्धुक्तश्चेद्द्विगुणं तथा ॥

“ सहस्रसंमितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्याद्द्वादशसहस्रयाकान्यथाशक्त्यातुरो नरः ” ॥

व्रताकरणे प्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे

“ अर्कं पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यामी दिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ” ॥ इति ।

ज्येष्ठशुक्लैकादशी निर्जला ।

“ ज्येष्ठे मासि नृपश्चिद या शुक्लैकादशी भवेत् । निर्जलं समुपोऽप्यात्र जलकुम्भान्तशर्करान् ॥

“ प्रदाय विप्रमुख्येभ्यो मोदते विष्णुसन्निधौ ” ॥ इति स्कान्देक्तिः ॥

आपाटशुक्लैकादश्यां विष्णुशयनं द्वाष्टे

“ एकादश्या तु शुक्लायामापाटे भगवान्हरिः । भुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा ” ॥

स्वापविधिर्भविष्ये

“ महापूजां ततः कुर्याद्देवस्य चक्रिणः । जातीकुसुममालाभिर्मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥

“ मुक्ते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुद्धे च विबुद्ध्येत प्रसन्नो मे भवाच्युत ” ॥ इति ।

अत्रैव चातुर्मास्यव्रतारम्भ उक्तो महाभारते

“ आपाटे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः ” ॥ इति ।

व्रतानि चातुर्मास्यप्रकरणे वक्ष्यन्ते । चातुर्मास्यव्रतारम्भस्य कालान्तरमापि ब्रह्मवैवर्ते

“ एकादश्यां तु शुक्लीयासंक्रान्तौ कर्कटस्य च । आषाढ्यां वा नरो भक्ष्या चातुर्मास्यव्रतक्रिया ” ॥ इति ।

ब्रह्महणप्रकारो भविष्ये “ प्रमापेतामृतो विष्णोः कृताञ्जलिदुष्टस्तथा ।

“ चतुरो वार्षिकान्मासान्देवस्योत्थापनावधि । इमं करिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मेऽच्युत ॥ ३०

“ इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव । निर्विघ्नं सिद्धिमायन्तु प्रसादात्तव केशव ॥

“ गृहीतेऽस्मिन्नर्ते देव पश्चत्वं यदि मे भवेत् । तदा भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ” ॥
 गार्ग्यः—“ न शैशवं न मौढ्यं च शुक्रगुर्वोर्न वा तिथेः । सण्डहत्वं चिन्तयेच्चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः ” ॥ इति ।
 एतद्विद्वितीयाचारम्भे प्रथमात्मस्तु न भवतीति कश्चित् । तत्तुच्छम् । व्यवस्थायां मानाभावात् ।
 यदपि हेमाद्रौ चातुर्मास्यव्रतप्रकरणे भविष्ये

- ५ “ असेकान्तं तथा मासं देवे पित्र्ये च कर्मणि । मलमासमशौचं च वर्जयेन्मतिमात्रः ” ॥ इति ।
 तदारम्भसमाप्त्योरन्तरालमासे वतानुवृत्तिसिध्यर्थमिति केचित् । युक्तं तु
 “ श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे त्यजेत् । दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ” ॥ इति ।
 श्रावणादिमासाविशेषव्रताननुवृत्त्यर्थत्वम् । ‘ सप्तमासं विशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मले ’ इति वचनात् ।
 चातुर्मास्यव्रतानि त्वन्तरा मलमासेऽप्यनुवर्तन्त एवेति परे । नित्यानामारम्भः काम्यानां तु वर्जनमिति
 १० तु युक्तम्

एकादश्यामाशौचे पौर्णिमायां कर्कसहक्रान्तौ वाऽऽरभेत । त्रितयत्राप्याशौचे नारम्भ एव—“ आरब्धे
 सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ” इति चिष्णूक्तेः । यत्त्वर्चनदीपिकायां स्कान्दे

- “ अशुचिर्वा शुचिर्वाऽपि यदि स्त्री यदि वा पुमान् । व्रतमेतन्नरः कृत्वा मुच्यते सर्वपातकैः ” ॥ इति ।
 तदारम्भोत्तर बोध्यम् । भाद्रशुक्लेकादश्यां विष्णोरङ्गपरिवर्तनमुक्तं भविष्योत्तरे
 १५ “ प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां दिने सिते । कट्टिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ” ॥ इति ।
 कट्टिदानमङ्गपरिवर्तनम् । कार्तिकशुक्लेकादश्यां देवस्योत्थापनमुक्तं हेमाद्रौ पादो
 “ एकादश्यां तु शुक्रायां कार्तिके मासि केशवम् । प्रसुप्तं बोधयेद्रात्रौ श्रद्धामक्तिसमन्वितः ” ॥ इति ।
 उत्थापनविधिर्भविष्ये

“ तथैव देवदेवस्य स्नानपूर्वं महद्भवेत् । महापूजां ततः कृत्वा देवमुत्थापयेत्सुधीः ” ॥

- २० रामार्चनचन्द्रिकायाम् “ इदं विष्णुत्वेनाम्बुतल्पादुत्थापयेत्प्रभुम् ” ।
 पौराणास्तु मन्त्राः “ ब्रह्मेन्द्रद्रुद्राग्निकुबेरसूर्यसोमादिभिर्वान्दितवन्दनीयै ।

“ बुध्यस्य देवेश जगन्निवास मन्त्रप्रभावेण सुप्तेन देव ॥

“ इयं तु द्वादशी देव प्रबोधार्थं विनिर्मिता । त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायिना ॥

“ उत्सिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते । त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं भवेदिदम् ।

- २५ “ उत्थिते चेष्टते सर्वमुत्सिष्ठोत्तिष्ठ माधव ।

“ गता मेघा वियञ्चैव निर्मलं निर्मला दिशः । शारदानि च पुष्पाणि गृहाण मम केशव ” ॥ इति ।
 ततस्तदमे व्रतं समापयेत् । मन्त्रश्च निर्णयामृते

“ इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ” ॥ इति । क्षमापयेत् ।

यत्तु धाराह “ आषाढमासे द्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभम् ” इत्यादिना द्वादश्यां शयनादिक-
 ३० मुक्तम् । तन्मिथुनार्क एव

‘आभाकाशेषु मासेषु मिथुने माघवस्य च । द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्वापावर्तनोत्सवः’ ॥

इति भविष्योक्तेः । तत्रैव

‘आभाकाशितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवती । आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवः’ ॥ इति ।

रेवतीत्यत्र सप्तमीलोपः । उत्सवो जागरः । मात्स्ये “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम्” ।

निशादौ नक्षत्रपादयोगानामभावे नक्षत्रमात्रयोगोऽपि प्राह्यः “पादयोगो यदा न स्यादक्षेणापि

तदा भवेत्” इति वाराहपुराणात् । “द्वादश्याष्टकसंयोगे पादयोगो न कारणम्”

इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । द्वादश्यामेकदेशेनापि नक्षत्रयोगामावे एकादश्यां त्रयोदश्यां वा प्रस्वापादि कार्यम् ।

“अप्राप्ते द्वादशीमृक्षे उत्थानशयने हरेः । पादयोगे न कर्त्तव्ये नाहोरात्रं विचिन्तयेत्” ॥

इति जीमूतवाहनोदाहृतवचनात् । एवं च द्वादश्यां निशाद्यादरेऽन्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगादरे १०

नियते सति यदा द्वादशीषु निशादेरन्यत्र तत्तदक्षमायोगोऽन्यतिथौ च तद्वितरनक्षत्रस्यैव

योगः तदा द्वादशीषु सन्ध्यायां प्रस्वापादि ।

“द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसंभवे । आभाकाशितपक्षेषु शयनावर्तनादिकम्” ॥

इति वाराहवचनात् । सन्धिसमय इति शयनादावन्नेति । सन्धिसमयश्च सायंसन्धैव ।

“रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समागतः । तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतीम्” ॥ १५

इति जीमूतवाहनोदाहृतवचनात् । आपादकार्तिकपौर्णमास्योरपि स्वापप्रबोधवाह यमः

“क्षीराब्बो शेषपर्यङ्के आषाढ्या संविशेद्धरिः । निर्द्रो त्यजति कार्तिक्यांतयोः संपूजयेद्धरिम् ॥

“ब्रह्महत्यादिकं पापं क्षियमेव व्यपोहति” । इति ॥

यस्वापादस्येयं कार्तिकस्येयमिति स्वविषयेऽप्यौत्सर्गिकानुकरणेनापादीकार्तिकीपदे एकादशीपरे

एवेति तदयुक्तम् २० ।

“आषाढशुक्लपक्षान्ते भगवान्मधुसूदनः । भोगिभोगे निर्जां मायां योगनिद्रा समाप्नुयात्” ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । यदपि द्वादशीपदमेकादशीपरमिति तदपि न प्रमाणाभावात् ।

ऐतेषां च पक्षाणां यथासंप्रदायं व्यवस्था । श्रीरामस्य तु पारणोत्तं द्वादशीमध्ये त्रयोदशीमध्ये

वा पूर्वरात्रौ स्वापोत्सवः

“पारणाहे पूर्वरात्रौ षण्ठादीन्वाद्यनमुहः । विधाय महतीं पूजां विष्णुमभ्यर्च्य वैष्णवात्” ॥ २५

इति रामार्चनचन्द्रिकोक्तेः । शिष्टास्तु सर्वदेवानामपि पारणोत्तरमेव रात्रौ कुर्वन्ति ।

यत्तु मोहचूडोत्तरे

“मिथुनस्ये यदा भानुरभावास्यादयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विशेषो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” ॥

इति तदुत्तरवर्षगतकर्काईस्वापपरमिति माघयः ।

“मेयादिमिथुनान्तेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् । अन्दान्तरे तदावश्यं कर्कटाकं हरिः स्वपेत् ॥ ३०

“कर्कटादिविके वापि यदा दर्शद्वयं भवेत् । अन्दान्तरे तदावश्यं मिथुनाकं हरिः स्वपेत्” ॥

इति वाराहमिहिरोक्तेः । भविष्ये

“श्रावणे वर्जयेच्छाकं वधि भाद्रपदे तथा । दुग्धमाश्वयुजे भासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत्” ॥ इति

१ नटय-अत्रटयफभरुध-व । २ टय-योगा अपि प्राया । ३ टयधकनडईधरुध-यसा, झ-सदा । ४ झ-कईधय, प-धय ।

“ मूलपत्रकरीरामफलकाण्डविरुडकाः । त्वनपुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतम् ” ॥
इति । क्षीरस्वाम्युक्तेः । करीरं वंशांकुरः । विरुडिकास्तिनिन्यः । कवकं शिलीन्ध्रम् । द्विदलं
च स्कान्दे

“ मापमृद्गमसूराश्च चणकाश्च कुलत्यकाः । निष्पावा राजमापाश्च आढकयो द्विदलं स्मृतम् ” ॥ इति ।

५ टोडरानन्दे स्कान्दे विशेष उक्तः

“ वापिकाश्चतुरो मासा प्रसुप्ते वै जनार्दिने । पंचसदृवादिशयनं वर्जयेद्भक्तिमाजरः ॥

“ अट्टौ वर्जयेद्गायां मांसं मधु परोदनम् । पटोलं मूलकं चैव वृताकं च न मक्षयेत् ॥

“ अमह्यं वर्जयेद्दारा मसूरं सितसर्पपं । राजामापान् कुलित्यांश्च पशुघान्यं विवर्जयेत् ” ॥

पशुघान्यं तुच्छघान्यं । “ शाकं दधि पयो मापान् श्रावणादिषु संत्यजेत् ” ।

१० तथा “ जंबीरराजमापांश्च मूलकं रक्तमूलकं । कूष्माण्डं चेषुदं च चातुर्मास्ये त्यजेत्तुघः ” ॥ इति ।

तथा “ विशेषाद्ब्रह्मरीघात्री कूष्माण्डं तिसिन्धौ त्यजेत् । जीर्णघात्रीकलं प्राह्यं कथंचित्कायशोधनमिति ” ॥

इत्येकादशीनिर्णयः ।

अथ द्वादशी । सा च पूर्वा । ‘ रुद्रेण द्वादशी युक्ता ’ इति युगवचनात् । माघवीये स्कान्दे-

“ द्वादशी च प्रकटं व्या एकादश्या युता प्रभो ” इति । एकादशीपारणाविषये माघवीये स्मृत्यंतरे

१५ “ कलाद्वयं त्रयं वाऽपि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् । पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ” ॥ इति ।

अल्पद्वादश्यां विशेषः स्कान्दे

“ यदा भवेदतीवाल्पा द्वादशी पारणादिने । उपःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माघ्याङ्गिकं च तदैव ” ॥ इति ।

तत्र कथञ्चित्पारणासंभवे त्वाह देवलः •

“ सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् । अङ्घ्रिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्मुक्तं न दोषकृतम् ” ॥ इति ।

२० सङ्कटे त्रयोदशीनिमित्तकं श्राद्धस्नानदानादिकमन्यथा किञ्चित् । द्वादश्यामल्पायामिति शेषः ।

सर्वथा द्वादश्यभावे तुक्तं नारदीये

“ त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणं पृथिवीकलम् । शतयज्ञाधिकं वाऽपि नरः प्रामोत्यसंशयम् ” ॥ इति ।

अत्र हरिवासरस्वरूपं तद्दर्जनं चोक्तं निर्णयामृते विष्णुधर्मोत्तरे

“ द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । अतिक्रम्य तु कर्तव्यं पारणं विष्णुतत्परैः ” ॥ इति ।

२५ चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनर्कपणमुक्तमगस्त्यसंहितायाम्

“ द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरम् ” ॥

तत्र प्रथमं देवप्रार्थना

“ क्रियालापविधातार्थं यस्त्वया विहितं प्रभो । न मे विघ्नो भवेद्ब्रह्म कुरु नाथ दयां मयि ॥

“ सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः । उपवासेन देव त्वां तोषयामि जगत्पते ॥

३० “ कामभोगाद्योऽप्येते न मे स्युर्भतघातकाः ।

“ अथ प्रमृति देवेश यावद्देशिषिकं दिनम् । तावद्द्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य नमोऽस्तु ते ” ॥

“ एतं विज्ञाप्य देवेशं गुरुपादौ प्रणम्य च ॥

“ प्रात स्नात्वा समभ्यर्च्य देवेश विधिवन्नर । गच्छेद्दमनकाराममेकादश्या सुशोभितम् ॥

“ कथेणादाय तत्रैव पूजयेच्चन्द्रनादिना । नेष्यामि राजपूजार्थमिति सप्राथ्यं त नमेत् ॥

“ उत्पाप्य पञ्चगव्येन प्रोक्ष्य प्रक्षाल्य वारिणा । घौतेन वाससाऽऽच्छाद्य निधाय पत्रलेनवे ” ॥

पटले वशादिपत्रे । घण्टापुरुषसूक्तादिस्वने स्वगृहमानयेत् । ततो गृहमागत्य देवं प्रार्थयेत्

“ आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम । प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु केशव ॥

“ क्षीरोद्दिग्महानागशय्यासस्थितविग्रह । प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सान्निध्यं भव ते नमः ॥

“ निवेद्याम्यह तुभ्य प्रातर्दमनकं शुभम् । सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥

“ इत्थमामन्य दत्त्वाऽय तस्मै पुष्पाञ्जलिं पुन । पूजित तद्दमनकं कुम्भस्योपरि सस्थितम् ॥

“ अक्षेण सर्वतो रक्षेत्कवचेनावगुण्ठयेत् । रक्षेद्वा चक्रमन्त्रेण नुहर्मेनुनाऽय वा ” ॥

ततो ब्राह्मणान्गुरुन्प्रणम्य भीतवाचादिभी रात्रौ ज गरणं कुर्यात् । तत प्रातरुत्थाय स्नानाचार्यक १०

नित्यपूजा च कृत्वा नैमित्तिकं कुर्यात् । तद्यथा पूर्वदिनाधिवासित दमनकं दूर्वादलसंहित गृहीत्वा

“ ॐ देवदेव जगन्नाथ वाञ्छितार्थप्रदायक । हृदिस्था-पूरयन्कामान्मम कामेश्वराग्रिय ॥

“ इदं दमनकं देव गृहाण मद्गुण्ठनात् । इमां साव सतीं पूजां भगव-परिपूरय ” ॥

इति मूलमन्त्रसंपुटितेन मन्त्रेण देवाय दमनकमर्पयेत् । तत उत्तरप्रार्थना

“ मणिविद्रुममालाभिर्भद्राकुसुमादिभि । इय सावत्सरी पूजा तवास्तु गरुडध्वज ॥

“ वनमाला यथा देव कौस्तुभ सततं हृदि । तद्ब्रह्मभक्त्या माला पूजा च हृदये वह ॥

“ जानताऽजानता वाऽपि न कृत यत्तत्त्वनम् । तस्सर्वं पूर्णता यातु त्वत्पसादाद्रमापते ॥

“ जित ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन । नमस्तेऽस्तु हर्षाकेश मह पुरुष पूर्वज ॥

“ मन्त्रहीन क्रियाहीन भक्तिहीन जनार्दन । यत्पूजित मया देव परिपूर्णं तदस्तु म ” ॥

इति देवं प्रार्थयित्वा दण्डवत्प्रणम्य भूषणवस्त्रादिभिर्गुरु संपूज्य नत्वा ब्राह्मणान्भाजयेत् । स्वय २०

च पारणं कुर्यात् । इति दमनकारोपणम् । पारणाहे द्वादश्यालाभे तत्रैव

“ पारणाहे न लभ्येत द्वादशी घटिकाऽपि वा । तदा त्रयोदशी ग्राह्या पवित्रदमनार्पणे ” ॥

तथा—“ माधवे दमनारोप इयान्मधौ विप्रितो यदि वैशारया श्रावणनामे कर्तव्य दमनार्पणम् ” इति ।

माधवे वैशाखे । तद्वादश्यामित्यर्थः । नामे पञ्चम्याम् ।

ज्येष्ठशुक्लद्वादश्या वटसावित्रीव्रतारम्भ उक्तो भविष्ये

“ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुत् । व्रत निरात्ममुद्दिश्य दिवारात्रिं स्थिरा भवेत् ” ॥ इति ।

आषाढशुक्लद्वादश्या तप्तमृदाधारणमाथर्षणश्रुतौ तद्विष्णो परमपदये गच्छन्ति हि लाञ्छिता १ इति ।

नारदीये “ अग्निनेव तु सयुक्तं चक्रमादाय वेष्णव । धारय सर्वमात्राणां विष्णुसायुज्यमश्नुते ” इति ।

तच्छूद्रविषयम् । न ब्राह्मणादे

“ यथा इमं शान्तं काष्ठमनर्हं सर्वकर्मसु । तथा चक्राङ्कितो विम सर्वकर्मसु गर्हितः ” ॥

इत्याश्वलायनीक्ते

“ द्विज तु तप्तमुदादिलिङ्गाङ्किततनु नर । सभाष्य रोरेव याति यावदिन्द्राश्रुतुर्दश ” ॥

इति नारदीयात् । तथा

“ शङ्खचक्रं मुदा येस्तु कुर्यात्तत्रायसेन वा । स शूद्रवद्बहिःकार्यं सर्वरमाद् द्विजकर्मणः ॥ इति । शैवपुराणेऽपि

“ शङ्खचक्रायङ्कनं च गीतनु यदिकं तथा । एकजातेरयं घर्मो न जातु स्याद्विजन्मनः ॥ इति । एतेषा च विधिनिषेधाना वैष्णवावैष्णवपरतया व्यवस्थेति केचित् । बहवस्तु द्विविधानामपि

५ निर्मूलतामाहुः ।

श्रावणे शुक्रद्वादश्या पवित्रारोपणमुक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां

“ श्रावणस्य सिते पक्षे द्वादश्यां शौनकादिभिः । उक्तः सदा प्रकर्तव्य पवित्रारोपणोऽसत्त्वः ॥

पाद्मे—“ ऊर्जे वतं मधौ दोला श्रावणे त-तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः ॥

“ पवित्रारोपणं विघ्नाच्छ्रावणे न भवेद्यदि । कार्तिक्यवधि शुक्रार्के कर्तव्यमिति नारदः ॥”

१० शुक्रार्कः शुक्रद्वादशी ।

“ हेमरूप्यमये. सूतेस्तथा कौशेयपञ्चजैः । कुशैः काशैश्च कार्पासैर्वाह्वण्या कर्तितैः शुभैः ॥

“ कन्यया वा पवित्रं स्यान्न पौंश्रत्यादिभिः कृतेः । स्नात्वात्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्य शोधयेत् ॥

“ पृथक् पृथक् पञ्चगव्यैरद्भि प्रक्षालयेत्ततः । मूलेनाष्टोत्तरशतगायत्र्या रामसंज्ञया ॥

“ शङ्खोदकेनाभिमन्व्य पवित्राणि विनिर्ममेत् । तत्रोत्तमं पवित्रं तु षट्पथा सह शतैस्त्रिभिः ॥

१५ “ सप्तत्या सहितं द्वाभ्यां पवित्रं मध्यमं स्मृतम् । साशीतिना शतेनैव कनिष्ठं तत्समाचरेत् ॥

“ अष्टोत्तरतदर्द्धाद्विनवसूत्रीकृतेन वा । जानूरुनाभिपर्यन्तमुत्तमादित्रयं भवेत् ॥”

अष्टोत्तरसहस्रेण विंशोत्तरयुतशतेन सप्तत्या वा वनमाला शतं पञ्चाशत्पट्विंशद्ग्रन्थिभिश्चत्तमा पट्विंशच्चतुर्दशद्वादशभिरिति केचन । चतुर्विंशद्वादशाष्टाभिरित्येके । अङ्गुष्ठपर्वतदर्द्धतदर्द्धपरि-
मितौ ग्रन्थिरुत्तमादिः । स्नात्वा विज्ञापयेद्देवम्

२० “ क्रियालोपविधानार्थं यच्चया विहितं विभो । मयैतन्निक्रियते देव तव तुष्ट्यै पवित्रकम् ॥

“ न मे विज्ञो भवेद्दत्र कुरु नाथ दर्या मयि । सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमा गतिः ॥

“ उपवासेन त्वा देव तोषयामि जगत्पते । कामक्रोधादयोऽप्येते न मे स्युर्वतपातकाः ॥

“ अथ प्रभृति देवेश यावद्देशेऽपिकं दिनम् । तावद्रक्षा त्वया कार्या सर्वस्यास्य नमोऽस्तु ते ॥

“ कुर्मं पुण्यान्वुनाऽऽपूर्य सर्वतोमद्रके शुभे । स्थापयेत्पुरतो विष्णोस्तत्र सूत्राणि पूजयेत् ॥

२५ “ सावत्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय मे । विष्णुलोकाःपवित्राय आगच्छेह नमोऽस्तु ते ॥

“ सर्वाभरणचित्राद् सर्वदेवनमस्कृत । लावण्यरूपसंपन्न सर्वकर्तः प्रजापते ॥

“ सर्वमात्मेश सूत्रेऽस्मिन्सान्निध्यं कुरु ते नमः ।

“ सर्वरत्नोज्ज्वलाकार ब्रह्माण्डब्रह्मरोचिषः । मुकुटोत्तमसर्वाङ्गशिरःसूत्र इहोहि माप ॥

“ इह ते जगतः कीर्तिः सर्वलावण्यदायिनी । श्रीसूत्रं नित्यकल्याणं सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥

३० “ मुनिभिर्मन्त्रयेद्देतैः पूजयेन्मूलमन्त्रतः ।

“ अथ देवकरे विद्वाग् गन्धसूत्रसमुद्भवम् । वितस्तिमानकं दोरं बन्नीयान्मङ्गलात्मकम् ॥

“ संवत्सरश्रुता चार्था संपूर्णा फलदाऽस्तु मे । पवित्रारोपणे चैव सान्निध्यं कुरु ते नमः ॥

“ विष्णुतेजोद्भवं रम्यं सर्वपातकनाशनम् । सर्वकामप्रदं देव तवामे घारयाम्यहम् ॥ इति मन्त्रः ।

- “ नीराजयेत्ततो देव मङ्गलाधोपपूर्वकम् । मन्त्रेणाथ सुरेशान देवदेव तु मन्त्रयेत् ॥
- “ आमन्त्रितोऽसि देवेश पुराणपुरुषोत्तम । प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सन्निध्य कुरु केशव ॥
- “ क्षीरोदधिमहानागशय्यावस्थितविग्रह । प्रातस्त्वा पूजयिष्यामि सन्निधौ भव ते नम ॥
- “ निवेद्याम्यह तुभ्य प्रातरेतत्पवित्रकम् । सर्वथा सर्वदा विष्णो नमस्तेऽस्तु प्रसीद मे ॥
- “ निपतेद्गण्डवद्भूमौ क्षित्वा पुष्याञ्जलिं तत । ब्राह्मणेष्वथो नमस्कृत्य गरुपादौ प्रणम्य च ॥ ५
- “ भीतमङ्गलनिर्घोषे कुर्याज्जागरण तत ” ॥ इत्यधिवासनम् । अपरेद्युर्नित्यपूजा विधाय
- “ ततो मङ्गलनिर्घोषे शङ्खतूर्योद्दिनि स्वने । गन्धदूर्वाक्षतैर्युक्तं दद्याद्देवाय सूत्रकम् ॥
- “ राम राम नमस्कार्य गृहाणेद् पवित्रकम् । पवित्राकरणाथैव वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
- “ पवित्र च कुरुष्वाय यन्मया दुष्कृत कृतम् । शुद्धो भवाम्यह देव त्वत्प्रसादात्सुरेश्वर ॥
- “ मूलसप्तदितो ह्येव पवित्रारोपणे मनुः । अङ्गाथावृत्तिदेवेभ्यस्ततो दद्यात्स्वनाममि ॥ १०
- “ नैवेद्य तु महापूर्वं ततो दद्याच्च भक्तित । नीराजयेत्ततो देव रमाङ्गान्त संमङ्गलम् ॥
- “ सर्वोऽप्य चामरे पुण्यैर्दर्पण दर्शयेत्तत । प्रार्थयेद्देवदेवेश मन्त्रैरेभिर्यथाविधि ॥
- “ मणिविद्ममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभि । इय सावत्सरी पूजा तवास्तु गरुडवज्र ॥
- “ वनमाला यथा देव कौस्तुभ सतत हृदि । तद्वत्पवित्रपूजा च हृदये वह केशव ॥
- “ जानताऽजानता वाऽपि यत्कृत तु त्वदर्चनम् । केनचिद्विप्रदोषेण परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ १५
- “ मन्त्रहीन क्रियाहीन भक्तिहीन जनार्दन । यत्पूजित मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥
- “ अपराधसहस्राणि क्रियन्तेऽहर्निश मया । दासोऽयमिति मा भवा क्षमस्व मधुसूदन ॥
- “ तत पवित्र सुरवे द्याद्गन्धादिपूर्वकम् । अथैन पूजयेद्भवत्या स्वर्णवस्त्रार्जुलेपने ॥
- “ ब्राह्मणा-वैष्णवाश्चैव गन्धपुष्पादिनाऽर्चयेत् । मास पक्षमहोरान् विरात्र धारयेत्तथा ॥
- “ देवे त सूत्रसन्दर्भ देशकालविबक्षया । प्रत्यह स्नानकार्यादौ सूत्राण्युत्तार्य कारयेत् ॥ २०
- “ अथान्ते देवमम्यर्च्य तत सूत्र विसर्जयेत् । सावत्सरी शुभा पूजा सपाद्य विधिवन्मम ॥
- “ त्रजेदानीं पवित्र त्व विष्णुलोक विसर्जितम् । धावद्देवपवित्राणि तावत्तिष्ठेत्समाहित ” ॥
- “ ब्रह्मचारी हविष्याशी देवपूजापरायण ” ॥
- श्रवणद्वादशी । माद्रशुक्लद्वादशी श्रवणद्वादशी । सा वैकादशीयुतेव । तद्वक्तु भास्वये
- ‘ द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशा यदि । स एव वैष्णवो योमो विष्णुशृङ्खलसजित ॥ २५
- “ तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नर सक्षीणकल्मष । प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ” ॥ इति ।
- द्वादश्या श्रवणाभावे तु नारदीये
- “ यदा न प्राप्यते कक्ष द्वादश्या वैष्णव कचित् । एकादशी तद्रोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्वितः ” ॥ इति ।
- द्वादश्यामेव श्रवणयोगे तु भविष्ये
- “ एकादशीमुपोष्येव द्वादशीं समुपोषयेत् । न चात्र विधिभेदो स्यादुभयोर्देवत हरिः ” ॥ इति । ३०
- विधिभेदो एकादशीपारणहानिकृत । अशक्तो तु मात्स्वये
- “ द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्र श्रवण यदि । उपोष्येकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्धरिम् ” ॥ इति ।

१ प-लि । २ रयवडइअघ-तुर्यो । ३ प-त्सा । ४ प-मु । ५ क्ष-वपुम् । ६ प-दि । ७ कवक्ष-
देवत, अ-देवत । ८ क्षत्त-वावद्व, इ-देदे । ९ क्ष-देमा । १० प-श्रवण ।

अत्र कृत्यमुक्तं भविष्योत्तरे

“ मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासे महाफला ॥

“ सङ्गमे सरितां स्नात्वा द्वादशीं समुपोषितः । समग्रं समवाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम् ” ॥

विष्णुधर्मोत्तरे “ या राम श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा ।

५ “ तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनम् । प्रामोत्ययन्नाद्दर्शनं द्वादशद्वादशीफलम् ॥

“ दद्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णघटं द्विज । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपाहनमेव च ॥

“ न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमप्या च विन्दति । अक्षय्यस्थानामाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ” ॥ इति ।

पारणे तु विशेषो नारदीये

“ तिथिनक्षत्रयोगे तु उपवासे यदा भवेत् । पारणं तु न कर्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ” ॥ इति

१० “ आभाकासितपक्षे तु भैरवश्रवणरेवती । संगमेनैव भोक्तव्यं द्वादशीं द्वादशीं हरेः ॥

“ भैरवस्यमेकपादं स्याद्विपादं श्रवणेन तु । त्रिपादा रेवती त्याज्या तदन्ते च भुजिर्भवेत् ॥

“ तिथ्यन्ते तिथिभाते च पारणं यत्र चोदितं । यामत्रयार्धगामिन्या प्रातरेव हि पारणम् ” ।

अत्र वरुणासङ्गमे स्नानमुक्तं लैङ्गे “ अतः परं तु संसेव्यं गङ्गावरुणसङ्गमम् ।

“ श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो यदा भवेत् । तदा तस्मिन्नरः स्नात्वा संनिहत्य फलं लभेत् ” ॥ इति ।

१५ कार्तिककृष्णा वत्सद्वादशी । सा पूर्वादिद्वा । ‘ रुद्रेण द्वादशी युक्ता ’ इति युग्मवाक्यात्

“ वत्सपूजा वृष्टश्चैव कर्तव्या प्रथमेऽहनि ” । इति स्मृत्यन्तराच्च । भविष्यत्पुराणे

“ सवत्सां तुल्यवर्णा च शीलिनो गौ पयस्विनीम् । चन्दनादिभिरालिष्य पुष्पमालाभिरर्चयेत् ॥

“ अर्घ्यं ताग्रमये पात्रे कृत्वा पुष्पाक्षतैस्तिलैः । पादमूले तु दद्याद्भै मन्त्रेणानेन पाण्डव ॥

“ क्षीरोदार्यावसंभूते सुरासुरनमस्कृते । सर्वदेवमये मातर्गृहाणार्घ्यं नमोनमः ॥

२० “ ततो माघादिसंसिद्धान्वटकान्विनिवेदयेत् ॥

“ सुरभि त्वं जगन्माता देवी विष्णुपदे स्थिता । सर्वदेवमये मासं मया दत्तमिदं ग्रस ” ॥

ततः— “ सर्वदेवमये देवि सर्वदेवैरलङ्कृते । मातर्ममाभिलषितं सफलं कुरु नन्दिनि ” ॥

इति प्रार्थयेत् । तत्रैव

“ तद्दिने तैलपकं च स्थालीपकं युधिष्ठिर । गोक्षीरं गोघृतं चैव दधि तक्रं च वर्जयेत् ” ॥ इति ।

२५ अत्रैव द्वादश्यादिषु विशेषो नारदीये

“ आश्विने कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पञ्चसु । तिथिपूक्तः पूर्वोत्तरे नृणां नीराजनाविधिः ॥

“ नीराजयेयुर्देवास्तु विप्रान्याश्च तुरङ्गमात्राज्येष्ठान् श्रेष्ठान् जघन्याश्च मातृमुख्याश्च योषितः ” ॥ इति ।

अयं चाश्विनोऽमात्रास्थान्तः । कार्तिकशुक्लद्वादश्यां चातुर्मास्यव्रतसमाप्तिरुक्ता महाभारते

“ चतुर्धा गृह्य वै चार्णं चातुर्मास्यव्रतं नरैः । कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ” ॥ इति ।

३० मन्त्रस्तु— “ इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ” ॥ इति ।

१ प-फलं । २ फ-समर्थं । ३ कखध-श्राला । ४ अवकधफखक्षपरय-क्षण, छ-र्थं । ५ कररध-
नक्षप्रयोमेभि, पक्ष-यागेन । ६ हा-वै । ७ अवपकटय-दक्षिणी । ८ हावधध-अर्थं । ९ हा-त्री ।

अथ सर्वद्वादशीकृत्यं तन्नियमाश्च ।

कात्यायनः “ प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् ।

“ अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव । प्रेसाद्समुखो नाथ ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥

“ पारणं तु ततः कुर्याद्यथासंभवमार्गतः ” ॥ इति ।

बृहद्धारदीये “ ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यां प्रदद्याद्दक्षिणां तथा ।

“ ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं नारायणपरायणः । कृतपञ्चमहायज्ञः स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ” ॥ इति ।

भोजने तु विशेषः स्कान्दे

“ कृत्वा चैवोपवासं तु योऽश्नाति द्वादशीदिने । नैवेद्यं तुलसीमिश्रं हस्याकोटिविनाशनम् ” ॥ इति ।

तत्र वर्ज्यानि ब्रह्माण्डे

“ कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोमं वितथभाषणम् । व्यायामं च प्रवासं च दिवास्त्रापमथाजनम् ॥ १०

“ तिलपिष्टं मसूरं च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्या वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

तथा “ कांस्यं मांसं सुरां सूतं व्यायामं क्रोधमैथुने । हिंसामप्यन्तर्लाभ्यं च तैलं निराम्यलङ्घनम् ।

“ द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्जयेत् ” ॥ बृहस्पतिरपि

“ दिवानिद्रो पराश्रं च पुनर्भोजनमैथुने । क्षौद्रं कास्यामिषे तैलं द्वादश्यामष्ट वर्जयेत् ” ॥

कात्यायनः “ द्वादश्या पारणं कुर्याद्दर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ” इति । सर्वं चैतत्काम्यव्रतपरम् । १५

“ पुनर्भोजनमन्वानं भारमायासमैथुने । उपवासकलं हन्युर्दिवानिद्रा च पञ्चमी ” ॥

तथा—“ कांस्यं मांसं मसूरं च चणकाः कोरदूपकाः । शाकं मधु पराश्रं च हन्युरष्टाविमे फलम् ” ॥

इत्यादौ फलग्रहणात् । स्कान्दे

“ कलाद्वयं त्रयं वापि द्वादशी यत्र दृश्यते । श्रान्नांचेनादिकं कर्म तदा राज्ञो विधीयते ” ॥

जरुणोदयपरश्चात्र रात्रिशब्दः । तथा च नारदीये

“ अल्पायामथ विभेन्द्र द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः कार्या जपहोमादिसंयुताः ” ॥ इति

होमादिशब्देन चात्र स्मार्तमेव कर्म गृह्यते न तु श्रौतम् । स्मृत्या श्रौतकालवाधायोगात् । पादोऽपि

“ यदा भवति अल्पाऽपि द्वादशी पारणादिने । उषःकाले द्वयं कुर्यात्प्रातर्माध्याह्निकं तदा ” ॥ इति ।

“ महाहानिकरी श्लेषा द्वादशी लङ्घिता नरे । करोति धर्महरणमन्नातेव सरस्वती ” ॥ इति ।

मूयस्यामपि द्वादश्यां मध्याह्निकात्कपर्णो भवत्येव । “ सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणम् ” ॥ २५

इत्युक्तेः । भोजनमध्याह्निकयोश्च वाचनिकक्रमसद्भावात् । विष्णुधर्मोत्तरे

“ द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परामिति ” ॥

एवमुक्तयमनियमलोपे यमः “ मानसे नियमे लुप्ते स्मरोद्विष्णुमनामयम् ” ॥ इति ।

यान्नावलक्यः

“ यदि वाग्यमलोपः स्यात्स्नानदानादिकर्मसु । व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ” ॥ इति । ३०

विष्णुधर्मोत्तरे

“ अर्धमाध्याह्नि संभाष्य तुलस्यतसिकादलम् । आमलक्या फलं वाऽपि पारणे प्राद्व्य शुच्यति ॥

“ इदं चोदाहरेत्सम्यक् कृत्वा तत्प्रणवं नमः ।

“ शरीरमन्त-करणोपघातं वाचश्च विष्णुर्मगवानशेषम् ।

“शर्म नयत्रस्तु ममेह शर्म पायादनन्ते इति सन्निविष्टे ॥

“अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धौ धर्ममयोऽच्युतः । स करोतु ममैतस्मिन् शुचिरेवास्मि सर्वदा ॥”

“बाह्योपपाताननघान्त्रौद्धाश्च भगवानजः । शर्म नयत्रनन्तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः ॥”

“एतत्समाख्य जप्तव्यं पापण्डिभिरुपोषितैः ॥” इति ।

५ वैष्णवे “तस्यावलोचनात्सूर्यं पश्येत मतिमान्नरः । नमः शुचिपदेत्युक्त्वा” इति । तस्य पार्श्व्याद्रेः । तस्य स्पर्शोऽपि तत्रैव “संस्पर्शं तु बुधः स्नात्वा शुचिरादित्यदर्शनात् ॥”

विष्णुरहस्ये

“श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शतसंपूतमम्बु प्राश्य विशुद्धयति ॥” इति ।

“रजस्वला च चण्डालं महापातकिनं तथा । सूतिकां पतितं चैव उच्छिद्यं रजकादिकम् ॥”

३० इत्युपक्रम्य गृहचारदीये

“मतादिमध्ये शृणुयाद्येषां ध्वनिमुत्तमः । अष्टोत्तरसहस्रं तु जपेद्देवेदमातरम् ॥”

वेदमाता गायत्री । कात्यायनः

“मिध्यावादे दिवा स्वापे बहुशोम्बुनिषेवणे । अष्टाक्षरं वती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः ॥” इति ।

अष्टाक्षरम् ‘ॐ नमो नारायणाय’ इति । शङ्खः

१५ “कुंत्वा स्तेयं प्राणिहिंसं यथाहं शास्त्रचोदितम् । प्रायश्चित्तवती कुर्याज्जपेन्नाम्नां जतत्रयम् ॥” इति ।

पैठीनसिः

“तान्द्वलचर्वणे स्त्रीणां भोगे मांसनिषेवणे । व्रतलोपो भवेत्कुर्यादष्टाक्षरमनोर्जपम् ॥” इति ।

कात्यायनः

“रेतःसंक्रमणात्स्त्रीणां भोगोऽन्यत्र क्षयः स्मृतः । जपोऽष्टाक्षरमन्त्रस्य नार्हति शतत्रयस्य च ॥” इति

२० रेतःसंक्रमणघृतुकालगमनम् । तद्वात्मकात्स्त्रीसंभोगोऽन्यत्र संभोगे व्रतस्य क्षय इत्यर्थः ।

षेवलोऽपि ‘न दारेष्वृतुसङ्गमात्’ इति । इति द्वादशी ।

अथ त्रयोदशी । सा तु शुक्ला पूर्वा कृष्णोत्तरा ग्राह्या । शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशी । इति-

माभयोक्तैः । द्वीपिकाऽपि ‘त्रयोदशी तिथिः पूर्वा सितेऽद्याऽसिते पश्चात्’ इति ।

अत्र प्रदोषव्रतं द्वादशोत्तरखण्डे

२५ “पक्षद्वये त्रयोदश्यां निराहारो भवेद्दिवा । षट्कान्त्रिरस्तमयात्पूर्वं स्नानं समाचरेत् ॥

“शुक्लाम्बरधरो भूत्वा वाग्यतो नियमान्वितः । कृतसन्ध्याजपत्रिधिः शिवपूजां समारभेत् ॥” इति ।

अत्र प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । तत्रैव पञ्चाविधानात् । दिनद्वये प्रदोषव्यापित्वेऽव्यापित्वे वा पूर्वैव ।

तथा च स्मृतम्: “त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशीसहिता मुने ॥” इति ।

इदं च कृष्णपक्षे मन्दवासरे प्रशस्तम्

३० “मन्त्रधारे प्रदोषोऽयं दुर्लभः सर्वदेहिनाम् । तत्रापि दुर्लभस्तस्मिन् कृष्णपक्षे समासतः ॥”

इति तत्रैवोक्तत्वात् । चैत्रकृष्णत्रयोदश्यामलभ्ययोगः स्कान्दे

“वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यमहशतैः समा ॥

“ शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतमिषा यदि ॥

“ महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलमुद्धरेत् । तिथिकृत्ये च कृष्णादि व्रते शुक्लादिरेव च ” ॥ इति
ब्राह्मोक्तेरत्र कृष्णादिमासः । न चास्य व्रतत्वं व्रतपदतत्प्रकरणाद्यमावात् ।

कार्तिककृष्णत्रयोदश्यां दीपदानमुक्तं चन्द्रप्रकाशे स्कान्दे

“ कार्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदश्या निशामुत्से । यमदीपं बहिर्दद्यात्पमृत्युर्विनश्यति ” ॥ इति । ५
बहिर्गामाद्बहिरिति केचित् । गृहाद्बहिरित्यपरे । मन्त्रस्तु

“ मृत्युना पाशदण्डाभ्या कालेन श्यामया सह । त्रयोदश्या दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतां मम ” इति दिक् ।
इति त्रयोदशी ।

अथ चतुर्दशी । सा तु कृष्णा पूर्वा शुक्लोत्तरा ग्राह्या । ‘चतुर्दश्या च पूर्णिमा’ इति युग्मवाक्यात् ।

“ तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ” ॥ १०
इति नारदीयात् ।

“ कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् ” ॥

इत्यापस्तम्बोक्तेश्च । तत्र सर्वास्तु चतुर्दशीषु वीश्वरपूजोक्ता स्कान्दे

“ विधायैवं जागरणं नरो वीरेशमर्चयेत् । भूताया नैव गृह्णाति शरीरं पाञ्चभौतिकम् ” ॥

चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां केदारकुण्डोदकपानमुक्तं तत्रैव

“ चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपवासं विधाय च । केदारोदकपानेन यथा तत्र फलं लभेत् ” ॥ इति ।

चैत्रशुक्लचतुर्दशी रात्रिव्यापिनी ग्राह्येति केचित्

“ मधोः श्रावणमासस्य या तु शुक्ला चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परा पूर्वाह्नगामिनी ” ॥
इति बौधायनवचनात् ।

“ निशि भ्रमन्ति भूतानि शक्तयः शूलभृयतः । अतस्तत्र चतुर्दश्या सत्यां तत्पूजनं भवेत् ” ॥ २०
इति ब्रह्मवैवर्ताच्च । तातचरणास्तु

“ तृतीयैकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुता ” ॥ इति ।

नारदेन शुक्लचतुर्दशी परविद्धोक्ता

“ कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् ” ॥

इत्यापस्तम्बेन च कृष्णा पूर्वोक्ता । अपराह्वय्यापित्वे तुभे अपि पूर्वविद्धे एव च

“ चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युता विभो । मम भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराह्निकी ” ॥

इति । “ दशैविद्धा न कर्तव्या राकाविद्धा कदाचन ” इति स्कान्दोक्तेः । ‘मेधा.

श्रावणमासस्येति’ बौधायनीये तु ‘परापूर्वाह्नगामिनीत्येव’ विधीयते । न रात्रिव्याप्ता

ग्राह्येत्यापि । उभयाविधौ वाक्यभेदप्रसङ्गात् । किन्तु स्कान्दवाक्यमात्रं पूर्वविद्धत्वमनूयते ।

तद्धि रात्रिव्यापित्वे एव भवति । रात्रिव्यापिनीति विधिपूर्वाह्नगामिनीत्यनुवाद् इति ३०

चेन्न । मधुश्रावणशुक्लचतुर्दशीभिन्नानां पूर्वाह्नव्यापिनीनां ग्रहणस्याप्राप्तेः । अतो लक्षणया

रात्रिव्यापिनीत्यनेन पूर्वविद्धत्वमनूयते इत्याहुः । रात्रिव्यापिनीत्येतत्पूर्वविद्धापरम् । तच्च सायाह्न-

व्यापित्वे भवति । पूर्वविद्धा च रात्रिव्यापिन्येव भवति । एवं च पूर्वविद्धत्वे परविद्धत्वे वा

प्राप्ते मधोः श्रावणमसस्येति वचो नियमविधिर्मवति । पूर्वविद्धत्वाभावे केवलरात्रिमात्रन्यापित्वे त्वपूर्वविधिन्वं स्यात्तच्च नियमविधेर्गुर्विति शास्त्रसिद्धम् । सा रात्रिव्यापिनीत्येतत्पूर्वविद्धापरामिति तु मम प्रतिमाति । अस्यामेव पशुपतीश्वरपूजोक्ता तत्रैव

“ चैत्रशुक्लचतुर्दश्यामुपोषणपरावणः । पूजयित्वा पशुपतिं रात्रौ जागरणं तथा ॥ ” इति ।

५ वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयन्ती । तद्रुकं गोविन्दार्णवे ब्राह्मे

“ शुक्लपक्षे चतुर्दश्या मासि माघवसंज्ञके । प्रादुर्भूतो नृपञ्चास्यस्तस्मात्ता समुपोषयेत् ” ॥

माधवो वैशाखः । नृपञ्चास्यो नृसिंहः । इयं च प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या

“ वैशाखस्य चतुर्दश्या सोमवारेऽनिलर्क्षके । अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजाः ” ॥ इति

स्कान्दात् । अनिलर्क्षं स्वाती । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तावेकदेशसमन्याप्तौ च परा ।

१० “ अनङ्गेन समायुक्ता न सोषोष्या चतुर्दशी । घनापत्तैर्वियुज्येत तस्मात्ता परिवर्जयेत् ” ॥

इति तत्रैव निषेधात् । वैषम्येणैकदेशयोगे आधिक्यवती । अत्रैवोङ्कारेश्वरव्यात्रायुक्तं काशीरूपे

“ राघशुक्लचतुर्दश्यामद्यापि क्षेत्रवासिनः । तत्र यात्रा प्रकुर्वन्ति महोत्सवपुरस्सराः ॥

“ तत्र जागरणं कृत्वा चतुर्दश्यामुपोषिताः । प्राप्नुवन्ति पर स्थानं यत्र कुत्रापि ते मृताः ” ॥ इति ।

“ ब्रह्माण्डोदरमध्य तु यानि तीर्थानि सर्वतः । तानि वैशाखभूतायामागत्योङ्कृतिदर्शने ” ॥ इति ।

१५ भाद्रपदशुक्लचतुर्दश्यामनन्तव्रतं तत्रोदयव्यापिनी ग्राह्या

“ तथा भाद्रपदस्यान्ते चतुर्दश्या द्विजोत्तर्भ । पौर्णमास्या समायोगे व्रतं चानन्तकं चरेत् ” ॥

इति गोविन्दार्णवे भविष्योक्तेः ।

“ मुहूर्तमपि चेज्जाद्रे पौर्णमास्या चतुर्दशी । संपूर्णा ता विदुस्तस्या पूजयेद्विष्णुमव्ययम् ” ॥

इति स्कान्दाच्च । मुहूर्तमपीति मुहूर्तप्रशंसापरम् । माघघोऽप्येवम् ।

२० दिनद्वये उदयव्यापित्वे संपूर्णत्वात्पूर्वव । कार्तिककृष्णचतुर्दशी नरकचतुर्दशी । तत्र चन्द्रोदये अभ्यङ्गः कार्यः । तद्रुकं हेमाद्रौ भविष्ये

“ अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य चतुर्दश्या विधुदये । तिलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुणा ” ॥ इति ।

अश्वयुक्त्व चामावास्यान्तमासामिप्रायेण । अत एव हेमाद्रौ भविष्ये

“ कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यामिनेदये । अवश्यमेव कर्तव्यं स्नानं नरकभीरुणा ” ॥ इति ।

२५ इनः सूर्यः । इनश्चन्द्र इति व्याचक्षणास्तु भ्रान्त एव । अत एव ‘चतुर्दश्या दिनोदये’ इति

प्राचा पुस्तकेषु पाठः । अत्र च यथाचारं व्यवस्थेति केचित् । परे दिनेनपदयोश्चन्द्रे रक्षणेत्याहुः ।

“ पूर्वविद्धचतुर्दश्या कार्तिकस्य सितेनरे । पक्षे प्रत्यूषसमये स्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः ” ॥ इति

स्कान्दादाचाराच्च । वस्तुतस्तु चन्द्रोदयो मुख्यः कालः । सूर्योदयो गौणः । उत्तरमाधित्वात् ।

अत एव मण्डनः “ स्वकालादुत्तरो गौणकालः सर्वस्य कर्मणः ” इति । एवं च

३० दक्षिणात्यशिष्टाचारोऽप्यनुगुणो भवति । एवं चाभ्यङ्गे मुख्या चन्द्रोदयव्यापिनी । दिनद्वये

तद्यातो पूर्वा । पूर्वाक्तस्कान्दात् । दिनद्वये व्याप्यमाघेऽपि पूर्वव । गौणकाले सत्वात् ।

तत्राप्यमाघेऽपि पूर्वव

“ तिथ्याद्यौ तु भवेद्यावान् हासो वृद्धिः परेऽहनि । तावान् ब्राह्मः स पूर्वैश्चरहद्योऽपि स्वकर्मणि ” ॥
इति वाम्येन त्रयोदश्यन्ते चतुर्दशीहासप्रक्षेपेण चन्द्रोदये पारिभाषिकचतुर्दशीसद्भावात् ।

अत एव चन्द्रप्रकाशे

“ त्रयोदशी यदा प्रातः क्षयं याति चतुर्दशी । रात्रिशेषे त्वमावास्या तदाऽभ्यङ्गे त्रयोदशी ” ॥ इति ।

ब्राह्मे “ तिले लक्ष्मीर्जले गङ्गा दीपावल्याश्चतुर्दशीषु । प्रातःस्नानं तु यः कुर्याद्यमलोकं न पश्यति ” ॥ इति ५
पाद्मे—“ अपामार्गमयो तुम्बी प्रपुञ्जाटमथापरम् । भ्रामयेत्स्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय वै ” ॥
मन्त्रस्तु

“ सीतालोष्ठसमायुक्तसकण्ठकदलान्वित । हर पापमपामार्गं आम्यमाणः पुनः पुनः ” ॥ इति ।

तर्पणमुक्तं मदनरत्ने भविष्ये “ ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।

“ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ ” १०

“ औदुम्बराय दण्डाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चिन्नाय चित्रगुप्ताय ते नमः ” ॥ इति ।

“ यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाऽथवा । देवत्व च पितृत्व च यमस्थास्ति द्विरूपता ” ॥ इति ।

“ जीवत्पिताऽपि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोः । ” इति पाद्मोक्तैर्जीवत्पितुरप्यत्राधिकारः ।

“ ततः प्रदोषसमये दीपान्द्र्यान्मनोरमान् । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥

“ प्राकारोद्यानवापीषु प्रतोलीषु त्रयेषु च । मन्वुरासु विविक्रासु हस्तिशालासु चैव हि ” ॥ इति । १५

लैङ्गे—“ ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोधनात् । शैवविप्रारसत्रय परान् शिवलोके महीयते ॥

“ दानं दत्त्वा तु तेभ्यश्च यमलोकं न गच्छति ।

“ मापपत्रस्य शाकेन भुक्त्वा तत्र दिने नरः । प्रेतश्चतुर्दशीकाले सर्वपापे प्रमुच्यते ” ॥ इति ।

कार्तिके शुक्ला वैकुण्ठचतुर्दशी ।

“ वर्षे वै हेमलम्बास्ये मासे श्रीमति कार्तिके । शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामरुणाभ्युदयं प्रति ॥ ” २०

“ महादेवतिथौ ब्राह्मे मुहूर्ते मणिकर्णिके । स्नात्वा विश्वेश्वरो देव्या विश्वेश्वरमपूजयत् ॥

“ संक्षेपं ज्योतिषस्तस्य प्रतिग्राह्यं तदाकरोत् । स्वयमेव स्वमात्मानं चरन्वाशुपतवतम् ” ॥ इति ।

ब्रह्मा—“ ततः प्रभाते विमले कृत्वा पूजां महाद्भुताम् । दण्डपाणेर्महानाग्निं वनेऽस्मिन्कृतपारणः ॥

“ श्रीमद्भवानीसदृशं संप्रविश्येद्गुप्तमगम् ” ॥ इति सनत्कुमारसहितोक्तः । अत्र परकृति-
सरूपेणाग्नेनार्यवादेन ‘ स्नात्वा विश्वेश्वरः पूज्य ’ इति विधिः कल्प्यते । ततः प्रामातिकपारणा- २५
विधेश्च पूर्वदिन उपवासः । स च चतुर्दशीशुक्लारुणोदयव्यवहारे कार्यं । काशीरण्डे

“ कार्तिकस्य चतुर्दश्यां विश्वेश यो विलोकयेत् । स्नात्वा चोत्तरवाहि-न्यां न तस्य पुनरागतिः ” ॥ इति ।

मार्गशुक्लचतुर्दश्यां पिशाचमोचनयात्रोक्ता तत्रैव

“ मार्गशुक्लचतुर्दश्यां कपर्दशिवरसन्निधौ । स्नात्वाऽन्यत्रापि मरणान्न वैशाच्यमवाप्नुयुः ॥

“ इमा साँवत्सरीं यात्रा ये करिष्यन्ति मानवा । तीर्थप्रतिमहात्वापाञ्जितरिषियति ते नराः ” ॥ इति । ३०

अथ शिवरात्रिः । स्कान्दे

“ माघस्य कृष्णपक्षे या तिथिश्चैव चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिवृत्तिनी ” ॥ इति ।

तत्र शिवरात्रिव्रतं निरर्थं काम्यं च “ परात्परतर नास्ति शिवरात्रि परात्परम् ॥

“ न पूजयति भक्त्येदं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् । जन्तुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्र संशयः ” ॥

इति तत्रैवाकरणेऽनिष्टश्रुतेर्नित्यम्

“ शिवं च पूजयित्वा यो जागर्ति च चतुर्दशीम् । मातुः पयोधरसं न पिवेत्स कदाचन ॥

“ मम भक्तस्तु यो देवि शिवरात्रिमुपोषकः । गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षय्यं शिवशासनम् ॥

५ “ सर्वान् मुक्त्वा महाभोगान्मुतो भूयो न जायते ” ॥ इति तत्रैव फलश्रुतेः कायं
“ शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् । आ चण्डालमनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ” ॥
इति ईशानसंहितोक्तेः । तथा

“ उपवासप्रभावेन बलादपि च जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रैपूजया ॥

“ अक्षय्यांल्लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ” ॥ इति नागरखण्डोक्तेरुपवासजागरणपूज-

१० प्रधानानि । सह्याद्रिरण्डे

“ स्वयं च लिङ्गमभ्यर्च्य सोपवासः सजागरः । अजानन्नपि निष्पापो निपादो गणतां गतः ” ॥

इत्युपवासजागरणयोः कर्तृगुणत्वश्रवणं तदर्थवाद्गतत्वेन न तयोः प्राधान्यं विहन्ति ।

तत्र चतुर्दशी निशीथव्यापिनी ग्राह्या

“ माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गमभूत्तत्र कोटिसूर्यसमप्रभम् ॥

१५ “ तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ” ॥ इति ईशानसंहितायाम् । नारदीयसंहितायामपि

“ अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र वाजिमेषफलं लभेत् ” ॥ इति ।

स्कान्देशपि

“ महतामपि पापानां दृष्टा वै निष्कृतिः पुरा । न दृष्टा कुर्वतां पुंसां कुहयुक्तां तिथिं शिवाम् ” ॥

इति दर्शयोगस्य निन्दितत्वाच्च । स्मृत्यन्तरेऽपि

२० “ भवेद्यत्र त्रयोदश्यां भूतव्याप्ता महानिशा । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथा ” ॥ इति ।

ईशानसंहितायामपि

“ व्याघ्यार्द्धरात्रं यस्यां तु लभ्यते या चतुर्दशी । तस्यामेव व्रतं कार्यं गत्प्रासादाथिभिर्नरैः ॥

“ पूर्वेषुवा परेषुवा महानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्याद्व्रतं नरः ॥

“ लिङ्गाविर्भावकाले तु व्याप्ता ग्राह्या चतुर्दशी । तदूर्वाघोन्विता भूता सा कार्या व्रतिभिः सदा ॥

२५ “ मम मिषकरी ह्येषा माघकृष्णचतुर्दशी । महानिशान्विता या तु तत्र कुर्याद्व्रतं व्रतत् ” ॥ इति ।

दिनद्वये निशीथव्याप्तावव्याप्तौ वा परैव

“ आदित्यास्तमये काले अस्ति चेया चतुर्दशी । तद्रात्रिः शिवरात्रिः स्यात्सा भवेद्व्रतमोचमा ” ॥

इति कामिकात् ।

“ प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी । रात्रौ जागरणं यस्मात्समाप्तं समुपोषयेत् ” ॥

३० इति स्मृत्यन्तरात् ।

“ दिवारात्रिव्रतं यच्च एकमेकतिथौ गतम् । तस्यामुभययोगिन्यामाचरेत्तद्व्रतं व्रती ” ॥

इति स्मृतेः । प्रदोषव्याप्याधिक्याच्च पूर्वदिन एव प्रदोषनिशीथोमयव्याप्तौ पूर्वैव

“ त्रयोदशी यदा देवि दिनमुक्तिप्रमाणतः । जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशी ” ॥

१ घख-नस्तौदं । २ कफ-इनखप-वाण्डाल । ३ क-प्रपूजनाव् ; प-प्रपूजयेत् । ४ दह-भः ।

५ क-यत्र । ६ पक्ष-पूर्वा ।

इति स्कान्दात् परेषुषेव तादृशी चेत्सैव । 'निशाद्वये चतुर्दश्या पूर्वा त्याज्या पग शुभा'
इति कामिकात् । यदा पूर्वेषुनिशीथे परेषुश्च प्रदोषे तदा पूर्वेषुरेव

"अर्द्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत् । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रिया ॥

इति पाञ्चोक्तेः । यतु एतस्मादेव वचनाद्दिनद्वयेऽपि निशीथव्याप्तौ पूर्ववेति हेमाद्रिमदमौ तत्र ।

एतस्य वचस उत्तरदिने निशीथव्याप्यभावेऽप्युपपत्तेः । उत्तरगतदिनप्रदोषनिशीथोभयव्याप्यौ
दिवारात्रिव्रतमिति पूर्वोक्तवचसः सङ्कल्पकालस्य च बाधयोगात् । माधवाचार्यास्तातचरणा-
श्वेदम् । अयमेव निर्णयः प्रतिमासशिवरात्रावपि

"आदौ मार्गशिरे मासि दीपोत्सवदिने तथा । गृह्णीयान्माधमासे वा द्वादशैवमुपोषयेत् ॥

इति हेमाद्रौ स्कान्दे । चतुर्दश्यन्तरे प्रारभ्य द्वादशानामपि द्वादशान्दाचरणविधानात् प्रतिमासं

कार्यम् । चतुर्दशान्दं चेदं कार्यम् । तथा च हेमाद्रौ कालान्तरे "चतुर्दशाब्दं कर्तव्यं १०

शिवरात्रिव्रतं शुभम् ॥" इति । इयं च रविभौमयोः शिवयोगे चातिप्रशस्तेति माधवीये स्कान्दे

"माघकृष्णचतुर्दश्या रविवारो यदा भवेत् । भौमी वाऽप्य भवेद्देवि कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

"शिवयोगस्य योगे वै तद्भवेदुत्तमोत्तमम् ॥" इति । भविष्ये

"माघमासे चतुर्दश्या रविवारो यदा भवेत् । भाषमासे चतुर्दश्या कृष्णपक्षे समाहिताः ॥

"कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गमर्चयन्ति शिवं शुभम् । ते यान्ति परमं स्थानं सदाशिवमनामयम् ॥" इति । १५

पारणं तु तिथिमध्य एव कार्यम् । तथा च माधवीये स्कान्दे

"उपोषणं चतुर्दश्या चतुर्दश्या च पारणम् । कृतैः सुकृतलक्षैश्च लभ्यते वाऽथवा न वा ॥

"ब्रह्माण्डोपरि मध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । संस्मातानि भवन्तीह भूतार्था पारणे कृते ॥

"तिथीनामेव सर्वासामुपवासव्रतादिषु । तिथ्यन्ते पारणं कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीम् ॥" इति ।

यतु "जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च । पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिमान्ते च पारणम् ॥" इति २०

स्कान्दे च

"कृष्णाष्टमी स्कन्दपृष्ठी शिवरात्रिचतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ॥" इति

तद्भौणकालपरम् । "स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ॥" इति मण्डनोक्तेः । इति चतुर्दशी ।

अथ पूर्णिमा । सा तु सावित्रीव्यतिरिक्ता सर्वा परैव ।

"मृतविद्धा न कर्तव्याः दर्शः पूर्णा कदाचन । वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् ॥" २५

इति ब्रह्मवैवर्तात् । सर्वाश्चापि पूर्णिमासु अमावास्यावत् श्राद्धं नित्यम् । तथा च पितृसमूहः

"अमावास्याव्यतीपातपोर्णमास्त्वष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥" इति ।

चैत्रपोर्णमास्या विशेषो वायवीये

"सर्वैस्सरं कृताचार्या साकन्यायासिलान् सुरान् । दमनेनार्चयेच्चैत्र्यां विशेषेण सदाशिवम् ॥" इति ।

मेघस्थे रवौ याऽमावास्या तदन्ते चान्दे या पोर्णमासी सा चैत्री । एतत्क्रमेणान्या अपि । ३०

तदुक्तं हरवृत्तेन

"मेघादिस्ये सवितरि यो यो दर्शः प्रवर्तते । चान्द्रमासास्तसदन्ताश्वेत्राया द्वादशा स्मृताः ॥

"तेषु या पोर्णमासी च सा सा चैत्र्यादिका स्मृता । कादाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति निर्णयः ॥" इति ।

अथ वैशाखपौर्णमास्यां विशेष । तत्र जावाल्लि

“शुतान्ममुद्रकुम्भ च वैशाख्या च विशेषतः । निर्द्दिश्य घर्मराजाय गोदानफलमानुयात् ” ॥

शुत पक्षम् । ज्येष्ठपूर्णमास्यां वटसावित्रीव्रतं भविष्ये

“ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पौर्णमास्या तथा व्रतम् । चीर्णपुरा महाभवत्या कथंतेन मया नृप ” ॥ इति ।

५ इय पूर्वविद्धा ग्राहा । युगमवचनात् । ब्रह्मचैवर्तेऽपि

“प्रतिपत्पञ्चमी भूत सावित्रीव्रतपूर्णमा । दशमी नवमी चैव नोपोष्या परसयुता ।” ॥

आषाढी पूर्णमासी तु कोकिलाव्रतप्रक्रमे सन्ध्याकालव्यापिनी ग्राह्या

“आषाढपूर्णमास्या तु सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते । सकल्पयेन्मासमेक श्रावणे प्रत्यहं त्विदम्” ॥ इति

भविष्योक्ते । व्यासपूजा तत्रैवाध्यासपूजाया त्वौदयिकी त्रिमुहूर्ता ग्राह्या । तथा च विश्वेश्वरपद्धतौ

१० “त्रिमुहूर्ताधिक ग्राह्य पर्व क्षौरप्रणामयौ ” ॥ इति । अत्रैवापादेश्वरायान्ना पूजा चोक्ता काशीखण्डे

“उदीच्या मारभूतेशमाषाढीश समर्चयेत् । आषाढ्या पञ्चदश्या वै न पापे परितप्यते ॥

“कृत्वा सावत्सरीं यात्रामनेना जायते नरः ” ॥ इति । अनेना निष्ठाप ।

श्रावणी पौर्णमासी पवित्रार्पणादौ पूर्वविद्धा ग्राह्या । तदाह वृहद्यम

“श्रावणी दुर्गानवमी दुर्वा चैव हुताशिनी । पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम् ” ॥ इति ।

१५ वेधस्त्रिमुहूर्तारमको ज्ञेयः । तदुक्त स्कान्दे

“या तिथि समनुप्राप्य यात्यस्तपद्मिनीपति । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्त । त्रिमुहूर्तैर्ब या भवेत् ” ॥ इति ।

अथोपाकर्म । याज्ञवल्क्य (आचारे १४२)

“अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्या श्रवणेन वा । हस्तेनौवाधिभावे वा पञ्चम्या श्रावणस्य तु ” ॥ इति ।

हस्तेन युक्ताया पञ्चम्यामिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । दिनान्तरेऽपि हस्तेन युक्त इति हेमाद्रि ।

२० श्रवणश्रावण्योरिवेदमेव युक्तम् । एवमेव स्मृत्यर्थसारेऽपि । ओषधीनामप्राहुर्भावेऽपि बह्वृच-

गृह्यकारिकायाम्

“अध्यायानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन तु । अवृष्ट्यौपधयस्तस्मिन्मासे तु न भवन्ति चेत् ॥

“तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन करोति तत् ” ॥ इति ॥ श्रावणीविषयेऽत्र श्रवण घनिष्ठायुत ग्राह्यम्

“श्रवणेन तु य कर्म उत्तराषाढसयुतम् । सवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥

२५ “घनिष्ठासयुते कुर्याच्छ्रावण कर्म यद्भवेत् ” ॥ इति ट्यासोक्ते । गर्ग

“पर्वण्योदयिके कुर्यु श्रावणीं तैत्तिरीयकाः । बह्वृचा श्रवणे कुर्युर्महसकान्तिवर्जिते ” ॥ इति ।

अत्र तैत्तिरीया औदयिके पर्वणि कुर्युरन्ये तु याजुषा पूर्वविद्धे एव

“श्रावणी दुर्गानवमी दुर्वा चैव हुताशिनी । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्वलेदिनम् ” ॥

इति वचनात् इति हेमाद्रौ । तैत्तिरीयकपत्र याजुषमात्रोपलक्षण । तेन सर्वेऽप्यौदयिके

३० श्रावणीदुर्गानवमी इत्यादि वचस्तु यवित्त्रारोपणादिकृत्यान्तरविविधमृपाकर्माद्ब्रह्मभूताभ्युदयिक-

विषय चेति निर्णयामृते । तत्रोपलक्षणत्वे मान चिन्त्यम् । पर्वश्रवणगतयोरेव ग्रहणसकान्तयो

पर्युदासप्रयोजकता तत्सामानाधिकरण्येन श्रुतत्वात् न तिथ्यन्तरनक्षत्रान्तरतयोरपि । तेन

चतुर्दशीप्रतिपदुत्तराषाढाघनिष्ठादौ ग्रहणे सज्जान्तो वा पर्वणि श्रवणे चोपाकर्म कार्यमेव ।

स्मृतिमहार्णव

“ सक्तातिर्ग्रहण वाऽपि पौर्णमास्या यदा भवेत् । उपाकृतित्तु पञ्चम्या कार्या वाजसनेयिभि ॥^१
इति । वाजसनेयिपद बद्धचानामप्युलक्षणम् । ‘ पञ्चम्या हस्तेन वा ’ इति तस्मान् ।

ग्रहसकान्तिनिषेधोऽवार्धरात्राद्वर्वागिति प्रयोगपारिजाते वृद्धमनु

“ यधर्धरात्राद्वर्वाक्तु ग्रह सक्रम एव वा । नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्या श्रवणऽपि वा ” ॥ ५
इति । कात्यायनोऽपि

“ अर्द्धरात्रादधस्ताच्चै सक्रान्तिर्ग्रहैः तदा । उपाकर्म न कुर्वीत परस्ताच्चैत्र दोषकृत् ” ॥ इति ।

‘ परेऽहनि ’ इत्यपि क्वचित्पाठः । तदा परेऽहन्यपि निषेधः । सामगाना कालविशेषमाह गर्भ

“ सिहे रवौ तु पुष्यश्च पूर्वाह्ण विचरेद्दृहि । छन्दागा मिलिता कुर्युस्तसर्गं स्वस्त्रछन्दसाम् ॥

“ शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मापराह्निकम् ” ॥ इति । ‘ सिहे रवौ ’ इत्युपाकर्मणाऽपि सव्यत्येते । १०

यत्तु स्मृत्यन्तर

“ वदोपाकरणे प्रातः कुर्तुरे सस्थिते रवौ । उपाकर्म न कर्तव्य कर्तव्य सिंहेयुक्तक ” ॥ इति
तच्छन्दोगपरम् । यदपि बृहस्पति

“ नर्मदोत्तरभागे तु कर्तव्य सिंहेयुक्तक । कर्कट सस्थिते भानावुपाकुर्यात्तु दक्षिणे ” ॥ इति ।

तदपि तान्प्रत्येव देशविशेषेण सिंहकर्कटव्यवस्थापरम् । एव हि लाघव भवति । यत्सिंहे काय १५

मनूयते तन्नर्मदोत्तरभाग इति । एव च तान्प्रत्येव दक्षिणभागे कदा कायमित्दाकाङ्क्षिते कर्कट

इ याकाङ्क्षितान्विधिर्भवति । चन्द्रार्धात्प्रति तु अपातसिंहाद्विधर्गोरवमनाकाङ्क्षितान्विधिश्च स्यात् ।

एककोटिसिंहमात्रप्राप्तवपि कोऽन्यन्तरकर्कटाप्राप्तौ च व्यवस्थाविधिः सङ्गच्छत एव । “ पाठतो

द्वितीयस्थाने तनूनवात्प्रयाजप्राप्तौ नाराशसस्य चाप्राप्तौ वासिष्ठादाना नाराशसो द्वितीय प्रयाज

स्तनूनवाद्यन्वयव्याप्तिवत् ” इति तात्पर्यम् । २०

कात्यायन “ उत्कर्ष कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मदिकर्मणि ” ॥ पराशर

“ उपाकर्म तत्रोत्सर्गं प्रसवाहोत्सवाष्टका । मासवृद्धौ परे कार्या वर्जयित्वा तु पेटुकम् ” ॥ इति ।

परे उत्तरे मासि । प्रसवाहोत्सवो जातेष्ट्यादि । समष्टे

“ मुहूर्तार्धवयोर्भोज्य चाल्ये वा वार्धकेऽपि वा ” । तथाचिमाससर्पमलमासादिषु द्विजा ॥

“ प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृत कर्म विनाशकृतम् ” ॥ इति । अत्राचिमाससर्परूपौ मलमासौ ग्राह्यौ न तु २५

मलमासोऽत्र क्षयः । तत्रोपाकर्मणः प्राप्त्यभावात् । आदिशब्देनातिचारादयः । अत्राचिमासादौ

प्रथमोपाकर्मनिषेधः प्रथमातिशयव्येतको न तु द्वितीयादिप्रयागप्राप्त्यर्थे । नि यस्यापि सगतिः

स्यापि भले कर्तुमशक्यत्वात् । कात्यायनादिभिः सर्वप्रयोगसाधारण्येन निषेधाच्च ।

यदा सामगानामधेमासैः कर्तव्यतपोवाकृतोर्वहितत्वेनाथ प्रथमोपाकृतिनिषेधः सामगविषय एव ।

यत्तु कश्यप

३०

“ मुहुराकृतिरोगाने वर्जयेत्स्मृतिः सोऽदितम् । इत्याह भगवानत्रि श्रावण तु विशेषतः ” ॥ इति ।

तदपि प्रथमोपाकर्मपरम् । यत्तु ऋष्यशृङ्ग

पक्ष-पाठ । १ क-प्रक्रमण च वै । २ घ-स्तचेत् । ३ कय-उक्तानि ग्रहण । ४ पक्ष-कर्मणि । ५ ए-ना ।

“ दशहरासु नोः कर्षभतुर्धापि युगादिषु । उपाकर्ममहापद्योर्होतद्विष्टं वृषादितः ” ॥

इति छन्दोगान्प्रति । तेषां सिंहकर्कोपजीवनेन विहितस्योपाकर्मणोऽग्निमासेऽसंभवात् । कात्यायनः

“ प्रस्यङ्गं यदुपाकर्म सोऽर्घ्यां विधिर्विद्विजैः । क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ॥

“ अयातयामेऽछन्दोभिर्यत्कर्म क्रियते द्विजैः । क्रौडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारणम् ” ॥

५ कौर्म “श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोचमाः । आपाद्यां प्रौढपयां वा वेदोपाकरणं स्मृतम्” ॥

अत्राऽऽपात्री धौघायनपरैव । ‘श्रावण्यां पौर्णमास्यामापाद्यां वोपाकृत्य’ इति तत्सूत्रादिति

वृषापिकायाम् । युक्तं चेदं ‘सामान्याधिरेस्पष्टः संह्रियेत विशेषतः’ इति न्यायात् । यत्तु

भाष्यीयं निर्णयामृतं च ‘उपाकरणमनूय मासमात्रं विधीयते’ उपाकर्म तु सर्वशाखापत्ययमेकं

कर्म इति न्यायेनैकमेव । तेन बह्वचसामगयोस्यापाद्गतश्रवणहस्तयोऽुपाकर्म पौर्णमासीपदं

१० स्ववयुस्यानुवाद इति तन्न । उपसंहारे सत्यापाद्या अन्यान्प्रत्यप्रवृत्तेः । पौर्णमासीपदादवयुस्यानु-
वादायोगाच्च ।

गोभिलः “पर्वण्यौ दायिके कुर्युः श्रावणे तैत्तिरीयकाः । बहवाः श्रवणक्षेत्रे हस्तक्षेत्रे सामवेदिनः” इति ॥

औदयिक इति श्रवणहस्ताभ्यामपि संबध्यते । औदयिकं पर्वं विशिनष्टि स एव

“श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्घात्परतो यदि । तदा त्वौदयिकी ग्राह्या नान्या त्वौदयिकी भवेत्” ॥ इति ।

१५ *पौर्णमासीपदं हस्तश्रवणयोः स्पृश्लक्षणम् । तथा च पृथ्वीचंद्रोदये

“ उदये सागररक्षे श्रुतौ पर्वणि चार्कमे । कुर्युर्नैमस्युपाकर्म ऋग्यजुःसामगाः क्रमात् ” ॥

परिशिष्टे

“ धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रकक्षसमान्वितम् । श्रावणं कर्म कुर्वारिचूग्यजुःसामपाठकाः ” ॥

त्वाष्ट्रं चित्रा । प्रच्युताः “ भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाह्णे एव तु ” इति । एतद्याजुपरम् ।

२० छन्दोगानां विशेषमाह गोभिलः

“ अध्यायानामुपाकर्म कुर्यां ऋतेऽपराह्णिके । पूर्वाह्णे तु विमर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः ” ॥ इति ।

‘उपाकृत्याधीयीत’ इति तु सूत्रादिमे उत्सर्जनोपाकर्मणां ग्रहणाध्ययनाङ्गे । ग्रहणाध्ययनं तु

ब्रह्मचारिण एव ‘अधीत्य स्नायात्’ इति स्मृत्याऽध्ययनप्राकारान्तरत्वावगतेः । अतो ब्रह्मचारिण

एवमे इति केचित् । तन्न । स्नातकस्यापि ग्रहणाध्ययनसंभवात् ।

२५ “ वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । अविंलुतब्रह्मचर्यां लक्षण्यां स्त्रियमुद्बहेत् ” ॥

इति (आ. ५२) याज्ञवल्क्यवाक्येन ‘समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन यथान्यायमितरे जायोपेत्येके’

इत्याश्वलायनसूत्रेण (३५।१५-१७) च स्नानोत्तरमपि तद्विधानात् । अधीयीतित्यनुवृत्तिः ।

समावृत्तः अकृतविवाहः । ब्रह्मचारिकल्पस्तन्नियमजातम् । इतरे ब्रह्मचारिणः । जायोपेतो गृहस्थः ।

एवं च त्रयोऽप्यधिकारिण इति । माधवोऽप्येवम् । यत्तु हेमाद्रिः ‘जायोपेयी’ इति पपाठ ‘समा-

३०- वृत्तो जायोपेयीति’ विशेषणविशेष्यभावेन च व्याचष्टे तन्न । व्यवहितान्वयात्समावृत्तपदवैयर्थ्या-

पाताच्च । हरदत्तस्तु उपाकृत्याधीयीतित्यध्ययनपदेन ग्रहणधारणब्रह्मचर्यपारायणाद्यर्थोच्चारणमात्रं

गृह्यते । न ग्रहणाध्ययनमात्रम् । तेन तद्गतौ ब्रह्मचारिगृहस्थयानप्रस्थानौ त्रयार्णामप्यर्थं धर्मः ।

१ प-कुर्युः । २ धकडहनअयघ-श्रावणं । * फधवटय पाठ १ अत्रफकमटयघ-कुर्युः-पाठमर्थ ।

४ भव-ननुः । ५ वरयघफ-उत । ६ त्ययघफ-त्रयार्णामप्यर्थयनीगतत् । “ एहिनां ब्रह्मचारिणामिति ”

-उपाकर्मधर्मः

‘ जायोपेया ’ इति च पाठः । तत्र च समावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन इति प्राप्तं ब्रह्मचर्यं स्मृतौ प्रतिबुध्यते। जाया उपेया ग्रन्थेति । मनुस्मृतिटीकायां नारायणीयायां उपेयम् । नारायणवृत्तौ तु ‘ अथातोऽव्यायोपाकर्म ’ इति सूत्रव्याख्याने ‘ यस्माद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनं नित्यमत उपाकर्मावश्यकम् ’ इत्यादिना ब्रह्मयज्ञाद्गताप्युक्ता । अतः सर्वेषु कार्यम् । अत एव जीर्णप्रयोगरत्ने गोभिलः

५

“ उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते । धारणाध्ययनाद्ब्रह्मत्वाद् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम् ॥ ” इति । उपाकर्मण आद्यप्रयोगे च वृद्धिश्राद्धमङ्गमिति नारायणवृत्तौ । ‘ अत्राध्याप्यैरन्वारब्धोऽध्येयमाण ’ इत्याश्वलायनादिसूत्रान्तुरवत्तपश्चावत्तारुयमिन्नकल्पैनां विश्वामित्रजामदग्न्यादीनामपि सहाधिकारः । ‘ वसिष्ठशुनकात्रिवध्यस्वराजन्यानां नाराशंशो द्वितीयः प्रयाजस्तनूनपादन्पेषाम् ’ इति नाराशंशद्वितीयप्रयाजवतो राशस्तनूनपाद्द्वितीयप्रयाजवत्श्च काश्यपादेः पुरोहितस्य १० ‘ एतेन राजपुरोहितो सायुज्यकामी यजेताम् ’ इति विहितकुलाययाग इव । तत्रापि समानकल्पयोरेव राजपुरोहितयोरधिकारोऽस्त्विति चेत् । एतदधिकरणस्य मुख्यकल्पाधिकाराधिकरणापवादतया भाष्यादौ प्रतिपादितत्वात् । अत एव कार्ष्णाजिनिः

“ उपाकर्मणि चोत्सर्गं यथाकालं समेत्य तु । कथं नोर्धमयान्कृत्वा पूजयेत्पर्येततः ॥ ” इति । व्यासः “ ऋषीणामर्चनं सर्वं कर्तव्यं च निर्वृतिना ॥ ” इति । कार्ष्णाजिनिः १५ “ वेदारम्भगतः पूर्वं सकृत्प्राशनतः परम् । नवयज्ञोपवीतानि दद्याद्दे धारयेत्ततः ॥ ” इति । गालवः “ कृत्वा यज्ञोपवीतानि नवानि वसुधाधिप । ह्रस्वाऽमौ मुखे दत्त्वा पितृभ्यो धारयेत्ततः ॥ ” इति । पितृभ्य इत्यत्रापि दत्त्वेत्यनुषज्यते । वायवीये

“ उपाकर्मणि त्रिषेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकम् । आयुष्मान् जायते तेन कर्मणा मानवो भुवि ॥ ”

१०

ब्रह्मचारिणो विशेषः कालादृशे

२०

“ मौर्जा यज्ञोपवीतं च नवं दण्डं च धारयेत् । अजिनं कटिमुत्रं च नव वस्त्रं तथैव च ॥ ”

अत्र विशेषः कारिकायाम्

“ पश्चादग्नेषु दर्भेषु प्राग्नेषूपविश्य च । आसिच्यापः शरावाद्गौ दर्भास्तत्र निधाय च ॥ ”

“ प्राग्मदर्भमर्गस्ति कुर्युर्ब्रह्माञ्जलीनय । सव्यादिति जपन्त्युषेः सावित्रीं ब्रह्मयज्ञवत् ॥ ”

“ त्रिभ्यस्येयुरोङ्कारं व्याहृतीश्चात्र कर्मणि ॥ ”

२५

“ गोभिलः “ उत्सर्जनं च वेदानामुपाकरणकर्म च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानवः ॥ ”

इत्युपाकर्मानिर्णयः ।

अथोत्सर्जनम् ।

मनुः (४।९६) ‘ पुष्ये तु छन्दसां कुर्याद्द्विहस्तसर्जनं द्विजः । माषशुकस्य वा प्राते पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि ॥ ” इति ।

अयवस्थितश्चायं विकल्पः

३०

“ श्रावण्यां प्रौष्ठपयां वाऽप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्छन्दास्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ॥ ”

इति तैनेवोक्तत्वात् (४।९५) । पूर्वाह्ने प्रथमेऽहनि इत्युभयत्र संबध्यते । एवं च यदा श्रावण्यामुपाकर्मं तदा पौषमासशुकप्रतिपदि पूर्वाह्ने उत्सर्जनम् । यदा तु प्रौष्ठपयामुपाकर्मं तदा माषशुकप्रतिप-

- तुर्वाह्नि इति स्मृतिचन्द्रिकाकारादयः । विज्ञानेश्वरयोगिनस्तु पूर्वाह्नि इत्येव पद पुष्ये -
 न्वेति न तु शुक्लपक्षादि “ पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा ” इति तत्र कालविशेष
 स्योक्तत्वादित्याह । युक्त तु “ पूर्वाह्नि दैविक कर्म ” इति पूर्वाह्नस्यापि प्राप्तेर्न तस्यापि
 विधानम् । एव च यदा पौषरोहिण्यष्टकयोरेवोत्सर्जनं तदाऽर्धपञ्चमानित्यत्रार्द्धशब्दश्चन्द्रार्द्धमौलि-
 ५ रित्यादिवरत्तण्डवचन एव । अनियतत्व च बाधायनोक्ते (१।५।१४-३) “ श्रावण्या पौर्ण-
 मास्यामापात्र्यां वा उपाकृत्य तैष्यां माध्या वा उत्सृजेत् ” इति । घसिष्टेनाप्युक्तम्
 “ अर्धपञ्चमासानधीत्योत्सृजति अर्द्धपष्ठान्वा ” इति । यत्तु कात्यायन
 “ उपाकृत्योद्गमने ततोऽधीयीत धर्मवित् । उत्सर्गश्चैक एवैवा तैष्या प्रौष्ठपदेऽपि वा ” ॥ इति ।
 तत्र प्रौष्ठपदपद सिंहेपलक्षक । तच्छन्दोगपरमेव ।
- १० “ सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वाह्नि विचरेद्बहि । छन्दोगा मिलिता कुर्युत्सर्गं सर्गच्छन्दसाम् ” ॥
 इति गार्ग्यवचनात् । खादिरगृह्ये तु “ पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्म दिनेऽथ वा ” इति काला-तर-
 मप्युक्तम् । एतदनुकूलैः श्रुति “ स्वाध्यायमधीतेऽब्दम् ” इति । अत एव उत्सर्जनंशब्देन
 कालोपलक्षणम् । पूर्वोक्तस्याप्यवचनार्थं । सामगाना द्व उपाकर्मणी । एकं सिंहार्कहस्ते । पर
 मकरार्कहस्ते । तत्र पूर्वं भ्रामगेयसामाध्ययनार्थम् । अपरं च आरण्यगेयसामाध्ययनार्थम् । अत
 १५ एवोपाकृत्योद्गमनं इति । उपाकर्मद्वयविधानाच्चोत्सर्जनद्वयप्राप्ते उत्सर्गश्चैक एवैवामित्यर्थवत्
 अत्र ऋषिपूजा तर्पणं च कार्यम् । तथा च स्मृतिचन्द्रिकाया पुराणम्
 “ उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथाकाल समेत्य च । ऋषीन्द्रर्ममथानकृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्त ” ॥
 आश्वलायनैस्तु माध्यामेव कार्यम् । “ अध्यायोत्सर्जनं माध्या पौर्णमास्या विधीयते ” इति कारिकोक्ते ।
 अनुकल्पस्तु पूर्वं खादिरगृह्योक्तो ज्ञेयः । उत्सर्जनात्तरं कार्यं मनुराह (४।९८)
 २० “ अत ऊर्ध्वं तु छन्दोसि शुक्लेषु नियतं पठेत् । वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षे तु सपठेत् ” ॥
 कारिकाया तु विशेषः
 “ अत आरभ्य षण्मासान्पठद्गानि त्वधीयते । शुक्लं वेदमधीयीत कृष्णेऽङ्गानीति केचन ” ॥ इति
 तैत्तिरीयाणां विशेषमहापस्तम्ब (१।२।९।२३) “ तैष्या पौर्णमास्यां रोहिण्यां वा विरमदूर्ध्व-
 पञ्चमाश्रतुरो मासान् इत्येके ” इति । अत्र नदीनां रजोदोषो नेत्याह गार्ग्य “ उपाकर्मणि
 २५ चोत्सर्गे रजोदोषो न विद्यते ” । इत्युत्सर्जनम् ।
 श्रावण्यामेव रात्रौ सर्पवह्नितैत्तिरीयाणाम् । “ श्रावण्यां पौर्णमास्यां स्यात्प्राक् ” इति
 (२।१।१) सूत्रात् । आश्वलायनैस्तु श्रवणाकर्म कार्यम् । इदं प्रदोषव्यापिन्या पौर्णमास्यां
 कार्यम् । प्रदोषस्य कर्मकालस्यात्
 “ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्मणि कुर्वीत हासवृद्धी न कारणम् ” ॥
 ३० इति वाक्यात् । दिनद्वये तन्मासाव्याप्तौ च उत्तरदिने विकृतिवत्वात् । एव सर्पवह्निरपि एतस्यामेव
 पौर्णमास्याम् । तत्राप्ययमेव निर्णयः

आश्विनपूर्णिमास्यामावर्तनप्राक्सन्धिमति प्रकृतिविकृतिपयोगपर्याप्ते पर्वणि केवलस्मार्ताग्निमतां
बद्धूचानामाश्वयुजीकमश्रियणपार्वणस्थालीपाकाः समतन्त्रः ।

“ पाक्यज्ञान्समासाय एकाज्यानेकवर्हिषः । एकस्त्रिष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते ” ॥
इति तत्सूत्रांत । ‘दशष्टेः परमुकमाश्रयणकं माकपूर्णिमासाच्च तत्’ इति द्वीपिकादिलेखसवेतसूत्रा-
गोचरश्रौतपरः । इष्टिपदात् । आश्वलायनान्यपरो वा । मीह्याश्रयणमस्यामेव ‘ इयामाकैः प्रस्तरः ५
कार्यो नाश्रयणम्’ नारायणवृत्तौ प्रयोगरत्ने च । तत्र प्रस्तरशब्दस्य यूपान्दिशब्दवत्संस्कार-
वाचित्वादर्शपूर्णमासिकलवनादियुक्तं प्रस्तरं कृत्वाऽऽज्यपात्रादुत्तरत आसाय प्राकृतकार्याबापार्थं
तस्मिन् जुहुमासादयेत् ।

कार्तिकपूर्णिमास्यां कार्तिकेयदर्शनमुक्तं काशीखण्डे

“ कातक्यां कृत्तिकार्योगे यः कुर्यात्प्राग्निदर्शनम् । सतजन्म भवेद्विप्रो धनाढ्यो वेद्वपारगः ” ॥ इति । १०
त्रिपरोत्सवोऽप्यत्रोक्तो भविष्ये

“ पूर्णिमास्यां तु सन्ध्यायां कर्तव्यस्त्रिपरोत्सवः । दद्यादनेन मन्त्रेण सुदीपांश्च मुरालये ॥

“ कीटाः पतद्वा मशकाश्च वृक्षा जले स्थले ये विचरन्ति जीवाः ।

“ दृष्ट्वा प्रदीपं न हि जन्मभागिनो भवन्ति सस्यं श्वपचौदि विप्राः ” ॥ इति ।

फाल्गुनपूर्णिमास्यां होलिकोत्सवः । नृपं प्रति नारदवचो भविष्ये

“ अथ पञ्चदशी शुक्ला फाल्गुनस्य नराधिप । अमयं चैव लोकानां दीयतां परमेश्वर ॥

“ यथा क्षुद्राङ्किता लोका रमन्ति च हसन्ति च । दाहजानि च खण्डानि गृहीत्वा सुसमुत्सुकाः ॥

“ योषा इव विनिर्घन्तु शिशवः संप्रहर्षिताः । सञ्चर्य शुष्ककाष्ठानामुपलानां च कारयेत् ॥

“ तत्राग्निं विधिवद्भुत्वा रक्षोघ्नैर्मन्त्रविचमैः । ततः किलकिलाशब्देस्तालशब्दैर्मनोहरैः ॥

“ तेन शब्देन सा पापा हेमेन च निराकृता ” ॥ सा द्रोणदाल्या राक्षसी । तत्रैव २०

“ सर्वद्रुष्टापहो होमः सर्वरोगोपशान्तिदः । क्रियतेऽस्यां द्विजैः पार्षतेन सा होलिका स्मृता” ॥ इति ।

“ तमग्निं त्रिः परिक्रम्य गायन्तु च हसन्तु च । जल्पन्तः स्वेच्छया लोका निःशङ्का यस्य यन्मनः” ॥

तत्र पूर्णिमा प्रदोषल्यापिनी ग्राह्या । तदुक्तं तत्रैव

“ सायाह्ने होलिकां कुर्यात्पूर्वाह्णे क्रीडनं मयाव ” ॥ इति । सायाह्नोऽत्र प्रदोषः । तथा च तत्रैव

“ तपस्य पूर्णिमास्यां तु रजन्यां होलिकोत्सवः ” ॥ इति । २५

चन्द्रप्रकाशो नारदोऽपि

“ प्रतिपद्भूतमद्रासु याऽर्जिता होलिका दिवा । संवत्सरं च तद्राष्ट्रं पुरं दहति सान्द्रतम् ॥

“ प्रदोषस्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा । तस्यो मद्रामुत्सं त्यक्त्वा पूज्या होली निशामुखे” ॥ इति ।

१ इ-गोर्ण-; अकरव-दासोर्ण- २ क-पाठ. अचरवरयज्ञनदर्य-बापि । ३ अवकफपरय-मोदेन
दधध-भेदेन । ४ अवपफ-सोद-दया, क-दकादया । ५ ह-य । ६ फफध-पूर्णिमात् । ७ अवकफपरय-पौर्णिमा ।

‘निशागमे तु पूज्येत होलिका सर्वतोमुखैः’ इति पृथ्वीचन्द्रोदये दुर्वाससो वचनाच्च ।
दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव

“भद्रायां दीपिता होली रामद्वङ्गं करोति वे । नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तं परिवर्जयेत्” ॥ इति ।
पूर्वदिने भद्रायुक्तत्वेन पुराणसमुच्चयौक्तनिषेधात् । पूर्वदिने प्रदोषव्यापिनी न परदिने चेत्तदा

५ पूर्वद्युवे रात्रौ भद्रं विहाय कार्या

“दिनार्द्धात्परतो या स्यात्फाल्गुनी पूर्णिमा यदि । रात्रौ भद्रावसाने तु होलिकां तत्र पूजयेत्” ॥
इति भविष्योत्तरात् ।

“राका यामद्वयादूर्ध्वं चतुर्दश्यां यदा भवेत् । होलां भद्रावसाने तु निशीथान्तेऽपि दीपयेत्” ॥
इति पुराणसमुच्चयात् । यत्तु “भद्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजनम्” ॥ इति यच्च

१० “मध्यरात्रमतिक्रम्य विष्टेः पुच्छं यदा भवेत् । प्रदोषे ज्वालयेद्द्विंहि सुस्तसोमागयदायकम् ॥

“प्रदोषान्मध्यरात्रान्तं होलिकापूजनं शुभम्” ॥ इति च कैश्विदलेखि तदनाकरम् । यदा तु
पूर्वरात्रौ प्रदोषव्याप्यभावः तत्सत्त्वेऽपि वा भद्रारहितः कालो न प्राप्यते उत्तरदिने च प्रदोषे
पूर्णिमाभावः तदा भद्रापुच्छे कार्यम् । तथा च लल्लः

“पृथिव्यां यानि कार्याणि शुभानि त्वशुभानि चातानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टिपुच्छे न संशयः” ॥ इति ।

१५ भद्रापुच्छं तु ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धम् । अस्मिन्नेव विषय उत्तरदिने पूर्णिमा सार्द्ध-
यामत्रयमिता ततोऽधिकं प्रतिपदश्च वृद्धिस्तदा पूर्णिमोत्तरं प्रतिपदि प्रदोषे होलिका कार्या न
तु पूर्वद्युर्विष्टिपुच्छे

“सार्द्धयामत्रयं पूर्णा द्वितीये दिवसे यदा । प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता” ॥

इति भविष्योक्तेः । या तूत्तरदिने प्रदोषैकदेशेऽस्ति पूर्वरात्रौ च भद्रारहिता नैव लभ्यते सा

२० सुतरामुत्तरैव । यदा पूर्वरात्रिर्भद्राव्याप्ता उत्तरदिने प्रदोषे च चन्द्रग्रहणं तदा तत्र स्नात्वा च
कार्यम् । “स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत्” इति वचनात् । फाल्गुनो मलमासश्चेत्
शुद्धमासि होलिका कार्या । ‘स्पष्टमासविशेषाख्यविहितं वर्जयेन्मले’ इति वचनात् ।
होलिकापूजामन्त्रंस्तु

“असूक्पामयसंभ्रसैः कृता त्वं होलि वालिशैः । अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिपदा भव” ॥

२५ इति दिक् ।

इति पूर्णिमानिर्णयः ।

अथामावास्या । सा सर्वत्र व्रतोपवासादावुत्तरा । ‘प्रतिपद्यथमावास्या’ इति युग्मवापयात् ।

‘अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः’ इति स्मृतेश्च । ‘भूतिविन्दा त्वमावस्या

न ग्राह्या मुनिपुङ्गवैः’ इति स्कान्दे पूर्वविद्वानिषेधाच्च । अस्यां सोमयोगे कपिलघारातीर्थे

श्राद्धमुक्तं फाशीखण्डे

३० “अमासोमसमायोगे श्राद्धं यद्यत्र लभ्यते । तीर्थे कपिलघारेऽस्मिन् गयेया पुष्करेण किम् ।

“ दिव्यान्तरिक्षमोमानि यानि तीर्थानि सर्वशः । तान्यत्र निवासिष्यन्ति दर्शं सोमादिनां न्विते” ॥
माद्रामावास्यायां कुशग्रहणमाह हारीतः

“ मासे नभस्यमावास्या तस्यां दूर्ध्वोच्चो मतः । अयातयामासने दर्मा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥ इति ।
कार्तिकामावास्यायां कृत्यमुक्तमादित्यपुराणे

“ दिवा तत्र न भोक्तव्यमूते वालातुराज्जनात् । प्रदोषसर्पेण लक्ष्मीं पूजायित्वा यथाक्रमम् ॥ ५

“ दीपत्रुष्णस्तथा कार्याः शक्त्या देवगृहेषु च । ब्राह्मणान्भोजयित्वाऽऽर्द्धो संभोज्य च बुभुक्षिताम् ॥

“ अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना ” ॥ इति ।

तत्रामावास्यायां ज्योतिर्निबन्धेऽपि

“ तुलासंस्थे सहस्रांशो प्रदोषे मूनदर्शयोः । उरुकाइस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम्” ॥ इति

अत्र प्रदोषस्य कर्मकालत्वोक्तेः पूर्वयुरेव तद्यात्तो पूर्वव । उत्तरेयुरेवोभयेयुर्वा तथात्वे उत्तरैव । १०
अधिये “ कृत्वा तु पार्वणश्राद्धमि”त्युक्त्वा ‘ ततोऽपराह्णसमये’ इत्यादीनां दीपदानादे-
रुक्तत्वादर्शश्राद्धोत्तरमेव तत्कर्तव्यमिति न प्रमितव्यम् । न ह्यत्रानयोः क्रमो विधीयते ।
किन्त्वस्वण्डामाया एव प्रायो व्यवहार्यत्वेन प्राप्तत्वादिनूयते । उभयदिने तद्याप्यभावे पूर्वव ।
गौणकाले सत्वात् ।

अथार्द्धोदयः । भारते

१५

“ अमार्कपातप्रवणैर्युक्ता चेतोर्पेमाघयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहेः समः ॥

“ दिवैव योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन ” ।

धर्मादधी तु-पौषमाघयोर्मध्यवर्तिनिर्यथ इत्येके । अमान्तमासे पौषस्य पूर्णिमान्तमासे
माघस्य चैत्यर्थ इत्यपरे । सर्वथा पौषपूर्णिमास्युत्तराऽऽमावास्येत्यर्थः । निर्णयसिन्धौ पौषमाघयो-
र्मध्यवर्तिनी पौर्णिमास्युत्तराऽऽमावास्येत्यर्थ इति मट्टाः । तेन पौषमाघमध्यवर्तिनी अमान्त- २०
पौषशुक्लामा इत्यर्थः । ‘ किञ्चिन्न्यूनं महोदयः’ इति चतुर्थपादं केचित्पठन्ति तन्निर्मूलमिति
निर्णयसिन्धुकाराः । तथा च ‘ दिवैव योगः’ इत्यर्थमन्यनिबन्धेऽवमाषाजिर्णयामृतमात्रोत्ते-
र्निर्मूलमेव तेन हेमाद्रादिमते रात्रावपि भवतीति निर्णयसिन्धौ त एव वदन्ति । *
स्कान्दे “ अर्द्धोदये तु संप्राप्ते सर्वे गङ्गासमं जलम् ।

“ शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे भवेयुर्नृणसमिताः । यत्किञ्चिद्दीयते दानं तदानं मेरुसमितम् ” ॥ इति । २५

तत्रैव “ चतु षष्टिपते मुख्यममत्रं तत्र कारयेत् । चर्शारिशरलं वाऽप्य पञ्चविंशतिमेव वा ॥

“ निधाय पायसं तत्र पद्मपट्टलं लिखेत् । पद्मस्य कर्णिकार्यां तु कर्णमात्रं सुवर्णकम् ॥

“ तद्भावे तदर्द्धं वा तदर्द्धं वाऽपि कारयेत् । कृत्वा तु तण्डुलेः शुद्धैः पद्मपट्टलं शुभम् ॥

“ अमंत्रं स्यापयत्तत्र दक्षविष्णुशिवात्मकम् । तेषां प्रीतिकरार्थाय श्वेतमाल्यैः सुशोभनेः ।

“वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।

मन्त्रश्च “सुवर्णपायसामंत्रं यस्मादेतद्वर्णमयम् । आवयोस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण द्विजोत्तम” ॥ इति ।

“समुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्पद्गदत्वा तु यत्कलम् । तत्कलं लभते मर्त्यः कृत्वा दानममत्रकम्” ॥ इति ।

अमत्रं पात्रम् ।

५ फाल्गुनामावास्यायां रुद्रादिपूजा लङ्गे फाल्गुनप्रक्रमे

“अमावास्यायां पूज्याश्च रुद्रोमिर्बाह्मिणास्तथा।मासौदनैः पोलिकाभिः पूज्यश्चात्मा सवान्धवः” ॥ इति ।

शुद्धः “अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना सह । चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी ॥

“चतस्रास्तिथयस्वेताः सूर्यग्रहणसंनिमाः । घ्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वं तत्राक्षयं भवेत्” ॥ इति ।
तत्रैव श्रवणाद्यर्कयोगे द्युतीपातः

१० “श्रवणाश्विघनिघात्रीनामद्वैतमस्तकैः । अमा चेद्रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

“तत्र जप्तं हुतं दत्तं सर्वं क्रोटिगुणं भवेत्” ॥ इति । नामद्वैवतमाश्लेषा । मस्तकं मुगशीर्षम् ॥

अथ श्राद्धे अमावास्यानिर्णयः । छन्दोगपरिदिष्टे

“पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयेऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः” ॥ इति ।

पिण्डः पिण्डपितृयज्ञः तमनु आह्वियते क्रियते तत्पिण्डान्वाहार्यकम् । पिण्डपितृयज्ञानन्तरभावीति

१५ यावत् । राजनि चन्द्रे । तरिमन् क्षीणे । अमावास्यायामित्यर्थः । अत्र यद्यपि ‘पूर्वाह्णो वै देवानां’
मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम्’ इति श्रुत्यालोचनया त्रेधा विभक्तदिनान्यभाग एव
प्रतीयते तथापि

“सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् । राक्षसी नाम सा प्रोक्ता गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥

इति नियमात् सायाह्नस्य श्राद्धकालत्वे प्रतिपिण्डेऽर्थादिकादशद्वादशमुहूर्तयोस्तत्कालत्वं

२० सिद्ध्यति । यस्तु द्वीपिकायां हेमाद्रिसिद्धान्त उक्तः ‘त्रिधांशितदिनस्यान्येऽपराह्णे चरेत्’

इति सोऽप्येतत्परतयैव कथंचित्वास्त्येयः । माधयीयमपराह्णपद्मप्येवम् । ‘अष्टमुहूर्तास्त्यकुतपे

आरभ्यः । नवमे रौहिणे समाप्तिः’ इति तु एकोद्दिष्टविषयम् ।

‘कुतपपथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियतत्ववान्’ इति व्यासोक्तिः ।

“आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः । विधिसो विधिमास्याय रौहिणं तु न लङ्घयेत्” ॥

२५ इति श्लोकगौतमोक्तेश्च । यत् नारदेन

“मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तं तु यदा चरति मास्करः । स कालः कुतपो नाम पितृणां दत्तमक्षयम्” ॥

इति मुहूर्तत्रयात्मकत्वं कुतपस्योक्तम् ‘त एकोद्दिष्टं तु मध्याह्न’ इत्यादिना मुहूर्तत्रयात्मक-

मध्याह्नस्यैकोद्दिष्टकालतया विधानेऽष्टमनवममुहूर्तयोश्च तत्कारतया विनियोगेऽवशिष्टस्य

सप्तमस्योपयोगाकाङ्क्षायां गौणकालपरत्वमिति । यत् मास्त्ये

“अष्टमे मासकरो यस्मान्मन्दीभवति सर्वदा । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥

“ऊर्ध्वं मुहूर्तात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयम् । मुहूर्तपत्र्यकं ह्येतस्त्वपामवनमिष्यते ” ॥ इति तदेकोद्विष्टपार्वणकालक्रोडीकाराभिप्रायम् । पार्वणे त्वेकादशद्वादशमुहूर्तयोरेव मुख्यकालत्वं न मुहूर्तत्रयस्य । तत्र वैषम्येण एकदेशव्याप्तौ स्मृत्यन्तरे

“अपराह्णद्वयव्यापिन्यमावास्या यदा भवेत् । तत्राल्पत्वमहत्त्वार्भ्यां निर्णयः पितृकर्मणि ” ॥ इति । ५
अधिका ग्राह्येत्यर्थः । साम्येन एकदेशव्याप्तौ उभयापराह्णव्याप्तौ च सर्वदोषादिना निर्णयः ।

“सर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिपिलक्षणम् । सर्वदोषो परौ पूज्यो हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी ” ॥

इति व्याख्यवचनम् । सर्वः साम्यम् । दोषो वृद्धिः । हिंसा क्षयः । तथा च क्षिपराघयसंवादेऽपि “अमावास्या तु या हि स्यादपराह्णद्वयेऽपि सा । क्षये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा स्मृता ” ॥ इति । स्मृत्यन्तरे १०

“तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहर्मता । साम्ये चैव कुहर्सेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥ ” इति । पूर्वा सिनीवाली । उत्तरा कुहः । ‘एष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहर्मता’ इति व्यासोक्तेः । दिनद्वये कालास्पर्शे जावालिलः

“अपराह्णद्वयव्यापी यदि दर्शतिथिक्षये । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः कुहर्मता ” ॥ इति । आदिशब्दाद्धीशद्वयोरपि ग्रहणम् । १५

“सिनीवाली द्वित्रैः कार्या साम्रिकैः पितृकर्मणि । स्त्रीभिः स्रष्टैः कुहर्सेया तथा चानश्रिकैर्द्वित्रैः ” ॥ इति लौगाक्षिवचनात् ।

* क्षयाहे तु क्षयाहतिथिर्यदा वृद्ध्या दिनद्वयेऽप्यपराह्णे मध्याह्ने वा संपूर्णा भवति तदा क्षये पूर्वा वृद्धौ परा । तथा च औषाधनः

“अपराह्णद्वयव्यापिन्यतीतस्य यदा तिथिः । क्षये पूर्वा तु कर्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा ” ॥ इति । २०
अत्र क्षयवृद्धौ उत्तरतिथिगते ज्ञेये न ग्राह्ये तिथिगते । दिनद्वये संपूर्णापराह्णादिव्याप्तौ वैक्यैकनियतत्वेन तत्र क्षयवृद्धचोरर्थसंभवात् । तत्र क्षयोद्वाहरणं यदा प्रतिपदष्टादश (१८) षट्ठिका द्वितीया चतुर्विंशति (२४) षट्ठिका तृतीया द्वाविंशति (२२) षट्ठिका तदा द्वितीयाप्राद्वं प्रतिपदि कार्यम् । वृद्ध्युद्वाहरणं—यदा प्रतिपद्विंशतिये यथास्थिते तृतीयाऽष्टाविंशति (२८) षट्ठिका तदा द्वितीयाया तत्र । अत्रेदं क्षयोद्वाहरणं ज्योतिःशास्त्रप्रसिध्या कदाचिदेव संभाव्यते । २५
दिनद्वये अपराह्णव्याप्त्यभावे तु पूर्वेव

“व्येऽप्यव्यापिनी चेतस्यान्मृताहस्य तथा तिथि । पूर्वविद्धैव कर्तव्या त्रिमुहूर्ता भवेद्यदि ॥

“दर्शं तु पूर्णमासं च पितुः सावत्सरं दिनं । पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ” इति मनुनारदवचनात् सायान्हरूपगोणकाले सत्त्वाच्च “न सायान्हास्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् ” इति निवेधात् “अयज्ञिया वै माषाचरकाश्चणकाकोद्भवा ” इति प्रतिनिधिवर्गनवत् ।

आवर्तनं दिनमध्यम् । अत्र पवापेक्षया यावती प्रतिपदो वृद्धिः क्षयो वा तदर्द्धमानेन पर्वणो हासं वृद्धिं वा कल्पयित्वा सन्धिनिर्णयः । तथा च कात्यायनः

“परेऽह्नि घटिका न्यूनास्तथैवाभ्यधिकाश्च याः । तदर्द्धर्द्धपया पूर्वस्मिन् ह्रासवृद्धी प्रकल्पयेत्” ॥ इति ।
लौगाक्षिरवि

“तियेः परस्या घटिकास्तु याः स्युर्न्यूनास्तथा वाऽभ्यधिकास्तु तासाम् ।

५

“अर्द्धं विधायं च तथा प्रयोज्यं ह्रासे च वृद्धौ प्रथमे दिने तैत्” ॥ इति ।

अत्र केचिद्यदि चतुर्दशी दशदण्डा पर्वं च पञ्चदशदण्डमितं प्रतिपत्तु एकोनविंशतिदण्डा तदा प्रतिपद्वृद्धेरर्धं दण्डद्वयं पर्वान्ते प्रक्षिपन्ति । एव यदि चतुर्दशी पञ्चविंशतिदण्डा पर्वकोनविंशतिदण्डं प्रतिपच्चतुर्दशदण्डा तदा प्रतिपद्वृद्धासार्द्धं सार्द्धघटिकाद्वयं पर्वान्ते प्रक्षिपन्ति तदयुक्तम् । ईदृशे विषये पवापेक्षया प्रतिपदो ह्रासस्य वृद्धेर्वाऽभावात् । प्रस्युत वृद्धद्युदाहरणे ह्रास एवास्ति ह्रासोदाहरणे च वृद्धिरिति । न हि घटिकान्यूनाधिक्यभावे ह्रासवृद्धी भवतः । किन्तु चतुर्दशपुत्रं यावत्स्यः पर्वघटिकास्तत आधिक्ये न्यूनत्वे वा प्रतिपदो ह्रासवृद्धी इत्येवमालोच्य सन्धिनिर्णयः ।

अत्र दिनद्वये पूर्वोदाहृतशतातातपोक्तयागकालसत्वे कस्मिन्दिने याग इत्याकाङ्क्षाया सन्धिशास्त्रं नियामकम् । दिनद्वये यागकालसत्वेऽपराहस्तन्वौ च प्रतिपञ्चतुर्थाशस्य गौणकालतामाह १५ वृद्धशतातातपः ।

“सन्धिर्यत्रापराह्णे स्याद्यागं प्रातः परेऽह्नि । कुर्वाणः प्रतिपद्गो चतुर्थेऽपि न दुष्यति” ॥ इति ।
यदि तु ‘न यद्यच्च चतुर्थेऽह्णे’ इति निषेधः स्यान्न स्यात्तदा गौणकालत्वम् ‘अयज्ञिया वै मापा वरटाश्चणकाः कोद्रवाः’ इति प्रतिनिधिवर्जनवत् । न त्वसौ निषेधः प्रागनुवादत्वसमर्थनात् । एकस्मिन्दिने यागकालस्पर्शोऽधिकोऽन्यत्राल्पस्तेऽपि सन्धिशास्त्रमेवाऽऽदत्तव्यं नाधिक्यम् । एतस्य २० ‘भूयसा स्यात्सधर्मत्वम्’ इति न्यायमात्रत्वेन सन्धिनिर्णायकत्वबोधकवचोवाधकत्वायोगात् । यदा प्रतिपदिने पञ्चाधिविभक्तदिनचतुर्थमामरूपापराह्णव्यापिद्वितीयाप्रवेशेन चन्द्रदर्शनं तदा चतुर्दश्यामन्वाधानं सन्धिदिने च यागः । तथा च वृद्धयसिष्ठः

“आदित्येऽस्तमिते चन्द्रः प्रक्षीण उदियाद्यादि । प्रतिपद्यतिपतिः स्यात्पञ्चदश्यां यजेत्तदा” ॥
अस्तमिते अस्तासन्ने । चौधायनवृद्धशतातातपौ

२५

“त्रिमुहूर्ता द्वितीया चेत्यातिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्या परतः सोमदर्शनात्” ॥

१ धन-कृत्वा तदर्धं, घञटयङ्कफ-तदर्धं कृत्वा । २ प-तदेति । ३ ङअवधकटय-कोनविंशतारवा-
४ ई-कोनविंशतारवा । ५ झ-भावेन । ६ ज-यावन्त्य, प-यावन्त । ७ फ-तन । ८ पक्ष-हाश्वृद्धीति च एवमा-
लोच्यते सन्धिनिर्णयः । ९ ङ सत्वेऽसत्वे, चेदं सधिसार्द्धं निर्णायकम् । अमुनेनार्थे वृद्धशतातपसोऽनुवदति सधिर्यत्र ।
दिनद्वये यागकालसत्वे सधिसार्द्धप्रवृत्तावपराह्णसधिवशादुत्तरदिने चतुर्थेऽह्णे गौणकाल एव यागप्राप्त्येतदनुवदक-
कुर्वाण-इतिपदस्वरसोऽप्येवम् । यदि तु गय । १० क-तदपि । ११ फञधकटयङ्कफ-सधिसार्द्ध-वाचकयोगात् ।
१२ घञफटय-प्रतिपत्प्रतिपत्ति-

कात्यायनः

“ यजनीयेऽङ्घ्रि सोमश्चेद्धारुण्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हृत्वा दण्डं दद्याद्विद्वजातये ” ॥
एतानि वचनान्यपराह्णेऽप्राप्रतिपत्सान्धिपराणि इति हेमाद्रिः । तत्र । तन्मते ह्येतद्वचन-
गतापराह्णपदस्य द्वेषाविमक्तदिनान्यदलवाचित्वात्तत्र सूर्यास्तात्प्राक्त्रिमुहूर्ताद्विद्वितीयाप्रवेशेन
५ चन्द्रदर्शने सति रात्रिसन्धावपि परदिने यागनिषेधापत्तेः । न चापराह्णसन्धिशास्त्रेणैव केमुतिक-
न्यायेन रात्रिसन्धावपि परदिने यागसिद्धौ

“ अपराह्णेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते ” ॥

इति रात्रिसन्धिशास्त्रमनर्थकं स्यात् । अतश्चन्द्रदर्शने निषेधबाधकतयेव रात्रिसन्धिशास्त्रं सार्थक-
मिति वाच्यम् । अपराह्णशब्देन योगश्रुत्याहर्वर्त्यावर्तनोत्तरभागाभिधानेन रात्रिसन्धौ केमुतिक-
१० न्याये तच्छास्त्राभ्रुत्तेः । अतो विनिगमनाविरहादेतानि वचनान्यावर्तने ततः पूर्वमुत्तरं वाऽप्राप्रति-
पत्सन्धौ प्रवर्तन्ते नापराह्णसन्धावेति युक्तम् । एष एवानन्तभाष्यदेवभाष्यशतपथशाह्यायन-
भाष्याणामाशयः । त्रिमुहूर्तशास्त्रस्य तु पञ्चधाविमक्तदिनचतुर्थभागरूपापराह्णव्यापि-
द्वितीयाविषयत्वम् । एवं च ‘ सोमदर्शनात् ’ इति हेतूक्तिः संगच्छते । न तु सायाह्णे त्रिमुहूर्त-
मात्रसत्वे । तत्र चन्द्रदर्शनस्य व्यभिचारात् ।

१५ यत्तु केचित् चन्द्रदर्शनमेव यागनिषेधप्रयोजकं न त्रिमुहूर्तद्वितीयाप्रवेश इति । तत्र । त्रिमुहूर्त-
स्यादिपूर्वाह्नस्य पाक्षिकानुवादकत्वापत्तेः । एतच्च दिवासन्धावेव प्रवर्तते न रात्रिसन्धौ अमिम-
दिने तावतः क्षयस्यासंभवात् । एतद्गतोऽपराह्णशब्दोऽपि यौगिकः सन्दिनद्वितीयमागपर इति
चेन्न । अपराह्णपदवैयर्थ्यापत्तेः । यौगिकपारिभाषिकयोः परिमापासार्थक्याय पारिभाषिकग्रहणस्यैव
युक्तत्वाच्च । सन्धिनिर्णये तु द्वेषाविमक्तदिनपूर्वापरमागरूपयोः पूर्वाह्णापराह्णशब्दयोर्भध्याह-
२० शब्दस्य च यौगिकत्वमेव । पूर्वोक्तगोमिलवाक्ये आवर्तनपदस्यार्वागावर्तनात्परतश्चेत्यनयोः
पदयोः स्वरसात् । यत्स्वेतप्रकरणे

“ आवर्तनात्तु पूर्वाह्नो ह्यपराणस्ततः परः । मध्याह्नस्तु तयोः सन्धिर्धर्वावर्तनमुच्यते ” ॥

इति तद्गोमिलोक्तमेव यौगिकार्थमनुवदति न त्वपूर्वा परिमाणं विधत्ते येन त्रिमुहूर्तवाक्यमपि
द्वेषाविमक्तदिनापरमागरूपमपराह्णमुपजीवेत् । अतो दिनमध्ये यदा कदाचित्सन्धौ परदिने पञ्चधा-
२५ विमक्तदिनचतुर्थभागरूपसकलापराह्णव्यापिद्वितीयासत्त्वे चतुर्दश्यामन्वाधानं सन्धिदिने च याग
इति । एष एव निर्णयामृतमदनपारिजातयोराशयो लक्ष्यते ।

यत्तु माध्वादायः ‘ यजनीयेऽङ्घ्रि ’ इति पूर्वोक्तकातीयवौधायनवचोम्यां चन्द्रदर्शन-
निषेधः कातीयवौधायनपर एव नाश्वलायनापस्तम्बादिपर इति तत्र । उक्त-
स्मृतिवाक्ययोः सर्वविषयत्वेन सङ्कोचे मानामावात् । होलाकानये हि शुद्धसृजाना-

१ क्ष-दानं । २ वधफरर्यईन-पर्वप्रतिपदोः क-पूर्वप्रतिपदोः । ३ फत्र-वाचक । ४ ह-न्यायेन ।
५ पक्षक-शास्त्रप्रवृत्तेः । ६ ह-चन्द्रदर्शनन्यायि- । ७ वफटपघ-माधवः । ८ वफटपघ-होलाकोयनहे ।

मपि सर्वविषयत्वेन सङ्कोचे मानामावात् । होलाकानये हि गृहसूत्राणामपि सर्वपरतोक्ता । किं पुनः स्मृतीनां कात्यायनबौधायनापस्तम्बाश्वलायनाद्विभृत्युक्तकर्तृव्यत्वम् । अन्यथा पुरुषार्थानामपि धर्माणां तत्तच्छास्त्रीयान्प्रति सङ्कोचापत्तिश्च । अत एव माध्वोदाहृता स्मृतिः “पर्वणोऽंशे चतुर्थे तु कर्तव्येष्टिर्द्विजोत्तमैः । द्वितीयासहितं यस्माद्भूषयन्त्याश्वलायनाः ” इति सङ्गच्छते । इष्टिसमाप्तिश्च प्रतिपन्नस्य एव न पर्वमध्ये

५

“प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः समाप्यते । पुनः प्रणीय कूर्त्सोष्टिः कर्तव्या यागविसमैः ” ॥ इति गार्ग्योक्तेः । पौर्णमास्यां सद्यस्कालतामह कात्यायनः

“सन्धिश्चेत्सङ्गवाद्बुधैः प्राक्पर्यावर्तनाद्भवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ त्रिभिः ” ॥ इति । आपस्तम्बः “पौर्णमास्योमन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः सद्यो वा सद्यस्कालायाः सर्वं क्रियते” इति । भाष्यार्थसंग्रहेऽपि “अन्वाहितश्चास्तरणोपवासाः पूर्वसुरते सल्ल पौर्णमास्याम् ।

१०

“आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिस्तदेव यागः क्रियते समस्तः ” ॥ इति ।

मण्डनः “आधानानन्तरा पूर्णमासी चेन्मलमासमा । तस्यामारंभणीयादीनां कुर्वीत कदाचन” ॥ इति । सा चै मलमासोत्तरं शुद्धकाले कार्या । तत्र कालातिक्रमनिमित्ता विभ्रष्टेष्टिरप्यादौ कार्या तत आरंभ इति केचित् । तत्र । पुरुषाभ्यघकृताविहितकालातिक्रमरूपविभ्रष्टेष्टिनिमित्ताभावात् । एवं प्रकृतीष्टिः कालो निर्णीतः ।

१५

विकृतिकालोऽपि श्रुती ‘यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सगेन यजेत सोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां वा’ इति । पौर्णमासीकालीनोपाश्रुयाजग्रीयोमीयादिविकाराणां पौर्णमास्यामेवामावास्याकालीनसामायादिविकाराणां चामावास्यायामेवेति व्यवस्थाप्राप्तावव्यवस्थार्थमिदं वचनम् । पौर्णमास्याममावास्यायामिति विधेयकालगतैकत्वस्य विवक्षितत्वेन एकस्यां पौर्णमास्यामेकस्याममावास्यायां साङ्गप्रयोगोपादानात्सद्यस्कालीनत्वार्थं चेति निरणायि तन्त्ररत्ने । न चेष्टिपशुसोमानामनेकेषामुद्देश्यत्वात्तन्निमित्तामावास्यापौर्णमास्योद्देश्योर्विधेयत्वात्तन्निमित्तश्च याक्यभेदः स्थादिति वाच्यम् । इष्टिपशुसोमेष्वनुगतस्य यागत्वस्यैकस्योद्देश्यतावच्छेदकस्यामावास्यापौर्णमास्यनुगतस्य च पर्वत्वस्य विधेयतावच्छेदकस्यैकस्य सद्भावात्तस्य परिहृत्तौ शक्यत्वात् । प्रकृतिविकृत्योरैककालसंज्ञिपाते निर्णयमाह कात्यायनः

२०

“आवर्तनात्प्राग्यदि पर्वसन्धिः कृत्वा तु तस्मिन्प्रकृतिं विकृत्याः ॥

२५

“तदेव यागः परतो यदि स्यात् तस्मिन्विकृत्याः प्रकृतेः परेशुः ” ॥ इति ।

अत्र इष्टयेत्यादिश्रुत्या साङ्गाया विकृतेः पर्वणि विधानादावर्तनपर्वसन्धावपि पर्वणोऽधिकरणत्वश्रुतेः ‘कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी त्रिभिः’ इति स्मृतेश्च प्रकृतिविकृतिपर्याप्तपर्वसत्त्वेन तद्दिन एवोभयोः कर्तव्यत्वे प्राप्ते क्रमः पूर्वाद्धं विधीयते । प्रकृतेः पूर्व-

१ ईनध-कत्वर्थपुरुषार्थानमणि, रय-कत्वर्थं पुरु-; फल-कत्वर्थं पुरु- । २ ए-कत्वर्थिः । ३ अवधरमधफनस्य सद्यः । ४ क-पौर्णमासी । ५ ज-न । ६ कघखय-वा । ७ ज्ञ-त-न, फडजज्ञ-न-त ।

स्वाद्पूर्वगन्ते स्यादिति वचनमेतत्परमेव । प्रयोगद्वयपर्याप्तपूर्वासत्वेऽप्येतद्वचः प्रवृत्त्यङ्गीकारे तु श्रुतपूर्वाधिकरणकत्वबाधः । न च 'कृत्वा तु तरिभन्प्रकृतिं विकृत्या' इति प्रकृतिप्रयोगसमाप्त्युत्तरेव विकृतेः कर्तव्यत्वावगमेन प्रतिपदधिकरणकप्रकृत्यन्त्यपदार्थोत्तरमेव विकृतिर्न ततः प्रागिति वाच्यम् । श्रुतपूर्वाधिकरणकत्वबाधापत्तेः । किञ्चान्यपदार्थव्यतिरिकाया एव प्रकृतेः ५ पर्याधिकरणत्वेन विकृत्येककालत्वात्तादृश्या एव काङ्क्षितः क्रमाविधिः । 'सन्धिममितो यजेत' इति वचनात्प्रकृतिसमाप्तेः प्रतिपदि कर्तव्यत्वेन तन्मध्ये विकृतिसंभवेऽपि न किञ्चिद्बाधकम् । 'न कर्माणि कर्मारम्भः' इत्यत्र तु न श्रुतिमूलं किं तु प्रयोगप्राशुभावमङ्गप्रसङ्गः । स चात्र प्रतिपत्प्रतीक्षया विकृत्यननुष्ठानेऽप्यावश्यकः । 'अन्यस्य तन्ने वितते' इत्यादि राणकोद्वाहृतं लिङ्गदर्शनमप्येवं व्याख्येयम् । अन्यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य वा प्रयोगस्य मध्येऽग्निहोत्रानुष्ठानं न १० स्यात् । न स्याच्चान्ततः पूर्वद्वयसाध्यतन्महाप्रयोगमध्ये काम्यादीनामन्येषामपि कर्मणामतस्तादृश-पर्वसत्त्वं एव क्रमाविधिः । तदभावे आर्षतनप्राक्सन्धावपि पूर्वदिन एव विकृतिः । सन्धिदिने तु प्रकृतिमात्रं । तन्त्ररत्नग्रन्थोऽप्येतत्पर एव । उत्तरार्द्धे तु न कोऽपि विरोध इति दिक् । पशौ कालनिर्णयमाह गायिन्द्रार्णवे कात्यायनः

“अर्द्धदिहो भवति नियतः पर्वसन्धिः परस्तात्कृत्वा तस्मिन्नहनि तु पशुं सद्य एव ब्रह्म वा । १५ “आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसन्धिः पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन्प्रकृतिमथ तु स्यात्पशुः सद्य एव” ॥ आग्रयणकालानाहापस्तम्बः 'वर्षासु ह्यामाकर्ष्यजेत शरदि व्रीहिभिर्वसन्ते यवैः' इति । घातिक-कारोऽपि 'यजेत्पूर्वं पूर्णमासाद्धर्षं दर्शान्वेज्यया' इति । नवेज्या आग्रयणोष्टिः । द्वीपिकायाम् 'दर्शेष्ट्याः परमुक्तमाग्रयणकं प्राक् पौर्णमासाच्चै तत्' इति । संपूर्णे दर्शे विशेषमाह लौगाक्षिः "पक्षान्तं कर्म निर्वर्ष्य वैश्वदेवं च साग्निः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः" ॥ इति । २० पक्षान्तमन्वाधानम् । अन्वाहार्यं दर्शान्द्रमिति दिक् । ईर्तोष्टिकालः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञः ।

तत्र श्रुतिः 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति' इति । अत्र "यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी । यः परमः सन्निकर्षः साऽमावास्या" इति गोभिलोक्तः अमावास्यापदं यथापि सूर्याचन्द्रमसोः परमसन्निकर्षवत्यन्त्यक्षणे शक्तं तथापि तत्र कर्मनुष्ठाना- २५ शक्येस्तद्वहोरात्रं लक्षयति । अत एव "यद्दहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तद्दहः पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति" इति सूत्रं "यदेवैय न पुरस्ताद्दहशो न पश्चादथ पितृभ्यो निर्वपति" इति च श्रुतिः सङ्गच्छते । अतोऽमात्रास्यातिथेरपराह्णे व्याप्यमावेऽत्यक्षणावच्छिन्नाहोरात्र एव पितृयज्ञः पूर्वदिनापराह्वयातेःस्वनादर इत्याश्वलायनापस्तम्बसूत्रश्रुतिमाध्यकाराः । यौक्तिकं तु अमावास्याशब्दस्य प्रयोगस्त्वावत्तिथिविशेषे सर्वजनीनो निर्दिवाद्दः । तत्र च एक-

देशवर्तिनोऽपि परमसन्निकर्षस्य संभवेत्येव प्रवृत्तिनिमित्तत्वं चक्रिपद् इव चक्रस्य वैश्वदेवपद् इव च विश्वेषां देवानाम् । यद्यपि तिथिविशेषे लक्षणा तथापि निरुद्धत्वात्सैव युक्ता नाहोरात्रे आपुनिकी । चन्द्रादर्शनं तु अमायुक्ताऽपराह्वृत्यहोरात्रेऽप्यविशिष्टम् । ईदृग्होरात्रपूर्वभाष्युप-
कालीनं तु चन्द्रदर्शनं पूर्वाहोरात्रवर्तित्वात् निरुद्धम् । अथ पुरस्तात्पदसार्थक्याय तदेव विरुद्धं तदा पश्चात्पदसार्थक्याय सन्ध्युत्तराहोरात्रगतमपि तत्तथा स्यात् । अतोपराह्वयुक्तेवामावास्या
ग्राह्या न तु सन्धेराग्रह इति । अपराह्वस्त्वत्र 'पञ्चधा विभक्तदिनोपान्त्यो भागः' इति वृत्ति-
कारोक्त एव । दिनद्वयेऽपराह्वसर्शाभावे तु पूर्वदिन एव । तत्र स्मृत्यापादितचन्द्रक्षयस्योत्तरदिने च तादृश्याश्चन्द्रवृद्धेः सत्त्वात् । यथाह हारीतः

“चतुर्दश्यष्टमे भागे क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमे भागे पुनः क्लि भवेदणुः” ॥ इति ।

पूर्वाह्नो वै देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणामपराह्नः पितृणाम् इत्यस्य पितृयज्ञप्रकरणे १०
पाठात् त्रेधाविभक्तदिनान्यपमागतु युक्तः । हारीतवचस्तु उपवासपरम् । तं प्रकृत्य 'यद्-
होर्वेष न पुरस्तात्त पश्चाद्दर्शयते तदहुरुपवसेत्' इति श्रुतेः । यायजूकास्तु वृत्तिमाष्यायुक्तं सन्धि-
मद्होरात्रं प्रायः पञ्चधा विभागं च अनुकुर्यात्परन्ति । तत्र कार्तीयानां तावद्विद्युत्तयो दर्शयामाहं
तत्पूर्वदिन एव तत्कार्यम् । न तु नियमेनामायुक्त एवापराह्णे । पूर्वयुः पितृभ्यो यज्ञं
निष्क्रीणीयोत्तरमहर्देवान्यजन्ति' इति श्रुतेः । 'अमावास्यायामपराह्व' इत्यमवास्यापदस्य कर्म- १५
परत्वाच्च । पितृयज्ञोऽङ्गं न वेति तु वादान्तरमिति । तैत्तिरीयादीनां तु निर्विगानं सन्धिमध्येवा-
होरात्रेऽनुष्ठानमिति । आश्वलायनानां तु सर्वाधानिनां तावद्वाक्षिणाक्षिकपितृयज्ञोत्तरं पृथगेव पार्षणम्
“पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निः । पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः” ॥
इति वाचपाद् । पक्षान्तमन्त्राधानम् । अन्वाहार्यकं पार्षणमाहं । तत्र च निरग्निकवद्विप्र-
पाणौ होमः । तथा च परिशिष्टम्—'पञ्च अमावास्या । तत्र भवं पार्षणं । तदाहिताग्निः २०,
पिण्डपितृयज्ञं कृत्वा करोत्यनाहितामिस्तु तदितरेण व्यतिपज्य' इति । आहिताग्निपार्षणे
च पिण्डपितृयज्ञकल्पाभावात्तद्भ्यनुज्ञया पाणिष्वेवेति ब्राह्मणानां पाणिषु होम इति च ।
अहिताग्निः सर्वाधानी अनाहिताग्निस्त्वर्धाधानी केवलस्मार्ताग्निमान्नेति सांप्रदायिकाः ।
अनयोस्तु यौक्तिककालनिर्णयपक्षे सर्वदा श्राद्धपितृयज्ञयोस्तन्त्रविशेषरूपो व्यतिपङ्ग एव ।
कालेक्यात् । अग्नौकरणं च स्मार्ताग्नी । भाष्यवृत्तिसंप्रदाये तु संपूर्णे पार्षणि व्यतिपङ्ग २५
एव । कालव्यादेव । खण्डपर्वणि तु पूर्वदिने पितृयज्ञीयचक्रप्रणयादिसकलेतिकर्तव्यताकं श्राद्धम् ।
परदिने तु पितृयज्ञः कालभेदेन तन्नन्यायाप्रवृत्तेन । एतेन पूर्वदिन एव व्यतिपङ्ग इत्यपास्तम् ॥
कालभेदादेव 'पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः' इति क्रमानुरोधेन पृथगनुष्ठानम-
प्यपास्तम् । एकदिनीयेष्वेव ह्ययं क्रमविधिः । आकांक्षितनियमविधिसंभवे भिन्नदिनीयेष्वनाकांक्षिता-

१ इय-समवेदेव । २ सकवखध-चन्द्रदर्शनं । ३ अवधकफर्दखधतयन ईसाहोरात्र । ४ टय-
एशमावे । ५ अवधधफकरवटय-इत्येते इति कातीयसूत्रात् ; प-इत्येत-त्रे । ६ अवधधफपटयईत्यकय
यजतीति । क-यजामिति ।

पूर्वविधानायोगात् । एवं च यद्यपि पूर्वदिने वार्षिकादिषु चरुश्रवणादिका सर्वा पितृयज्ञेति-
कर्तव्यताऽऽपाततो भवति तथापि 'यद्यदन्नमुपमुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य' इति
सूत्रव्याख्यार्थस्य नात्रापूर्वः स्थालीपाकश्चोद्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसङ्गादनिष्टं चेतत् । तेनानुवाद
एवायम् । यत्र तेन स्थालीपाको विहितस्तत्र तेन भुक्तशेषेण च पिण्डनिर्परणम् । यत्र तु स्थाली-
५ पाकविधिर्नास्ति तत्र भुक्तशेषेणैव केवलेन निपरणं भवति । आचार्येणाष्टौ श्राद्धान्युक्तानि
“आन्वष्टक्यं च पूर्वेषुर्मांसि मास्यथ पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमष्टमम्” ॥

तत्र पूर्वेषु चतुर्षु स्थालीपाकादन्नमुद्धृत्याग्नौकरणम् । अग्निसर्मापे स्थालीपाकेन भुक्तशेषेण
च पिण्डनिर्परणम् । पिण्डपितृयज्ञकल्पस्य तेषु विद्यमानत्वात् । तच्च साधितमेव प्राक् । उत्तरेषु चतुर्षु
भोजनार्थादन्नमुद्धृत्य घृताक्तं कृत्वा पाणिहोमः । ब्राह्मणसर्मापे भुक्तशेषमात्रेण पिण्डनिर्परणम् ।
१० तेषु स्थालीपाकविध्यभावात् पिण्डपितृयज्ञकल्पप्राप्त्यभावाच्च । तत्रार्थाद्विज्ञेत्वा नदभ्युक्षणं च सकृदा-
च्छिन्नावस्तरणं लेलां विरुदकेनेत्यादि पत्नीप्राशनान्तं च भवति । 'अग्निं प्रत्येयात्' इति तु
न भवति । अन्यच्चातिप्रणयनादि सर्वं न भवति—' इति । वृत्तिग्रथस्थालोचने तु लेसाकरणादिकैव
भवति न चरुश्रवणादिका । युक्तं चेदमुक्तमिति केचित् । चरुश्रवणादिप्राप्तौ मानामावात् ।
'अधामौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तात्' इति सूत्रमतिदेशार्थमिति चेन्न । 'उद्धृत्य घृताक्तमन्नमभ्यनु-
१५ ज्ञापयत्यग्नौ करिष्ये करवै करवाणीति वा प्रथमभ्यनुज्ञा क्रियता कुरुष्व कुर्विति' सूत्रात्तर-
मथेत्यादि सूत्रमुक्तमतो यथोक्तमित्याद्युद्धरणोत्तरकालीनानेव मेषुणावदानादीनतिदिशति न
प्राक्कालीनानपि श्रवणादीन् । 'यत्तु' यद्यदन्नमुपमुक्तं तत्तत्स्थालीपाकेन सह पिण्डार्थमुद्धृत्य'
इति सूत्रं तत्रापि स्थालीपाकश्रोद्धरण एष्टकर्मन्वेनान्नसाहित्यं न पिण्डार्थत्वेऽपि । उद्धरणे तु
तस्य प्रतिपाद्यत्वमेव । करणं तूपमुक्तसजातीयमेवाञ्जम् । अतो न पिण्डदानमपि चरुश्रवणप्रयोज-
२० कम् । वस्तुतस्तु सर्वश्राद्धेष्वग्निप्रणयनादिपितृयज्ञेतिकर्तव्यता प्राप्नोत्येव । 'आन्वष्टक्यं च
पूर्वेशु' इत्याद्युक्त्वा 'चतुर्ष्वपि सामीना बह्वो होमो विधीयते' इत्याचार्येण पितृयज्ञाति-
देशप्रसज्यमानाग्रे श्राद्धान्तरे परिसह्यचानात् 'पितृब्राह्मणहस्ते स्यादुत्तरेषु चतुर्ष्वपि' इति
त्वनुवादकं । विधाने वाक्यभेदात् । 'अग्न्यभावे तु विप्रय पाणाविवोपपाद्येत्' इति मानवेन
(३।११२) पाणिप्राप्तेश्च । अमानस्त्वपरिग्रहनाशदेशान्तरेष्विव परिसह्यचायामप्यविशिष्टः ।
२५ अष्टत्वं तु गृह्योक्तत्वापार्थिकम् । एवमुत्तरार्द्धोक्तं चतुष्टमपि । प्राप्तपरिसह्यचात्वेऽपीयं न त्रिदोषा
'अन्नं होवावपन्ति' इत्यत्रेवैवशब्देन 'पञ्च पञ्च नखा भक्ष्या' इत्यत्रेव पञ्चपदेनात्रापि
चतुःपदेन श्रुत्यैव परिसह्यचानात् । न च परिसह्यचापकानुवादकयोर्बेरीत्यम् । अग्न्यभाव-
निमित्तकस्य पाणोः सामिकर्तृकेष्वान्वष्टक्यादिचतुर्ष्वप्राप्तेः सामीनामित्यस्यानुवादत्वयोगात् ।
अग्रेः परिसह्यचाया च तत्साध्यं चरुश्रवणादि दूरनिरस्तमेव ।

३०

इति भगवन्तमास्करे समयमयूखे इष्ट्यादिकालनिर्णयः ।

१ व्रत-निर्वपणम्, ५-निवरणम् । २ कव-पूर्वेषु । ३ ङ-हेलासद । ४ टयवदअधफ-उपक्षमक-
स्वघ-इतिश्रीचण्डकरमहालयजमटीलकठकृते भगवन्तमास्करे कालमयूखे इष्ट्यादिकालनिर्णयः ।

अथ ग्रहणनिर्णयः ।

वृद्धगार्ग्यः “ पूर्णमाप्रतिप सन्धौ राहुः संपूर्णमण्डलम् । ग्रसते चन्द्रमर्कं च दर्शप्रतिपदन्तरे ” ॥
वृद्धयसिधुः “ गर्वा कोटिप्रदानेन सध्यद्वेत्तेन यत्फलम् । गङ्गास्नाने तत्फलं स्याद्राहुग्रसते निशाकरे ॥
“ दिवाकरे पुनस्तत्र दशसंख्यमुदाहृतम् ” ॥ इति ।

भारते—“ गङ्गास्नानं तु कुर्वीत ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । महानदीपुचान्यासु स्नानं कुर्यायथाविधि ” ॥ ५
दक्षः “ उपस्युपसि यत्स्नानं सन्व्यायामुदिते रवौ । चन्द्रसूर्योपरागे च प्राजापत्येन तत्समम् ” ॥
इति । उपरागो ग्रहणम् । गङ्गाया अलाभेऽन्यासु स्नानादि कुर्यादित्यर्थः । महानद्यो ब्राह्मे
“ गोदावरी भीमरथी तुङ्गभद्रा च वेणिका । तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥
“ मागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती । विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्मृताः ” ॥
महानद्यसंभवे ब्राह्मः

“ वापीकूपतडामेषु गिरिप्रस्रवणेषु च । नद्यो नदे देवत्वाते सरसीपूङ्कताम्बुनि ॥

“ उष्णोदकेन वा स्नायाद्ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ” ॥

इह पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोऽनुकल्पः । उर्कं च मार्कण्डेयेन

“ शीतमुष्णोदकात्पुण्यमपारक्यं परोदकात् । भूमिष्ठमुद्गतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणोदकम् ॥

“ ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ॥ १५

“ तनस्ततोऽपि गङ्गांस्तु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुविः ” ।

व्यासोऽपि

“ सर्वं गङ्गासमं तोयं सर्वं व्याससमा द्विजाः । सर्वं भूमिसमं दानं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ” ॥

उष्णोदकमातुराविषयम्

“ आदित्याकरौः पूतं पुनः पूतं च वह्निना । अतो व्याध्यातुरः स्नायाद्ग्रहणेषूष्णवारिणा ” ॥ २०

इति व्यासोक्तेः । स्नानाकरणे प्रत्यवाय उक्ते वृद्धयसिधेन

“ ग्रहणे सहस्रकमे चैव न स्नायाद्यदि मानवः । सप्तजन्मसु कुष्टी स्याद्दुःखमागी न संशयः ” ॥ १

मुक्तिस्नानाकरणेऽपि प्रत्यवायः । तथा च ब्रह्मवैवर्ते

“ विमुक्ते यदि न स्नायाच्चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । तस्य स्यात्तावदाशौचं यावदन्यः परो ग्रहः ” इति ॥

मासभेदेन नदीनां पुण्यत्वं देवीपुराणे

“ कार्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गङ्गायमुनसङ्गमे । मार्गे तु ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने ॥

“ पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे सञ्जिहिता शुभा । फाल्गुने वरणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

“ वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रमागा सतिहरा । ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आपाटे तापिका नदी ॥

“ श्रावणे सिन्धुनामा तु तथा भाद्रे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयूः श्रेष्ठा तथा पुण्या तु नर्मदा ” ॥ इति ।

तत्रैव—“ गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते । सूर्ये तु राहुणा ग्रसते तमोभूते महामुने ॥ २०

“ नर्मदातोयसंस्पृशांकृतकृत्या भवन्ति ते ” ॥

क्षेत्रविशेषेऽपि

“ गङ्गा कनकसलं पुण्यं प्रयागः पुष्करं तथा । कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुग्रहस्तो दिवाकरे ” ॥

अत्र श्राद्धमुक्तं महाभारते

५ “ सर्वस्वेनापि कर्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु नासितकथात्पङ्के गौरिव सीदति ” ॥

पङ्कः कर्दम इत्यर्थः । इत्याद्यकरणे दीपः । तच्चाग्नेन कार्यम्

“ आपयन्नग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं ततः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सर्वेव हि ” ।

इति शातातपोक्तेः । अत्र रात्रावपि ज्ञानायाह देवलः

“ यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते ” ॥

१० अत्राशौचिनोऽपि स्नानाद्याह धृन्धवस्मिष्ठः

“ सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावद्देव भवेच्छुद्धिरविन्मुक्तिर्न दृश्यते ” ॥

रजस्वलाविषये विशेषः क्वचित्समर्थते

“ स्नाने नैमिचित्के प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिततोयेन स्नानं कृत्वा व्रतं चरेत् ” ॥

व्रतं रजस्वलाव्रतम् । इदं च नाद्रियन्ते शिष्टाः ।

१५ वारविशेषे फलातिशयमाह व्यासः

“ रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा । चूडामणिरिति ख्यातस्तदानन्तफलं भवेत् ॥

“ वारेष्वन्येषु यत्पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं मासे चूडामणी स्मृतम् ” ॥ इति ।

पद्भिर्दानमते

“ सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेत् ” ॥

२० पक्कमन्नं त्याज्यं । ग्रहणोत्तरमपि न भुञ्जीतेत्यर्थः । क्वचित्पय आद्येषु प्रतिप्रसवः

“ आरनालं तथा क्षीरं क्लिष्टं घृणसक्तवः । श्लेहपकं च तैलं च न कदाचित्प्रदुष्यति ” ॥

तथा “ आरनालं पयस्तक्रं दधि तैलाज्यपाचितम् । मणिकस्थोदकं चैव न दुष्येद्राहुदर्शने ” ॥

इयं च सूतकोक्तिः स्नानार्था नान्यकर्मपरित्यागार्था । तदुक्तं व्याघ्रापादेन ‘ स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरन्वयत्र सूतके ’ इति । शिवरहस्ये

२५ “ सूर्येन्द्रग्रहणं यावत्तावत्कुर्याज्जपादिकम् । न स्वपेश च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोः ” ॥ इति ।

फलविशेषोऽपि ब्रह्मपुराणे

“ उपमर्दं लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । मध्ये कोटिगुणं पुण्यं मुक्तिकाले त्वनन्तकम् ” ॥ इति ।

उपमर्दः स्पर्शः । दानमुक्तं महाभारते

“ अग्ने विपुत्रे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात्सदक्षिणाम् ” ॥

३० यद्यपि पूर्वं ‘ सर्वे व्याससमा द्विजा ’ इत्युक्ते तथापि तत्रब्राह्मणस्तुत्यर्थं दानस्यावश्यकत्वार्थं च ।

न तु पात्रत्यागेन यस्मै कस्मैचिद्दानप्रतिपादनार्थम् । पात्रलक्षणं दानमयूखे वक्ष्यते ।

अनुकल्पमाह चौधायनः

“ श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वाऽपि पात्रं वाऽपात्रमेव वा । विप्रत्रुनोऽपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हति ” ॥ इति ।

भारते “ भूमिर्गावः सुवर्णं वा धान्यं वा यद्यदीप्सितम् । तत्सर्वं ग्रहणे देयमात्मनः श्रेय इच्छता ” ॥

पुण्यकालमाह जानालिः

“ सङ्क्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचरः ” ॥ इति ।

अत्र केचित् ‘ राहुदर्शने स्नायाद्दानं च कुर्यात् । इत्यादिभिर्वाक्यैर्दर्शने स्नानादि विधीयते ।

दर्शनं चाक्षुषम् । तच्च स्वकीयमेव निमित्तम् । परकीयदर्शनस्य परं प्रति निमित्तत्वाभावात् । एवं

चायमर्थः संपद्यते । स्वयं ग्रहणे दृष्टे स्नानादि कर्तव्यं न मेघावृते ’ इत्याहुः । तदयुक्तम्

एवमन्धस्य स्नानादि न स्यात् । तथा

“ नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपरकं न वारिस्थं न मध्यं न भसो गतम् ” ॥

इति वाक्येन स्नातकानां ग्रहणदर्शने प्रतिपिद्धे तेषां स्नानादि न स्यात् । यदि परं तत्रेष्टापत्तिः

क्रियते तथा सति

“ सूर्यग्रहो यत्र रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा । तत्र स्नानं न कुर्यात् दद्याद्दानं न च कश्चित् ” ॥

इति निषेधोऽनुपपन्नः स्यात् । रात्रौ सूर्यग्रहस्य दिवा चन्द्रग्रहणस्य च दर्शनाभावेन स्नानादेर-

प्राप्तत्वात् । किञ्च यदि दृष्टं ग्रहणं स्नानादेर्निमित्तं तथा सत्युद्देश्यस्य ग्रहणस्य विशेषणं दर्शनं

न विवक्षितं स्यात् । ‘ यस्योभयं हविरार्तिमार्तेत् ’ इत्यत्रेव हविष उभयत्वम् । अतः केवलं

ग्रहणमेव निमित्तमिति वक्तव्यम् । तच्च ज्ञातमेव । सर्वनिमित्तानां ज्ञातानामेव नैमित्तिकप्रयोजकत्व-

मिति विद्वानेश्वरादिभिस्तत्र तत्र निरूपितत्वात् । तच्च ज्ञानं शास्त्रीयमेव न लौकिकम् । न

चैवं द्वीपान्तरे जातं द्वीपान्तरेऽपि प्रयोजकं स्यादिति वाच्यम् । द्वीपान्तरे जातस्य द्वीपान्तरे

रात्रिदिनजातत्वेनाप्रयोजकत्वात् । कश्चिद्देशे दृष्टं देशान्तरे च मेघच्छन्नं तु भवत्येव प्रयोजकम् ।

न च ‘ राहुदर्शने ’ इत्यनेन चाक्षुषमेव दर्शनं ग्राह्यमिति वाच्यम् । ‘ अष्टमी रोहिणीयुक्ता

निश्चयं दृश्यते यदि ’ इत्यादिषु शास्त्रदृष्टेऽपि दृशिप्रयोगदर्शनात् । तेन प्रत्यक्षदर्शनमेव स्नान-

निमित्तमिति केषाञ्चित्प्रलापः शास्त्रन्यायविरुद्ध उवेषणीयः । यस्तास्तविवधे मनुः

“ चन्द्रसूर्यग्रहे नायादयास्तनात्वा विमुक्तयोः । अमुकयोरस्तमयोर्दृष्ट्वा स्नानं परेऽहनि ” ॥

भृगुरपि

“ मस्तवैवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि । तदा परेसुकृदये स्नात्वाऽभ्यवहरेधरः ” ॥ इति ।

बेधमाह ध्यास्तः

“ नायात्सूर्यग्रहात्पूर्वमाह्नि सायं शशिग्रहात् । ग्रहकाले च नास्त्रीयास्तनात्वाऽश्रौयाद्दिमुक्तयोः ॥

“ मुके शशिनो भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ” ॥

विशेषमाह वृद्धपसिष्ठः

“ ग्रहणं तु भवेदिन्द्रोः प्रथमादधि यामत । भुञ्जीतावर्तनात्पूर्वं पश्चिमे प्रथमादधः ॥

“ रेवेस्त्वावर्तनादूर्ध्वमर्जागेव निशीघतः । चतुर्थे ग्रहरे चेत्याच्चतुर्थग्रहरांदधः ” ॥

रात्रौ प्रथमयामोत्तरं ग्रहणं चेन्मध्याह्नात्पूर्वं भुञ्जीत । रात्र्यन्तयामे चेद्वात्रिप्रथमयामात्पूर्वं भुञ्जीत । दिनतृतीयग्रहरे चेद्द्विविग्रहस्तदा पूर्वादिनस्यार्द्धरात्रात्प्राग्भुञ्जीत । अह्नश्चतुर्थग्रहरे चेद्द्विविग्रहणं तदा रात्रेश्चतुर्थग्रहरादग्रे भुञ्जीत । इदं च न रात्रिमोजनपरं किन्तु सूर्यग्रहे पूर्वं यामचतुष्टयं

५ त्याज्यं चन्द्रग्रहे यामत्रयमित्येवंपरमिति माधवः । तथा च वृद्धगौतमः

“ सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांघ्रीन्वाल्वृद्धातुरैर्विना ” ॥

वालादिविषये मात्स्थे

“ अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु सङ्गवे । भुञ्जीत सङ्गवे चेत्यात्र पूर्वं मुजिमाचरेत् ” ॥

शशिमहो यामत्रयापवादमाह बुद्धसप्तः “ ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्मोजनमाचरेत् ” ॥ इति ।

१० वेधान्तरं हेमाद्रौ

“ त्रयोदश्यादितो वर्ज्यं दिनानां नवकं भुवम् । माह्नत्येषु च सर्वेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ” ॥ इति । अन्यत्रापि

“ द्वादश्यादिस्तृतीयान्तो वेध इन्द्रग्रहे स्मृतः । एकादश्यादिकः सौरेश्चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः ” ॥

इदं संपूर्णग्रहे । सण्डग्रहे तूर्भयोर्दिनत्रयम् ‘ अयं सण्डग्रहे तयोः ’ इति वचनात् । अत्र

१५ काम्योपवासो दक्षः

“ अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥ इति पुत्रवद्बृहस्पत्यस्य तु न भवति

“ सङ्क्रात्यामुपवासं च कृष्णैकादशिसासरे । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्यूही ” ॥ इति ।

अत्र हेमाद्रिः “ यदा शशिनेो ग्रस्तोदयः सूर्यस्य ग्रस्तास्तो वा तदा पुत्रवद्बृहस्पिणा उपवासो २० न कर्तव्यः ”

“ सायाह्णे ग्रहणं चेत्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे न तु सङ्गवे ” ॥

इति मार्कण्डेयवाक्यस्यैतत्परत्वादित्याह । माधवस्तु तस्याप्यभोजनमित्याह । युक्तं चैतत् ।

‘ तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ’ इति वाक्यशेषेण विहितकाम्योपवासस्यैव निषेधो

नानुषङ्गप्राप्तस्य ‘ नानुषङ्गतो धाह्यो यतो नित्यमुपोषणम् ’ इति वाक्यात् । ननु तत्प्रयुक्तत्वं

२५ न तदुद्देशेन विहितत्वं किन्तु तद्धेतुकत्वमात्रम् । तद्धेतुकत्वं चानुषङ्गप्राप्तोपवासोऽस्तीति

चेदुच्यते । इह व्रतरूपोपवासस्यैव प्रतिषेधो नानुषङ्गप्राप्तस्य । तत्रैवोपवासशब्दस्य शक्तत्वात् ।

अन्यथा ‘ उपवासव्रतं चरेत् ’ इत्यादिषु व्रतशब्दसाहचर्यात्सङ्ख्यासिद्धावपि केवलोपवासविधिषु

सङ्ख्यासिद्धेः । भोजनद्वयनिवृत्तावुपवासशब्दस्तु लाक्षणिकः । गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव

ग्रहणोचित्यात् । ग्रहणभोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन

३० “ चन्द्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुद्धयति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेणैव शुद्धयति ” ॥ इति ।

तस्मिन्दिने पूर्वोक्तिप्रतिपादितयामात्मकबंधमध्य इति । इति ग्रहणनिर्णयः ।

अथ सङ्क्रान्तिनिर्णयते ।

नागरखण्डे “ रवे सङ्क्रमण राशौ सङ्क्रान्तिरिति कथ्यते ” । वसिष्ठ

“ जयने द्वे विषुवे द्वे च चतस्र षडशीत्य । चतस्रा विष्णुपथश्च सङ्क्रान्त्यो द्वादश स्मृता ॥

“ क्षणकर्कटसङ्क्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवती तुलामेयो तयोर्मध्ये ततोऽपरा ॥

“ कन्याया मिथुने मीने घनुष्यपि रवेर्गति । षडशीतिमुखा प्रोक्ता षडशीतिगुणा फले ॥ ५

“ वृषवृश्चिककुम्भेपु सिंहे चैव यदा रवि । षट्द्विष्णुपद नाम विषुवादाधिक फलम् ” ॥ इति ।

वारक्षीविशेषत पुनरासां सप्तधात्वमुक्त देवीपुराणे

“ मन्दा मन्दाकिनी ध्वाङ्गी घोरा चैव महोदरी । राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता सङ्क्रान्ति सप्तधा नृप ॥

“ सूर्ये घोरा विधौ ध्वाक्षी भौमवारे महोदरी । बुधे मन्दाकिनी नाम मन्दा सुरुपुरोहिते ॥

“ मिश्रिता शुक्रवारे स्याद्राक्षसी तु शनैश्चरे ” ।

तथा “ मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मुदौ मन्दाकिनी तथा । क्षिप्रे ध्वाङ्क्षी विजानीयाद्भुमे घोरा प्रक्रीर्तिता ॥ १०

“ चरैर्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्कक्षैश्च राक्षसी । मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितक्षैश्च सक्रमे ” ॥ इति ।

ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयम् । मुद्गुनि रेवतीचित्रानुराघामृगा । क्षिप्राणि आश्विनीहस्तपुष्या ।

उम्राणि पूर्वानय भरणा मघा च । चराणि धनिष्ठापुनर्वसुश्रवणस्वातीशततारका । क्रूराणि

ज्येष्ठादार्द्रामूलानि । मिश्रिते विशाला कुत्तिका । औसु च पुण्यतम* कालस्तत्रैवोकः ।

“ नि चतु पञ्च सप्ताष्ट नव द्वादश एव च । क्रमेण षट्ठिका होतास्तःपुण्य परमार्थिकम् ” ॥ इति ।

वसिष्ठ “ सङ्क्रान्तिसमय सङ्गमो दुर्ज्ञय पिशितक्षणे । तयोर्गाम्नाप्यधोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यं पवित्रिता ॥”

इति ‘अधस्त्रिंशद्दर्धं च त्रिंशत्’ इति केचित् । वस्तुतस्तु ‘अध पञ्चदशोर्ध्वं च पञ्चदश’

इति । एव त्रिंशदिति ज्ञेयम् ।

तथा च देवीपुराणे “ अतीतानामतो भोगो नाड्यं पञ्चदश स्मृता ” ॥ इति ।

सङ्क्रान्तौ विहितप्रतिपिद्धस्नानदानाध्ययनादे* पालन भोग ।

जाबाल “ सङ्क्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोमपत कला ” ॥ इति ।

कला नाड्यं* । ऐषां च वसिष्ठादिवाक्यानामविशेषात्सर्वसङ्क्रान्तिपरत्वम् । अत्र चारुपकालोक्ति

पुण्यातिशयोक्तार्थं न पुनर्निर्णयार्था । अत एव ज्ञातातप* “ या या सन्निहिता नाड्यस्तास्ता

पुण्यतमा स्मृता ” ॥ इति । वसिष्ठ

“ मध्ये तु विषुवे पुण्य प्राग्निष्णौ दक्षिणायने । षडशीतिमुखेऽतीते अतीते चोत्तरायणे ” ॥ इति ।

मध्ये उभयत इत्यर्थं । ‘अत्र च शब्दाद्भुत्तरायणेऽनागतेऽपि पुण्यम्’ इति हेमाद्रि । तत्र

प्रमाण विमृश्यम् । ब्रह्मधैवतं “ निशककर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिका ” ॥ इति ।

१ प-विषुवे चैव भ-विषुवे द्वे च । २ प ताचैव । ३ प-एषु । ४ पफवघ-ज्वालि, क्ष-जावति । ५

रयधकख-एव च । ६ अधकफक्षपकटयइ-तत्र । ७ इवधरयम-शयार्था नञ-कथार्था कखघ-

अशयार्थार्था । ८ अधकपक्षख-नियमाय । ९ अधरयइ गुसतीवे, ई-मुखे नीति ।

स्कान्दे “ कुलीरे विंशदेवाद्या मकरे त्रिंशदुत्तमाः ” ॥ इति । कुलीरः कर्कटः । वसिष्ठः
“ त्रिंशत्कर्कटके नाह्यो मकरे विंशतिः स्मृताः ” ॥ इति ।

गौतमः “ अर्वाक् षोडश नाह्यस्तु परतः षोडशैव तु । ता एव दक्षिणे पूर्वा अतीति चोत्तरायणे ” ॥ इति ।
अत्रापि न्यूनाधिकघटिकानां पूर्वोक्तैव व्यवस्था विज्ञेया ।

५ वसिष्ठः “ वर्तमाने तुलामेषे नाह्यस्तुमयतो दश ” ॥ इति । -

बौधायनोऽपि “ पुण्यं विपुवति प्रोक्तं दश पूर्वा दशापरः ” ॥ इति ।

वसिष्ठः “ षडशीत्यां व्यतीतार्या पट्टिकास्तु नाडिकाः ” इति ।

‘ षडशीत्यास्त्वानां चतसृणां सङ्क्रान्तीनामेकैकस्याः पञ्चदश पञ्चदशोत्थेवं षष्टिनाह्यः पुण्याः ।
इति हेमाद्रिः । तथा च स्कान्दे “ षडशीतिमुखेऽनीते नाह्यः पञ्चदश स्मृताः ” ॥ इति ।

१० केचित्तु ‘ अष्टिकास्तु नाडिकाः ’ इति पाठं कल्पयन्ति । अष्टिः षोडश तच्छन्दसः षोडशा-
क्षरपादत्वादिति । तत्रैव “ युगान्तेषु तु षड्विपडशीतिमुखे तथा ” ॥ इति । तथा षड्विपर्ययः ।

वसिष्ठः “ पुण्यकालो विष्णुपद्याः प्राक् पश्चादपि षोडश ” ॥ इति ।

ब्रह्मवैवर्ते

“ विपुवे षण्मुहूर्तं स्यात्षडशीतिमुखे त्रयम् । तथा विष्णुरदे त्रीणि पुण्यानि क्वथो विदुः ” ॥ इति ।

१५ एवमुक्तन्यूनाधिकपक्षाः पुण्यपुण्यतरपुण्यतमत्वेन व्यवस्थाप्याः ।

“ या याः सन्निहिता नाह्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ” इति पूर्वोद्देश्यतात्परात्पवाक्यात् ।
पर्वभोगिन्यां सूर्योदयोत्तरमुत्तरभोगिन्यां तदस्तात्पूर्वमध्यवधानेन सङ्क्रान्ती जायमानार्यां दिवा-
वच्छेदेन स्नानादिपर्याप्तकालो न लभ्यते तत्रा पूर्वमागावच्छिन्नस्योत्तरभागावच्छिन्नस्य वा
संपूर्णादिवसस्यैव पुण्यत्वं न तु प्रशस्तेकालवत्योः पूर्वोत्तराभ्योः

२० “ अह्नि सङ्क्रमणे कृत्स्नमहः पुण्यं प्रकीर्तितम् । रात्रौ सङ्क्रमणे भानोर्दिनाह्ने स्नानदानयोः ” ॥
इति बृहद्वसिष्ठत्रायकात् । अत्र पूर्वोद्देश्ये कृत्स्नस्याहः पुण्यत्वविधानादेव रात्रौ स्नानादि
प्रतिषिध्यते । अन्यथा सर्वसङ्क्रान्तिसाधारणपूर्वोत्तरपुण्यत्वविधानादेव तत्सिद्धेरितस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
पूर्वमागर्षस्योत्तरस्य च तस्य विषयो मध्याह्नादिसङ्क्रम एव । तत्राहन्येव प्रशरनयोस्तयोः
संभवादिति । गोमिलः

२५ “ रात्रौ सङ्क्रमणे भानोर्दिवा कुर्यात्तु तत्क्रियाम् । पूर्वस्मात्परंते वाऽपि प्रत्यासत्तेश्च तत्फलम् ॥

“ अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्ध्वं सङ्क्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयम् ॥

“ पूर्णं चेदर्द्धरात्रे तु यदा सङ्क्रमते रविः । प्राहर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटौ ” ॥ इति ।

मध्याह्न आवर्तनम् । तत्रोदयश्च पूर्वोत्तरदिनयोः सन्निधानलाभात् दिनद्वयमप्यर्द्धमेव ज्ञेयम् ॥

“ रात्रौ सङ्क्रमणे मानोर्विनार्द्धं स्नानदानयोः ” । इति घसिष्ठेन सामान्यतो रात्रिसङ्क्रमणे दिनार्द्धपुण्यत्वस्यैवोक्तत्वात् । गार्ग्यः

“ काले न्युनेऽर्द्धरात्रे तु यदा सङ्क्रमणं भवेत् । तद्दहः पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्यगालवगौतमाः ” ॥

वेचीपुराणे “ संपूर्णे हर्द्धरात्रे तु उदयेऽस्तमयेऽपि च । मानार्द्धं मास्करो पुण्यमपूर्णे शर्वरीदले ” ॥

संपूर्णे अर्द्धरात्रे निशीथ इत्यर्थः । अपूर्णे शर्वरीदले सायंप्रातः सन्ध्योत्तरपूर्वभागयोरित्यर्थः ।

योगेन लक्षणया वा मास्करो दिवसः । निशीथे सायंप्रातः सन्ध्ययोस्तदुत्तरपूर्वभागयोश्च सङ्क्रमणे दिनार्द्धं पुण्यामित्यर्थः । कस्य दिनस्यार्द्धमित्यपेक्षायामुक्तं तत्रैव

“ अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवा पुण्यमनागतम् । संपूर्णं उभयोर्द्वयमतिरेके परेऽह्नि ” ॥

अत्रासंपूर्णार्द्धरात्रशब्देन सायंसन्ध्या निशीथपूर्वभागश्च गृह्यते । अत्र सङ्क्रमणेऽनागतमतीतिमित्यर्थः ।

तद्विवामानार्द्धं पुण्यं तच्चोत्तरं संनिधानात् । संपूर्णेऽर्द्धरात्रे निशीथ इत्यर्थः । तत्र सङ्क्रमणे १०

उभयोः पूर्वोत्तरादिनयोरुत्तरपूर्वमानार्द्धं पुण्ये । अतिरेकेऽर्द्धरात्रात्परतः प्रातः सन्ध्यायां वा

सङ्क्रमणे परेऽह्नि । आद्यं मानार्द्धं पुण्यमित्यर्थः । संपूर्णे उभयोरित्यत्र व्यवसायाऽप्युक्ता तत्रैव

“ आदौ पुण्यं विजानीयाद्यभिन्ना तिथिर्भवेत् । अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विशेषमपरे दिनि ” ॥ इति ।

पूर्वदिनोत्तरार्द्धवर्तितित्थ्याऽर्द्धरात्रिसङ्क्रमणकालीना तिथिर्यथाभिन्ना स्यात्तदा तदित्यर्थसिद्धम् ।

व्यतीते त्वर्द्धरात्रे पूर्वदिने तिथ्यभेदेऽपि परेऽह्निवेति । यदा त्वर्द्धरात्रतिथिर्दिनद्वयार्द्धयोरपि १५

स्यात्तदा पूर्वभोगिनीषु पूर्वदिनोत्तरार्द्धमुत्तरभोगिनीपूत्रदिनाद्यर्द्धमुभयभोगिनीष्वैच्छिको विकल्पः ।

एवमयनातिरिक्तसर्वरात्रिसङ्क्रमणे दिनार्द्धपुण्यत्वे स्थिते

“ विष्णुपर्षा घनुर्मानुयुक्त्यास्तु वै यदा । पूर्वोत्तरगतं रात्रौ मानोः सङ्क्रमणं भवेत् ॥

“ पूर्वाह्ने पञ्चनाह्यश्च पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः । अपराह्णे च पञ्चैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणि ” ॥

इति यद्यार्थं तत्पुण्यातिशयदर्शनार्थम् । केचित्तु

“ आसन्नसंक्रमं पुण्यं दिनार्द्धं स्नानदानयोः । रात्रौ सङ्क्रमणे मनोर्विपुवत्ययने दिने ” ॥

इति वैशेषिकयज्ञपार्ष्वचनत्वात् सामान्यविययं दिनार्द्धवचनं विपुवद्विषयमिस्वाहुः । विपुवति

सङ्क्रमे रात्रौ सति दिनार्द्धमयने तु दिनमिति वाक्यार्थः । वातुतस्तु यद्यत्र विपुवति दिनार्द्ध-

पुण्यत्वविधिः स्यात्तदा स्यात्तद्या । न त्वेवं किंतु विपुवति सामान्यवाक्यप्राप्तमर्थमनूय अयने

दिनार्द्धपवादेन संपूर्णदिनस्य पुण्यत्वं विधीयते । यदा आद्यपादत्रयेण सर्वसङ्क्रान्तिषु २५

सामान्यवाक्यप्राप्तमर्थमनूयायने दिनार्द्धपवादेन संपूर्णदिनस्य पुण्यत्वं विधीयते । यदा

आद्यपादत्रयेण सर्वसङ्क्रान्तिषु सामान्यवाक्यतो दिनार्द्धपुण्यत्वं विधायान्यपादेन विपुवत्ययनयोः

संपूर्णदिनपुण्यत्वं विधीयत इति । यद्दो मानोरयने रात्रौ जाते सति दिने दिनमध्ये

दिनार्थं पुण्यमित्येवान्वेति न त्याग्नसङ्क्रममिति । अत एव भविष्योत्तरे

१ अबकटयत्तकर्ष-रवेः । २ ह-रै । ३ पमह-त्र । ४ घडरयकफ-पूर्वदिनोत्तरगतं ।

५ ययैरुदय-दिने इति पाठः ।

“ मिथुनात्कर्कसङ्क्रान्तिर्यादि स्याद्शुमालिनः । प्रभाते वा निशीथे वा कुर्याद्दहनि पूर्वतः ॥

“ कर्मुकं तु परित्यज्य झपं संक्रमते रविः । प्रदोषे वाऽर्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥” इति ।
बौधायनोऽपि

“ अस्तंगते सवितरि मकरं याति भास्करः । प्रदोषे वाऽर्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥

- ५ “ अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा सङ्क्रान्तौ दक्षिणायने । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः ॥” इति ।
अहं तु युवे अदिन इति छेदः । अयने रात्रौ जाते सति अदिने रात्रावेव पुण्यमिति तदर्थः ।
तच्च नागरतैलद्वादि परं । तेषां तथाचारात् । अत एव माधवः “ कर्कटे मकरे रात्रौ अथाचारा-
दनुष्ठितिः ॥ ” इति ।

माधवस्तु ‘ दिने ’ इति दिवेति वा पाठमभिप्रेत्य विष्णुवति रात्रौ जाते दिनार्द्धं पुण्यमयने तु

- १० रात्रौ संक्रमणे सति दिवा दिनार्द्धं पुण्यं कर्कटे पूर्वार्द्धं मकरे तूत्तरार्द्धमिति व्याचख्यौ ।

ननु बौधायनीये अस्तंगते इत्यनेन प्रदोषार्द्धरात्रयोर्लब्धत्वात्पृथग्ग्रहणमनर्थकमिति चेन्न ।
अस्तंगत इत्येवोक्ते दिनान्तरस्य पुण्यतोक्तिः प्रत्यासत्तेरपररात्रिविषयिण्येव स्यात्तद्वारणात्
प्रदोषार्द्धरात्रग्रहणस्य सार्थकयात् ।

“ धनुर्मानावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं यदा । पूर्वापरविभागेन रात्रौ सङ्क्रमते रविः ॥”

- १५ “ दिनान्ते पञ्च नाह्यस्तु तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पञ्च देवे पित्र्ये च कर्मणि ॥” इति ।

रात्रौ धनुरतिक्रम्य पूर्वभागे सङ्क्रमे उदये पञ्च नाह्यः । तथा रात्रौ मिथुनमतिक्रम्या-
परभागे संक्रमे दिनान्ते पञ्च नाह्यः इति सामान्यतो बौधायनवाक्येन पुण्यप्राप्तौ पुण्यतमत्व-
बोधकम् । तेन मकरे सूर्यास्तादूर्ध्वं यदा कदाचिज्जाते उत्तरदिनपूर्वार्द्धं पुण्यम् । ‘ आयाः
पञ्च घटिकाः पुण्यतमाः । कर्कं चोदयात्पूर्वं यदा कदाचिज्जाते पूर्वदिन एवोत्तरार्धं पुण्यम् ।

- २० अन्याः पञ्च घटिकाः पुण्यतमाः ’ इति बौधायनवाक्यकृतनिर्णयानुरोधेन स्कान्दं भङ्गत्वा
व्याचख्युस्तातचरणाः ।

केचित्तु अत्रातिक्रमणरूपा सङ्क्रमणरूपा चेति द्वे क्रिये । तत्र धनुरादीनामतिक्रमणक्रियायां
कर्मत्वे एतद्वाक्यस्यायनविषुवपरतया बौधायनभविष्योत्तरवचोविरोधः स्यात् । स्याच्च
प्रधानसङ्क्रमणक्रियाकर्माव्याहारः । अतो धनुरादीनां प्रधानसङ्क्रमणक्रियायामेव कर्मत्वम् ।

- २५ अतिक्रमणक्रियायां तु वृश्चिकादीनाम् । तेन तत्पदानामेवाव्याहारः । अतो वृश्चिककुम्भसिंह-
वृषातिक्रमेण धनुर्गादिषट्शीतिसङ्क्रमणपरमेतद्वाक्यं नायनविषुवपरं तेन न कोऽपि विरोध-
इत्याहुः । वस्तुतस्तु बौधायनेनायनयोर्विप्रकृष्टदिने पुण्यवोक्तावपि स्कान्देन सन्निकृष्टदिनेऽपि
पुण्यता बोध्यते । तेन उभयदिनेऽपि समुचिते पुण्यकाले न कोऽपि विरोधः । तेन स्कान्दस्य
स्वारसिन्धेव व्याख्या युक्तेति मम प्रतिभाति ।

अथ सङ्क्रान्तिकृत्यम् ।

आगरखण्डे “रवेःसंक्रमणं राशौ सङ्क्रान्तिरिति कथ्यते । छान्दानतपःश्राद्धहोमादिषु महाफलाः” ॥
 आपस्तम्बः “अग्ने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । अहोरात्रोषितः स्यात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥
 एतच्च पुत्रवद्ग्रहस्थतिरिक्तविषयम् ।

“आदित्येऽहनि सङ्क्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । उपवासो न कर्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथा” ॥

इति तस्य तत्र उपवासनिषेधात् । यस्तु रवेर्मस्तास्तादावहोरात्रभोजननिषेधः स पुत्रवन्त-
 मपि गोचरयति । एतद्वचनाप्रवृत्तेः । इदं हि वचनं ‘नियमो व्रतमस्त्री तत्रोपवासादिपुण्यकम्’
 इति कोशादुपवासस्य व्रतरूपत्वावगमाद्दिहित एव व्रतात्यक् उपवासे प्रवर्तते न तु निषेधप्रवृत्ति-
 मोत्रेणाहोरात्रे भोजनाभादमात्रे तस्य व्रतरूपत्वामावादिति द्वैतनिर्णये तातचरणाः ।

शातातपः

“रविसङ्क्रमणे प्राप्ते न स्नायाद्यस्तु मानवः । सप्तजन्मातिरोगी स्यान्निर्धनश्चैव जायते ॥ १०

“सङ्क्रान्तौ यानि दत्तानि हृद्यकव्यानि दातृभिः । तानि निस्थं ददात्पुण्यैः पुनर्जन्मानि
 जन्मानि” ॥ इति ।

वसिष्ठः “अग्नेषु च यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च । चन्द्रसूर्योपरामे च दत्तं भवति चाक्षयम् ॥

“अग्ने कोटिपुण्यं च लक्षं विष्णुपदीफलम् । षडशीतिसहस्रं तु षडशीत्यां स्मृतं बुधैः ॥

“शतमिन्द्रक्षये दानं सहस्रं तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्” ॥ १५

बृहवसिष्ठः

“अग्ने विषुवे चैव त्रिरात्रोषोषितः पुमान् । स्यात्वा योऽर्चयते भानुं सर्वकामफलं लभेत्” ॥

ब्रह्मपुराणेः “शुक्रपक्षे तु सप्तम्या यदा सङ्क्रमते रविः । महाजया तदा चैव सप्तमी भास्करप्रिया ॥

“दानं दानं तपो होमः पितृदेवादिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं पुण्यं तपनेन महौजसा ॥

“यस्तस्यां मानवो भक्त्या घृतेन स्नापयेद्भैविम् । सोऽभवमेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपुरं व्रजेत् ॥ २०

“पयसा स्नापयेद्यस्तु भास्करं भक्तिमाजरः । विमुक्तः सर्वपापेभ्यो याति सूर्यसङ्कोकताम् ॥

“मयैषा कथिता पुण्या सप्तमी त्रिपुरान्तक । यामुपोष्य नरो भक्त्या अचलान्तमंगलात् लभेत्” ॥

सङ्क्रान्तिविशेषेण देयविशेषमाह विश्वामित्रः

“प्रेषसङ्क्रमणे भानोर्मैषदानं महाफलम् । वृषसङ्क्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥

“वस्त्रास्त्रपानयानानि मिथुने विहितानि तु । घृतधेनुप्रदानं तु कर्कटे परिशस्यते ॥ २५

“समुवर्णं पात्रदानं सिंहं च विहितं सदा । कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुवर्माणां तथैव च ॥

“तुलाप्रवेशे धान्यानां वीजानामेव चोत्तमम् । कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेष्टनानां दानमेव च” ॥

कीटो वृश्चिकः “घनुःप्रवेशे वस्त्राणां यानानां च महाफलम् । श्वप्रवेशे दारुणां दानमग्रेस्तथैव च ॥

“कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बुतुणस्य च । मीनप्रवेशे ह्यम्बानमाल्यानां दानमुत्तमम् ॥

“ दानान्पर्यैतानि मया द्विजेन्द्राः प्रोक्तानि काले तु नरः प्रदत्त्वा ।

“ प्राप्नोति कामं मनसस्त्वमीष्टं तस्मात्प्रशंसन्ति हि कालदानम् ” ॥

स्कान्दे “ धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद्यश्चोत्तरायणे । सर्वान्कामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखम् ” ॥

विष्णुधर्मोत्तरे

५ “ उत्तरे त्वयने विप्रा वध्नदानं महाफलम् । तिलपूर्वमनद्वाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते ” ॥

कालिकापुराणे

“ कनकं कुलिशं नीलं पद्मरागं च मौक्तिकम् । एतानि पथ रत्नानि न्यसेद्देवस्य मूर्धनि ॥

“ रत्नानां चाप्यभावे तु कर्ष कर्षार्द्धमेव वा । सुवर्णं योजयित्वा तु तस्मिन्नेवोत्तरायणे ॥

“ विधिवच्च तथाऽभ्यर्च्य गव्येनाज्येन भूरिणा । प्रक्षाल्य मर्दयित्वा तु प्रदद्याद् घृतकम्बलम् ॥”

१० “ दत्त्वा चोपस्करं भूयो ब्राह्मणान्यतिमिः सह । संभोज्य दक्षयित्वा तु कल्पयेदनिवारितम् ” ॥

कुलिशं हरिकम् । दक्षयित्वा दक्षिणया संपूज्य । कल्पयेद्भोजनमिति शेषः ।

“ उपोष्य सर्वमेवैतत्कुर्याद्भक्तिपुरःसरः । पञ्चगव्यं तिलैर्युक्तं पीत्वा वै पारयेत्त्वयम् ॥

“ तिलैः स्नानं प्रकुर्वीत तैरेवोद्वर्तनं बुधः । देवतानां पितृणां च उमाभ्यां तर्पणं तथा ” ॥

पारयेत्पारणं कुर्यात् । तिलस्नानपारणयोर्नात्र क्रमो विवक्षितः । उमाभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी ।

१५ “ होमं तैश्च प्रकुर्वीत सर्वदैवोत्तरायणे । तान् वै देवाय विप्रेभ्यो हाटकेन समं ददेत् ॥

“ यत्नादेव करोत्येवं चित्त शम्भौ निवेश्य यः । उत्तरायणमासाद्य नरः कस्मात्स शोचते ” ॥

इति सङ्क्रान्तिकृत्यम् ।

अथ पक्षः ।

स च द्विविधः । शुक्लः कृष्णश्च । चन्द्रकलावृद्धशुपलक्षितः पक्षः शुक्लः । चन्द्रकलाक्षयोपलक्षितः

२० पक्षः कृष्णः । स तु दैवे शुक्लः । पित्र्ये कृष्णः । तदाह माधवः “ दैवे मुख्यः शुक्लपक्षः

कृष्णः पित्र्ये विशिष्यते ” इति । श्रुतिः “ तौ पूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चामवेताम् । पूर्वपक्षं देवा

अन्वसृज्यत । अपरपक्षं त्वसुरा ” इति । इति पक्षनिर्णयः ।

अथ मासः ।

स च मस्यते परिमीयते चन्द्रवृद्धिक्षयादिनेति व्युत्पत्तेन मासशब्देन रूढ्याऽभिधेयः । स च

२५ त्रेधा । चान्द्रः सावनः सौरश्चेति । तदुक्तं माघवीये ब्रह्मसिद्धान्ते

“ चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनार्धिशता दिनैः । एकराशौ रविवारंजालं मासः स मास्करः ” ॥ इति ।

‘नाक्षत्रमपि मासं केचिद्विच्छन्ति’ इति माघवीये मदनरत्ने च । एतेषां व्यवस्थामाह ज्योतिर्मर्गः

“ सौरो मासो विवाहादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः । आश्विंके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते ” ॥

तत्र ब्राह्मणस्य चान्द्र एव मुख्यः । तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते

१ अवधपक्षखटयईन—सुनीहाः । २ घट्टयअ—समन्वित । ३ धरय—पारतं । ४ अवधघकटय—
नर्षफम—पित्र्येभ्यो ।

“ अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्याद्वाह्वणस्य तु । संक्रान्तिपूर्णिमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः ॥
पितामहोऽपि “ देवे कर्मणि पित्र्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः ” ।

यतिधर्मप्रकरणे तु ‘ ऋतुसन्धिषु वापयेत् ’ इति वचनात् पूर्णिमायां वपनं कुर्वन्ति । तस्माद्दर्शान्तत्वपूर्णमान्तत्वयोः समो विकल्पो दृश्यते । अनुष्ठाने तु तत्र तत्र वचनविशेषाच्छिष्टा-
चाराच्च व्यवस्था द्रष्टव्येति माधयः । अत्र कर्मव्यवस्थावचः शूद्रादीन्प्रति सावकाशम् । वर्ण-
व्यवस्थापक्रमपि विवाहाब्दिक्कादिभिन्ने कर्मणि । तेन माध्यवाधकभावे विनिगमनाविरहाद्विवाहे
विपस्याब्दिक्कादिभ्राद्धे च क्षत्रियस्य सौरचान्द्रयोर्विकल्प एव । न चैवं द्विविधवाक्यानर्थक्यं
तदभावेऽपि विकल्पसिद्धेरिति वाच्यम् । वचनद्वयाभावे चान्द्रस्य मुख्यत्वात्सौरादीनां च गौण-
त्वात् ‘ मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः ’ इति न्यायेन चान्द्र एव स्यान्न विकल्पः । तर्हि
सौरस्यैव विचिस्तद्वाधाय साधकोऽस्तु न चान्द्रस्येति चेन्न । मुख्यस्यापि चान्द्रस्य वचनेन १०
वाधे ‘ ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ’ इत्यत्र श्रुत्या मुख्येन्द्रवाधेन गौणगार्हपत्यसौरस्यैव नियमः
स्यात् । अतः उभयसार्धक्याय विकल्प एव युक्त इति केचित् । तन्न । व्यवस्थासम्भवे विकल्पा-
योगात् । सा चैवम् । विप्रादीनां साक्षान्मासविशेषे विध्ययोगात्साधकारिकं कर्म लक्षणीयम् ।
कर्मते व्यवस्थाविधौ तु श्रुत्युपात्त एव विवाहादौ सौरविधिः । तेन विवाहादौ सौर एव शीघ्रं
प्रवर्तते न चान्द्रः । यथा ‘ यदाऽऽहवनीये जुह्वति ’ इत्यत्र सामान्यवाचिजुहोतिना लक्षणया १५
पदहोमव्यक्तेरुपस्थितिर्मन्यरा ‘ पदे जुहोति ’ इत्यत्र तु द्राक् । अतः पदेनाऽहवनीयस्य वाच-
स्तस्मान्न विकल्पः । कर्मव्यवस्थैव तु बलीयसी विवाहादौ सौर एवेति दर्शान्तानां पूर्णिमान्तानां
च मासविशेषाणां जैत्रादिसंज्ञा नक्षत्रप्रयुक्ताः ‘ सास्मिन्पूर्णिमासीतिसंज्ञायाम् ’ इत्यनुशासनात् ।
तेन यस्मिन्मासे पौर्णिमाचित्रायुता स चैवः । एवं वैशाखद्वयोऽपि । अतः सम्भवत्पूर्णिमासीयोगे-
ष्वमान्तेष्वेव चैत्रादिपदं मुख्यम् । पौर्णिमान्तसौरयोस्तु गौणम् । एवं मासपदमपि । २०

“ इन्द्राग्नी यत्र हूयते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ” ॥

इति शक्तिमाहकवाक्यात् । इति मासनिर्णयः ।

अथ चैत्रकृत्यम् । भविष्योत्तरे “ चैत्रे त्रिरात्रं नकाशी नया स्नात्वा ददाति यः ।

“ अजाः पञ्च पयस्विन्यो दरिद्राय कुट्टान्विने । न जायते पुनरसौ जीबलोके कदाचन ” ॥

तत्रैव “ चैत्रे मासे तसंप्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम् । पितृं तु पपसा युक्तं भुञ्जानः शालिसम्भवम् ॥ २५

“ पूजयेत्यार्वीर्ता भक्त्या कृत्वा वै चन्दनस्य च । गन्धपुष्पोपहारैश्च विशाहर्द्धभुजसंमिताम् ॥

“ देवीं ज्वालामुखीनाम्नीं कुडकुमामरुचन्दनैः । धूपं सागरकूर्पूरं भगवत्यै निवेदयेत् ” ॥

वामनपुराणे

“ चैत्रे मासि विचित्राणि शयनान्यासनानि च । विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणध्वयम् ॥”

१ अहायोरैव पाठो दृश्यते तयफधवन पु तु व्यत्यासने दत्त । २ पक्षह्व-शक्त्या । ३ बधफभरय
शई-अपि ।

मात्स्ये “ वर्जयित्वा मधो यस्तु दधिक्षीरपूतैश्चैवम् । दद्याद्दद्याणि सङ्गमाणि रसवन्नयुतानि च ॥
“ संपूज्य विप्रमिथुनं गौरी मे प्रीयतामिति ” ॥ इति वैश्वकृत्यम् ॥

अथ वैशाखकृत्यम् । विष्णुस्मृतौ

“ तुलामकरमेपेयं प्रातःधार्था भवेन्नरैः । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ” ॥ इति ।

- ५ पद्मपुराणे “ वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिके बहिः । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च भूशय्या नियमास्थितिः ॥
“ व्रतं दानं दमो देवि मधुसूदनपूजनम् । अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति दारुणम् ” ॥ इति ।
तथा “ मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः । पञ्चदश्यां च भो वीर मेपसंक्रमणे तु वा ॥
“ वैशाखस्नाननियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया । मधुसूदनमभ्यर्च्य कुर्यात्सङ्कल्पपूर्वकम् ” ॥

मन्त्रस्तु “ वैशाखं सकलं मासं मेपसंक्रमणं रवेः । प्रातः सनियमः चास्ये प्रीयतां मधुसूदनः ॥

- १० “ मधुहन्तुः प्रसादेन ब्राह्मणानामनुग्रहात् । निर्विघ्नमस्तु मे पुण्यं वैशाखस्नानमन्त्रहृद् ॥

“ माधवे मेपगे भानौ सुरारे मधुसूदन । प्रातःस्नानेन मे नाथ फलदो भव पापहन् ” ॥

इत्युच्चार्य विधिवत्स्नायात् । स्नानाशक्तौ तत्रैव

“ त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रये । अपि सम्यग्बिधानेन नारी वा पुरुषोऽपि वा ॥

“ प्रातः स्नातः सनियमः सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥ इति ।

- १५ तथा “ कण्ठ्य पृष्ठता गां तु स्नात्वा पिप्पलतर्पणम् । कृत्वा गोविंदमभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयात् ” ॥
पिप्पलतर्पणम् पिप्पलमूलसेचनम् । अर्चनेऽपि विशेषस्तैर्घ्रघ

“ माधवं सकलं मासं तुलस्यो योऽर्चयते नरः । त्रिसन्ध्यं मधुहन्तारं नासित तस्य पुनर्भवः ” ॥ इति ।

भारते “ निस्तैरेदेकमक्तेन वैशाखे यो जितेन्द्रियः । प्रातःस्नायी नरः स्त्री वा ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् ” ॥

यामनपुराणे “ वैशाखेऽप्युपलवणं वर्जयित्वा च गोप्रदः । भूत्वा विष्णुपदे कल्पं स्थित्वा राजा भवेदिह ” ॥

- २० वृत्सिंहप्रसादे पद्मपुराणे “ तीर्थं वाऽनुदिनं स्नानं तिलैर्धत्विपतृतर्पणम् ॥

“ दानं धर्मघटादीनां मधुसूदनपूजनम् । माधवे प्राप्तिं कुर्वीत मधुसूदनतुष्टये ” ॥

अपराकं यामनपुराणे

“ गन्वाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरमीणि च । देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ” ॥

उद्यापनं च तत्रैवोक्तम्

- २५ “ मासमेकं बहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले । एकादश्यां वा द्वादश्यां पौर्णमास्यामयापि वा ॥

“ उपोष्य नियतो भूत्वा कुर्यादुद्यापनं बुधः । मण्डपं कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् ॥

“ निकेण वा तद्दक्षेन तद्दर्शेनाथ वा पुनः । शक्त्या वा कारयेद्देवं सौवर्णं लक्षणान्वितम् ॥

“ लक्ष्मीयुतं जगन्नाथं पूजयेदासने बुधः । भूषणैश्चन्द्रनैः पुष्पैर्दीपैर्बिद्यसञ्चयैः ॥

“ एवं संपूज्य विधिवद्ब्राह्मीं जागरणं चरेत् । श्वोभूते कृतमैत्रोऽथ ग्रहवेद्यां ग्रहान्भजेत् ॥

- ३० “ होमं कुर्यात्प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणः । तिलाब्धेन यत्रैर्वाऽपि सर्वैर्वाऽपि स्वशक्तितः ॥

“ अष्टोत्तरसहस्रं वा शतमष्टोत्तरं तु वा । प्रतद्विष्णुनेनैव इदं विष्णुरनेन वा ॥

१ अघकल-शुतैश्चकम् ; प-स्यम् । ह्य-भूताशतम् । २ वफ-दृ । ३ पक्ष-द्विजः । ४ ह्य-श्वमी ।

५ ह्य-निर्क्षरे । ६ ह्य-शुष्टिदम् । ७ क्षवफ-जपेत् ।

“ व्रतसंपूर्तिसिष्यर्षमेकां धेनुं पयस्विनीम् । पादुकोपानहो छत्र गुरवे व्यजनं तथा ॥
 “ शय्यां सोपस्करां दद्यादीपिका दर्पणं तथा । ब्राह्मणान्मोजयेविंशत्तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
 “ कलशाञ्जलपूर्णांश्च तेभ्यो दद्यायवांस्तथा ॥
 “ एवं कृते माघवस्य उद्यापनविधौ शुभे । फलमाप्नोति सकलं विष्णुसायज्यमानुष्यात् ” ॥
 वैशाखस्य मलत्वेऽपि तत्रैव स्नानादि समाप्यमिति हेमाद्रिमदनी । तथा च काठकगृह्ये ५
 “ आरव्यं मलमासात्प्राभ्यत्काम्यप्रसम्पापितम् । संप्राप्ते मरमासेऽपि तत्समाप्यप्रसंशयम् ” ॥ इति ।
 इति वैशाखोद्यापनविधिः । इति वैशाखकृत्यं ।

अथ ज्येष्ठकृत्यम् । भविष्योत्तरे

“ पिष्टेन पङ्कजं कृत्वा ज्येष्ठे मासि सवेदकम् । पुष्ये, संपूज्य गन्धाढ्येर्नानावस्त्रविभूषितैः ॥
 “ वर्षकोट्टिर्यां सामं सूर्यलोके महीयते ” ॥ पङ्कजो ब्रह्मा । यामनपुराणे १०
 “ उदकुम्भांश्च धेनुं च तालवृन्तं च चन्दनम् । त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि च ” ॥
 इति ज्येष्ठकृत्यम् ।

अथ आषाढकृत्यम् । यामनपुराणे

“ उपानयुगलं छत्रं लवणामलकानि च । आषाढे मानसर्षाद्यै दातव्यानीह मक्तिः ” ॥
 भारते “ आषाढमेकभक्तेन स्थित्वा मासमतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते ” ॥ १५
 इति आषाढकृत्यम् ।

अथ चातुर्मास्यव्रतानाम् । भविष्योत्तरे

“ स्त्री वा नरो वा मद्भक्तो धर्मार्थं सुदृढव्रतः । गृह्णीयाजियमानेतान्दन्तघावनपूर्वकार्यं ॥
 “ तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्तृणां पृथक् पृथक् । कटुतेजपरित्यागाच्छत्रुनाशमवाप्नुयात् ” ॥
 तथा “ योगाभ्यासी भवेद्यस्तु स ब्रह्मपदमाप्नुयात् । कट्वाभ्लतिरुमधुंक्षारकापायसवयम् ॥ २०
 “ यो वर्जयेत्स वैरस्य द्वीर्गन्धं नानुयात्कचित् । ताम्बूलवर्जनाद्भोगी रक्तकण्ठश्च जायते ॥
 “ मधुरस्वरो भवेद्वाजन्, पुरुषो गुडवर्जनात् । तैलस्य वर्जनाद्राजन्सुन्दराङ्गः प्रजायते ॥
 “ घृतत्यागाच्च लावण्यं सर्वसिन्धुघतनुर्भवेत् । फलत्यागाच्च मातिसान्बहुपुत्रश्च जायते ॥
 “ शाकपत्राशनाद्भोगी अपकादोऽमलो भवेत् । पादाभ्यङ्गपरित्यागाच्छिरोभ्यङ्गविर्जनात् ॥
 “ दीप्तिमान्त्रीक्षरणी यश्चो द्रव्यपतिर्भवेत् । दधिदुग्धतकनियमो गोभक्तो गोपतिर्भवेत् ॥ २५
 “ इन्द्रातिथित्वमानोऽति स्थालीपाकस्य वर्जनात् । लभते सन्ततिं दीर्घां तैलपत्रविर्जनात् ॥
 “ मूढो प्रक्षरशायी च वीरो मुनिवरो भवेत् । सदा मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ” ॥
 तथा “ एकान्तरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते । मौनव्रती भवेद्यस्तु तस्याज्ञाऽस्सालिता भवेत् ॥

१ क्षा-मदनरत्नी । २ अक्षयनयफक्षरपरवक्ष-शर्त । ३ अक्षयनयफक्षरपरवक्ष-शुभेत् । ४ पक्षश-
 कभ-कम् । ५ अक्षयनयफक्षरपरवक्ष-कृत् । ६ घघ-करने, क्ष-दिरणे ।

- “ भूमौ भुङ्क्ते सदा यस्तु स पृथिव्याः पतिर्भवेत् । नमो नारायणायेति जपन्यसकलं लभेत् ॥
 “ पादामिबन्दनाद्विष्णोर्लभेद्गोदानजं फलम् । विष्णुपादाब्जसंस्पर्शादिनैपापात्प्रमुच्यते ॥
 “ पादोदकाभिषेकाद्दे गद्गास्नानं दिने दिने । विष्णुदेवकुले कुर्षीदुपलेपनमार्जने ॥
 “ कल्पस्थायी भवेद्राजा स नरो नात्र संशयः ॥
- ५ “ प्रदाक्षिणशतं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः । हंसयुक्तविमानेन स वै विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
 “ गीतवाचकरो विष्णोर्गान्धर्वं लोकमानुयात् ॥
 “ नित्यं शास्त्रसमाख्यानान्छोकान् यस्तु प्रबोधयेत् । व्यासस्तुष्यति तस्याशु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
 “ कृत्वा प्रेक्षणकं विष्णोर्लोकमप्सरसां व्रजेत् । तीर्थान्बुध्नपनाद्विष्णोर्निर्मलं ज्ञानमानुयात् ॥
 “ पञ्चगव्याशनात्पार्थ चान्द्रायणफलं लभेत् । अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रधर्मानशेषतः ॥
- १० “ पष्ठान्नकालभोक्ता यः कल्पस्थायी भवेद्विधिः । “शिलोञ्छेन तु भुक्तानः प्रयागस्नानमानुयात् ।
 पर्णेणु धो नरो भुङ्क्ते कुरुक्षेत्रफलं लभेत् ॥ “ यामद्वयं जलत्यागान्न रोगैरभिमूयते ।
 गुडवर्जां नरो दद्यात्तद्गतं ताभ्रमाजनम् । सहिरण्यं नृपश्रेष्ठ लवणस्याप्ययं विधिः ” ॥
 ब्रह्मवैवर्ते
- “ एकमक्तं नरः कृत्वा नित्यस्नानी दृढव्रतः । योऽर्चयेच्चतुरो मासान्वासुदेवं सै नाकभाक् ॥
- १५ “ यस्तु सुप्ते हृषीकेशे नक्तमाचरते व्रती । बह्वयुग्मं नरो दत्त्वा शिवलोके महीयते ॥
 “ अपूपवर्जनं कृत्वा भोजने व्रतमाचरेत् । कार्तिके स्वर्णगोधूमान्वहं दत्त्वाऽश्वमेधमाक् ” ॥
 “ अन्नं दत्त्वा च विप्राय ब्रह्मलोकमवानुयात् । एकान्तरोपवासेन विष्णुपूजनतत्परः ॥
 एकान्तरोपवासः उपवासद्वयान्तरितनक्तः ” ॥ “ गां दत्त्वा वासुदेवस्य लोके संपूज्यते नरः ॥
 “ यस्तु सुप्ते हृषीकेशे क्षितिशायी भवेन्नरः । शय्यां सोपस्करां दत्त्वा इन्द्रलोके महीयते ॥
- २० “ यार्पिकांश्चतुरो मासान् मयं मांसं च यस्त्यजेत् । स्वर्णदो हरिमुद्दिश्य स भवेत्तन्निकेतनः ॥
 “ क्षपयेत्कुच्छ्रुपादेन आपादादिचतुष्टयम् । विष्णुपूजनकुन्मर्त्यः स भवेत्तन्निकेतनः ” ॥
 व्रतान्ते कृत्यं तत्रैव “ समाप्तौ भोजयेद्विप्रांन् भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ” ।
 तथा—“ समाप्ते गेयुग्मं दद्याद्दत्त्वा विप्राय भोजनम् ” ॥ तथा—“ समाप्तौ गेयुग्मं दद्याद्दत्तं
 काञ्चनसंयुतम् ” ॥ तथा—“ व्रतान्ते च तथा दद्याद्गामेकां च पयस्विनीम् ” ॥
- २५ तथा—“ बह्वयुग्मं समाप्तौ तु वरुं दद्याद्दिजातये ” । इति ।
 तथा—“ व्रतान्ते विप्रमिथुनं पूज्य धेनुसमान्विताम् । वृक्षांन्हिरण्यमघान्द्रयात्सोऽश्वमेधफलं लभेत् ” ॥
 एतेषां च पक्षाणां शक्तितो व्यवस्था । चातुर्मास्ये निषिद्धान्युक्तानि भविष्योत्तरे
 “ सुप्ते यस्मिन्निवर्तते क्रियाः सर्वाः शुभोदयाः । विवाहव्रतवन्धादि चूडासंस्कारवीक्षणम् ॥

“ यथा गृह्यवेशाश्च प्रतिष्ठा देवभूमृताम् । पुण्यानि यानि कर्माणि न स्युः सुप्ते जगत्पतो ” ॥
 श्रीशगमपूर्वदेवर्षीक्षणम् । पुण्यानि कर्माणि ज्योतिष्टोमादीनि ।

* भविष्ये “श्रावणे वर्जयेच्छाकं दधि भाद्रपदे तथा । दुग्धमाश्वपुत्रे मासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत् ॥”
 इति श्वतुर्भास्यविधिः ।

अथ नदीनां रजोदोषः । तत्र तावन्नयो द्विविधाः । महत्सोऽप्याधोति । तथा च ब्रह्मपुराणे ५

“ गोदावरी भीमरथी तुङ्गमद्रा च वेणिका । तापी पयोष्णी विन्ध्यस्य दक्षिणे तु प्रकीर्तिताः ॥

“ मार्गारथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती । विशोका च वितस्ता च विन्ध्यस्योत्तरतः स्थिताः ॥

“ द्वादशीता महानयो देवर्षिज्ञेयसंभवाः ” ॥

एतदन्या अन्याः । ततोऽप्यन्या गर्ताः । तथा च स्मृतिसंग्रहे

“ धनुःसहस्राण्यथै च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदीशब्दबहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ” ॥ १०

तत्र महतीषु भविष्योत्तरे

“ आदौ तु कर्कटे देवि महानयो रजस्वलाः । त्रिदिने तु चतुर्थेऽह्नि शुद्धाः स्युर्जाह्नवी यया ” ॥ इति ।

वेवलः “ गङ्गा च यमुना चैव पृथक्जाता सरस्वती । रजसा नामिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञिताः ॥

“ शोणसिंधुहिरण्याख्याः कोकलोहितपर्धराः । शतद्रुध्र नदाः सप्त पावनाः परिकीर्तिताः ” ॥

स्मृतिसंग्रहे

“ तपनस्य सुता गङ्गा गौतमी च सरस्वती । रजसा नामिभूयन्ते वेणा च नदसंज्ञिताः ” ॥

निगम. “ गङ्गा चर्मद्रवःपुण्य यमुना च सरस्वती । अन्तर्गत रजोदोषाः सर्वाविस्थासु चामलाः ”

एवं च “ प्रथमं कर्कटे देवि ज्यहं गङ्गा रजस्वला ” ॥

तथा—“ कर्कटादौ रजोदुष्टा गौतमी वासरत्रयम् । चन्द्रभागा सती सिन्धुः सरयूनर्मदा तथा ” ॥

इत्यादि तदन्तर्गत रजोदोषविषयम् । अल्पनदीषु विशेषान्तरमाह वेवलः २०

“ नमोनमस्ययोर्मध्ये सर्वा नयो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृत्तर्पणम् ” ॥

अत्रिच्छा “ सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नयो रजस्वलाः । न स्नानादीनि कर्माणि तासु कुर्वीत मानवः ” ॥

न चैतयोः सर्वा नय इत्यविशेषोक्त्या महानदीविषयत्वमपीति वाच्यम् ॥

“ सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वा नयो रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः ” ॥

इति द्याग्रपादोक्तेः । अल्पनदीषु ऋत्ववधिर्मात्स्ये

“ यावन्नोदोति भगवान् दक्षिणाशाभिभूषणम् । तावद्रजोवहा नयः करतोयाः प्रकीर्तिताः ” ॥ इति ।

करतोया अत्योदकाः । कात्यायनेन त्वत्रोक्तो विशेषः

“ या. शोषमुपगच्छन्ति ग्राम्णे कुसरितो मुवि । तासु प्रावृषि न स्नायादपूर्णे दशवासरे ” ॥ इति ।

रजोदोषश्च न तत्तीरवासिनाम् । “ न तु तत्तीरवासिनाम् ” इति निगमोक्तः । विशेषान्तरं मत्स्यपुराणे

“ पुण्याम्भसा समायोगाद्दुष्टमप्यम्बु पावनम् ” ॥ इति । ३०

१ ह्य-भूमृताम् । * पक्ष-पाठ । २ ह्य-स्मृत्यन्तर । ३ प-हृण्यगोदा । ४ ह्य-क्षा । ५ वप-वर्षसः । ६ प-अनदी ।

भारते च “अधवित्रमपि प्राप्य गद्गां याति पवित्रताम्” ॥

रजोयुतनदीजलपाने प्रायश्चित्तं स्मृतिसहस्रहे

“कालेनमस्यशुद्धं स्यान्निरात्रं तु नवोदकम् । अकाले तु दशार्हं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्” ॥ इति ॥
मविष्ये—“महदम्बु समं वाऽपि यदि तिष्ठेत्पुरातनम् । नचाम्बुं मिश्रितं तेन न दुष्टमिति सूरयः” ॥

५ योगयाज्ञवल्क्यः

“रजोदुष्टेऽम्भासि स्नानं वर्ज्यं नद्यादिषु द्विजैः । कदर्थितं रजस्तेषां संघोपास्तित्वा तर्पणम्” ॥

तथा “अजा गौर्महिषी चैव ब्राह्मणी च प्रसूतिका । भूमेर्नवोदकं चैव दशरात्रेण शुद्धयति” ॥

कृतनूतनकूपाद्युदकमपि नवोदकम् । व्याघ्रपादः

“अमावे कूपवापीनामनपायिपयोभृताम् । रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥

१० वसिष्ठः “उपाकर्मीणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते” ॥ इति ॥

तत्र मासव्रतानि ।

अथ श्रावणकृत्यम् । भारते

“श्रावणं नियतो मासमेकमक्तेन यः क्षिपेत् । यत्र तत्राभिषेकेण पूजयते ज्ञातिवर्द्धनः” ॥

वामनपुराणे

१५ “घृतं च क्षीरकुम्भाश्च घृतपक्वं फलानि च । श्रावणे श्रीधरप्रित्यै दातव्यानि दिने दिने” ॥

इति श्रावणकृत्यम् ॥

अथ भाद्रपदकृत्यम् ।

भारते “प्रौष्ठपैथे तु यो मासमेकाहारो भवेन्नरः । धनाढ्यः स्फीतंमरुतामैश्वर्यं प्रतिपद्यते” ॥

वामनपुराणे “मासि भाद्रपदे देवतात्यायसे मधुसर्पिषा । हृषीकेशश्रीणनार्थं लवणं सगुडोदनम्” ॥

२०

इति भाद्रपदकृत्यम् ।

अथ आश्विनकृत्यम् ।

यमः “घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजातये । प्रीणयित्वाऽश्विनौ देवो रूपमागधिजायते” ॥

वामने “तिलाः स्थिराङ्गवृषभं दधि ताम्ररसादिकम् । प्रीत्यर्थं पशनामस्य देयमाश्वयुजे नरैः” ॥

भारते

२५ “तथैवाश्वयुजं मासमेकमक्तेन यो नयेत् । प्रजैवान्बहुपुत्रश्च बाहनाढ्यः स जायते” ॥ इति ।

आश्विनकृत्यम् ।

अथ कार्तिककृत्यम् ।

विष्णुः

“कार्तिकं सकलं मासं नित्यस्नानी जितेन्द्रियः । जपन्हविष्यमुग्धान्तः सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

३० जपश्चेष्टदेवतामन्त्रस्य गायत्र्या वा । एतच्च शकपरम् । अशकस्य तुक्तं काशीखण्डे

“वाराणस्यां पञ्चनदे उपहं स्नातास्तु कार्तिके । अमी ते पुण्यवपुषः पुण्यभाजोऽतिनिर्मलाः” ॥ इति ॥

१ प-नचावु । २ अघकरवक्षमपह-पथा; द्वा-पर्यं । ३ ह्य-ह । ह्य-धन । ५. पक्षक्षअ-व ।

६ प-शता ।

पात्रे

“तुलसीकाननं राजन् गृहे यस्यावतिष्ठति । तद्गृहं तीर्थरूपं तु न याति यमकिंकराः ॥

“रोषणाद्यालानारुपर्णाचूणापहरणात्तथा । तुलसीं हर्ते पापं वाङ्मनःकायसंभवम् ॥

“तुलसीमंजरीभिर्यः कुर्याद्धरिहारार्चनं । न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी न संशयः ॥

५ “तुलसीमंडपच्छाया यत्र यत्र भवेन्नृप । तत्र श्राद्धं प्रकुर्वीत पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

तुलसीदललक्षणस्नानकालश्लोकस्तत्रैव

“कार्तिके विन्दुतीर्थे यो ब्रह्मचर्यपरायणः । स्नास्यत्यनुदिते^१ मानौ भानुजात्तस्य भीः कुतः” ॥

मानुजाद्यमात् । तत्रैव स्नानमन्त्रः

“कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन । प्रीत्यर्थं तव देवेश दामोदर मया सह ॥

१० “इमं मन्त्रं समुच्चार्य मौनी स्नायाद्ब्रती नरः” ॥ इति । अर्घ्यमन्त्रश्च तत्रैव

“व्रतिनः कार्तिके मासि स्नातस्य विधिवन्मम । दामोदर गृहाणार्घ्यं दनुजेन्द्रनिपुद्न ॥

“स्नाने नैमित्तिके कृष्ण कार्तिके पापशोषणे । गृह्णात्वर्घ्यं मया दत्तं राधया सहितो भवान् ॥

“इमौ मन्त्रौ समुच्चार्य योऽर्घ्यं मर्षं प्रयच्छति । सुवर्णरत्नपुष्पाम्बुपूजाशुद्धेन पुण्यवान् ॥

“सुवर्णपूर्णवृथिवी सकृत्पोदकपूर्वकम् । तेन दत्ता भवेत्सम्यक् सुपानाय सुपर्वाणि” ॥ इति ।

१५ पात्रे “तुलसीदललक्षण कार्तिके योऽर्घ्येद्धरिम् । पत्रे पत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम्” ॥

तत्रैव “कुरुक्षेत्रे कोटिगुण गङ्गायामपि तत्समः । ततोऽधिकं पुष्करे स्याद्धारवत्या च भार्गव ॥

“वृद्धमः कार्तिको विप्र मथुरायां वृणामिह” ॥ इति । स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये

“धार्त्रीछायाया यः कुर्यात्पिण्डदानं महामुने । मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादान्माधवस्य च” ॥

दानमाह वामनः

२० “कनकं रजतं दीपान् मणिमुक्ताफलादिकम् । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात्कार्तिके नरः” ॥

चन्द्रप्रकाशे वर्षदर्पणे

“विप्रवेश्मनि यो दद्यात्कार्तिके मासि दीपकम् । अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

“चतुष्पथेषु रष्यासु ब्राह्मणावसथेषु च । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च ॥”

“दीपदानाद्धि सर्वत्र महाफलमवाप्नुयात् ।

२५ “उच्चैः प्रदीपमाकाशे यो दद्यात्कार्तिके नरः । सर्वं कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोकमवाप्नुयात्” ॥ इति ।

मन्त्रोऽपि तत्रैव

“दामोदराय नमसि तुलायाते मया सह । प्रदीपं ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेद्यसे” ॥ इति ।

स्कान्दे

“प्रदीपमाला यः कुर्यात्कार्तिके मासि वै मम । अवसानेषु दीपानां ब्राह्मणान् भोजयेच्छुचिः ॥

३० “गाणपत्यं स लभते दीप्यते च रविर्यथा” ॥ इति । भारते

“कार्तिके तु नरो मासं यः कुर्यादिकभोजनम् । शूरश्च बहुवीर्यश्च कीर्तिमांश्चैव जायते” ॥

काशीखण्डे

“कूच्छं वा चातिकूच्छं वा राजापत्यमयापि वा । संप्राप्ते कार्तिके मासि कुर्याच्छकत्याऽतिपुण्यवान् ॥

“एकान्तरं व्रतं कुर्याच्चिरव्रतमेव वा । पञ्चरात्रं सप्तरात्रं संप्राप्ते कार्तिके व्रती ॥

“ पक्षव्रतं वा कुर्वीत मासोपोषणमेव वा । शाकाहारं पयोहारं फलाहारमपि वा ॥

“ चरेद्यवाह्नहारं वा संप्राप्ते कार्तिके व्रती । ब्रम्हचर्यं चरेद्गर्जे महाव्रतफलाप्तये ॥

“ पत्रमोजी भवेद्गर्जे कांस्यं ध्याज्यं प्रयत्नतः । कांस्यस्य नियमे दद्यात्कांस्यं सर्पिःप्रपूरितम् ” ॥

नारदीये

५ “ कार्तिके वर्जयेत्कांस्यं कार्तिके शुक्लसन्धितम् ” । शुक्लं पर्युषितम् । सन्धितं लवण-
शाकः । पाद्रे

“ राजिकां मादकं चैव नैवाद्यात्कार्तिके व्रती । द्विदलं तिलतैलं च तयान्यन्मतिदूषितम् ” ॥
द्विदलं तु

“ मापमुद्रमसूराश्च चणकाश्च कुलत्पकाः । निष्पावा राजमायाश्च आढक्यं द्विदलं स्मृतम् ” ॥ इति ।

१० स्कान्देऽक्तम् । भारते “ कार्तिके वर्जयेन्मांसं कार्तिके वर्जयेन्मधु ” ॥ इति । काशीखण्डे

“ मधुत्यागे घृतं दद्यात्पायस च सशर्करम् । मांसाशिनोऽपि ये भूपास्त्यजेयुस्तेऽपि कार्तिके ॥

“ निषमन्तत्पमांसानां प्रदद्यात्कार्तिके व्रती । कूष्माण्डानि समांसानि दशस्वर्णयुतान्यपि ॥

“ कार्तिके मौनमोजी यः सोऽङ्गनात्यमृतमेव हि । सुघण्टां सतिळां मौनी सहिरण्यां प्रदापयेत् ।

“ कार्तिके लवणं त्यक्तं येन व्रतभूता सता । त्यक्ताः सर्वे रसास्तेन तद्यागी गां प्रदापयेत् ॥

१५ “ मूश्यां कार्तिके कुर्यान्न भव संस्पृशेद्ब्रती । पर्यङ्कं भूषणैर्दद्यात्सतूलं सोपधानकम् ” ॥

सर्वेष्वामृतान्यपि चतुर्ध्वंसभवे कार्तिक एव कार्याणि । तथा च तत्रैव

“ चतुर्ध्वपि च मासेषु न सामर्थ्यं व्रते यदि । तद्गर्जे व्रतिना माध्यमप्यब्दफलमिच्छता ” ॥ इति

अथ भीष्मपञ्चकम् ।

२० कार्तिकं प्रक्रम्य ब्राह्मे

“ एकादश्यां तु शुक्लीयाद्ब्रतं पञ्चदिनात्मकम् । व्रती स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने तु तथा पुनः ” ॥

अत्र प्रातर्भक्ष्याह्नं च मूद्गोमयाभ्यां स्नात्वा देवर्षिपितृन्संतर्प्य विष्णुं पञ्चामृतपञ्चगव्यैः संस्नाप्य
कर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमचन्दनैरनुष्ठिप्य पुष्यैरभ्यर्च्य कूष्माण्डाणां धूपयित्वा पाञ्चाहिकमनवरतदीपं
प्रज्वाल्य हविष्यान्नं निषेध सायंसन्ध्यामुपास्य मूलमन्त्रं जपेत् । तत्र पञ्चसु दिनेषु विशेषः ।

२५ आद्ये पत्रैः पादौ पूजयेत् । द्वितीये बिल्वपत्रैर्जानुनी । तृतीये जानुत आनाभि तुलसीपत्रैः ।

चतुर्थे जातिपुष्पादिभिः स्क्वैः । पञ्चमे मालतीपुष्पैः शिरः । तथा पञ्चवपि दिनेषु पूजोत्तरम्

“ सत्यव्रताय शुचये गाङ्गेयाय महात्मने । भीष्माय वै ददाम्यर्च्यमाजन्मब्रह्मचारिणे ॥

“ वसूनामवताराय शन्तनोरात्मजाय वै । अर्घ्यं ददामि भीष्माय सोमवंशोद्भवाय च ॥

“ वैयासपादगोत्राय साङ्गकृत्यप्रवराय च । गङ्गापुत्राय भीष्माय प्रदास्येऽहं तिलोदकम् ॥

३० “ अपुत्राय ददाम्येतत्सतिलं भीष्मवधर्मणे ” ॥

इत्येतैर्मन्त्रैर्भीष्मं संतर्प्य गोमयगोमूत्रदुग्धदाधिष्ठानानि क्रमेण पञ्चसु दिनेषु पिबेत् । एवं
पञ्च दिनान्पुष्ये पष्टदिवसे विधिवत्स्नात्वा पक्वान्नेन पञ्च ब्राह्मणान्संभोज्य बन्धुभिः सह रात्रौ

मुञ्जीत । अत्र च एकादश्या सुवर्णं द्वादश्यां वस्त्रं त्रयोदश्यां गौश्वतुर्दश्या घृतपावसं पौर्णमास्यां श्वेतकृष्णतिला वस्त्रं च देयम् । मैथुनानुतवादमधुमांसताम्बूलाम्बुद्गादि वज्र्यानि । अभ्यङ्ग-
माषमसूरमुद्गचणककुलायानिष्पावराजमाषाढक्यादीनि वज्र्यानि । अन्यान्यपि वज्र्यान्पुष्कानि
पात्रे

“ पालाण्डुं लशुनं शिङ्गं छत्राकं शृङ्गं तया । नालिकां मूलकं शिष्टं वर्जयेत्कार्तिके वती ॥ ५
“ अलावुं चापि वृन्ताकं कूष्माण्डं बृहतीफलम् । कलिङ्गं चक्रपिष्टं च वर्जयेद्वैष्णवो वती” ॥
तथा च “ द्विपाचितं च दग्धान्नैवाथाद्वैष्णवो वती । क्रमात्कूष्माण्डं बृहतीं छत्राकं मूलकं तथा ॥
“ श्रीफलं च कलिङ्गं च फलं धात्रीमवं तथा । नारिकेलं तथाऽलावुं पटोलं बदरीफलम् ॥
“ चर्मवृन्ताकजं शाकं शाकं तुलसिजं तथा । शाकान्येतानि वज्र्यानि क्रमात्प्रतिपदादिषु ॥
“ धात्रीफलं रवौ तद्दर्जयेत्सर्वदा गृही” । एतेषु च स्नानादिषु सौरश्चान्द्रो वा मास आश्रणीयः । १०
“ तुलामकरमेपेपु प्रातःस्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ” ॥

इति विष्णुस्मृतेः ।

“आश्विनस्य तु मासस्य या शुक्लैकादशी भवेत् । कार्तिकस्य वतानीह तस्यां वै प्रारभेत्सुधीः” ॥

इति पाश्रोक्तेश्च । इति कार्तिककृत्यम् ।

अथ कार्तिकवतोद्यापनविधिः । पात्रे नारद उवाच

“ अथोर्जवतितः सम्यगुद्यापनविधिं नृप । तं शृणुष्व मयाऽऽख्यातं सविधानं विशेषतैः ॥ १५
“ ऊर्जशुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं वती । व्रतसंपूर्णतार्थाय विष्णुप्रतिपद्यमेव च ॥
“ तुलस्या उपरिष्ठानु क्यञ्चिन्मण्डपिकां शुभाम् । सुतोरेणां चतुर्द्वारां पुष्पचारमरशोमिताम् ॥
“ द्वारेषु द्वारपालाश्च पूजयेन्मृगमथान्पुथक् । पुण्यशीलं सुशीलं च जयं विजयमेव च ॥
“ तुलसीमूलदेशे तु सर्वतोमद्रमेव च । पर्वभिर्वेणकैः सम्यक् शोभाढ्यं समलङ्कृतम् ॥ २०
“ तस्योपरि सपिधानं पञ्चरत्नसमन्वितम् । महाफलेन संयुक्तं कुम्भं तत्र निधाय च ॥
“ पूजयेत्तत्र देवेशं शङ्खचक्रमदाधरम् । कौशेयपीतवसनं युक्तं जलधिकम्यया ॥
“ इन्द्रादिलोकपालाश्च मण्डपे पूजयेद्वती । द्वादश्या प्रतिबुद्धोऽसौ त्रयोदश्यां यतः सुरैः ॥
“ दृष्टोऽर्चितश्चतुर्दश्यां तस्मात्पूज्यस्थिताविह । तस्यामुपवसेद्भक्त्या शान्तः प्रयतमानसः ॥
“ पूजयेद्देवदेवेशं सौवर्णं गुर्वनुज्ञया । उपचारैः षोडशमिनीनामभयसमन्वितैः ॥ २५
“ रात्रौ जागरणं कुर्याद्भित्तवाद्योदिमङ्गलैः । मतिं कुर्वन्ति ये मकर्या जागरे चक्रपाणिनः ॥
“ जन्मान्तरशतोद्भूतैस्ते मुक्ताः पापक्षय्ये । नराणां जागरे विष्णोर्गतिवृत्त्यै प्रकुर्वताम् ॥
“ गोसहस्रे च दत्ता फले सममुदाहृतम् । गीतनृच्यादिकं कुर्वन् दर्शयन्कौतुकानि च ॥
“ पुरतो वासुदेवस्य रात्रौ वै हरिवासरे । पठन्विष्णुचरित्राणि यो रञ्जयति वैष्णवान् ॥
“ मुक्तेन कुरुते वार्यं स्वेच्छालापार्श्वे वर्जयेत् । ततश्च पौर्णमास्यां च सपत्नीकान्द्रिजोत्तमान् ॥ ३०
“ त्रिंशन्मितास्तथैकं वा स्वशाक्त्या वा निमन्त्रयेत् । खरान्दत्त्वा यतो विष्णुर्मत्स्यरूप्यमवत्ततः ॥
“ तस्यां दत्तं हृतं जप्तं तदक्षय्यफलं स्मृतम् । अतस्तान्भोजयेद्दिप्रान्पायसाञ्जादिना वती ॥

१ घण्टकटयई-पाठ । २ क्ष-पाठ । अग्रेतु कतिहोद्यापनविधिरिति पठन्ति । ३ पक्ष-वमासतः
- च कपमईदक्ष-वर्षि । ५ क-वादिन ।

- “ अतो देवा इति द्वाभ्यां जुहुयात्तिलपायसम् । प्रीत्यर्थं देवदेवस्य देवानां च पूयन्पृथक् ॥
 “ दक्षिणां च यथाशक्ति प्रदद्यात्प्रणमेच्च तान् । देवदेवं समम्यर्च्य देवांश्च तुलसीं तथा ॥
 “ ततो गां कषिलां तत्र पूजयेद्विधिवद् व्रती । गुहं व्रतोपदेशारं वज्रालङ्कुरणादिभिः ॥
 “ सप्तनीकं समम्यर्च्य तांश्च विभ्रान्क्षमापयेत् । युष्मत्प्रसादाद्देवेशः प्रसन्नो मम सर्वदा ॥
 ५ “ व्रतादस्माच्च यत्पापं सप्तजन्मकृतं मया । तत्सर्वं नाशमायातु स्थिरा मे चास्तु सन्ततिः ॥
 “ मनोरथाश्च सफलाः सन्तु नित्यं तवार्चनात् । देहान्ते वैष्णवं स्थानं प्राप्नुयामतिदुर्लभम् ॥
 “ इति क्षमाप्य तान्विभ्रान्प्रसाद्य च विसर्जयेत् । कार्तिके वाऽथ तपसि विधिरेवंविधः स्मृतः ” ॥ १०
 नारद उवाच
 “ एवं यः कुरुते सम्यक् कार्तिकस्य व्रतं नरः । विपाप्मा स तु निर्मुक्तो विष्णुसान्निध्यगो भवेत् ॥
 १० “ सर्वव्रतैः सर्वतीर्थैः सर्वदानैश्च यत्फलम् । तत्कोटिगुणितं ज्ञेयं सम्यगस्य विधानतः ॥
 “ ते धन्यास्ते महापुण्यास्तेषां सर्वफलोदयः । विष्णुमक्तिरतास्ते स्युः कार्तिकव्रतकारिणः ॥
 “ देहस्थितानि पापानि वितर्कं यान्ति तद्भयात् । क यास्यामो वयं त्वेवं यदूर्जे व्रतकृत्तरः ” ॥
 नारद उवाच “ इत्यूर्जव्रतनिधमाञ्छृणोति भक्त्या । यो वै तत्कथयति वैष्णवाय नित्यम् ॥
 “ तौ सम्यग्व्रतकरणात्फलं भवेद्यत् । तत्सर्वं कलुषविनाशनं लभेताम् ” ॥
 १५ इति कार्तिकोद्यापनविधिः ।

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् । महाभारते

- “ मार्गशीर्षं तु सो मासमेकभक्तेन संक्षेपेत् । भोजयेत् द्विजाऽशक्त्या स मुच्येद्याधिकित्विधैः ॥
 “ कृषिभागी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते ” । वामनपुराणे
 २० “ सरोप्राश्वनरा गावः शकटानि अजाविकम् । दातव्यं केशवप्रीत्यै मासे मार्गशिरे नरैः ” ॥
 इति मार्गशीर्षकृत्यम् ।

अथ पौषकृत्यम् । महाभारते

- “ पौषमासं तु कौतिय एकभक्तेन यः क्षिपेत् । सुभगो दर्शनीयश्च यज्ञोमागी च जायते ” ॥
 इति पौषकृत्यम् ।

२५ अथ माघकृत्यम् । विष्णुस्मृतौ

- “ तुलामकरमेपेषु प्रातःस्नायी सर्वो भवेत् । हविष्यं ब्रह्मर्च्यं च महापातकनाशनम् ” ॥ इति ।
 प्रभासखण्डे
 “ माघे मासि च यः स्नायाञ्चैरन्तर्येण भारत । पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ” ॥
 ब्रह्मपुराणे
 ३० “ एकादश्यां शुकृपक्षे पौषमासे समारभेत् । द्वादश्यां पूर्णिमायां वा शुकृपक्षे समापनाम् ” ॥
 पद्मपुराणे “ पौषस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थण्डिलेशयः । मासमात्रं निराहारस्त्रिकालं स्नानमाचरेत् ” ॥
 “ त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगो जितेन्द्रियः । माघस्यैकादशीं शुक्लां यावद्विषाधरोत्तम ” ॥

इवं त्रिकालस्नानं निरहारस्यैव । साहचर्यात् । स्नानकालश्च पद्मपुराणे “ माघमासे स्नान्यापः
किञ्चिद्भुजिते रवौ ” ॥ इति । भविष्योत्तरे

“ यो माघमास्युपसि सूर्यकराभितते स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ” ॥ इति ।

ब्राह्मे “ अरुणोदये तु संप्राप्ते स्नानकाले विचक्षणः ॥ ” इति ।

“ माघवाह्निभ्रयुर्गं ध्यायन्त्यः स्नाति सुरपूजितः ” ॥ इति ।

एतानि शक्यपेक्षया व्यवस्थाप्यानि । तत्र सङ्कल्पमाह विष्णुः

“ तत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् ।

“ माघमासमिमं पूर्णं स्नास्यऽहं देव माघव । तीर्थस्यास्य जले नित्यमिति सङ्कल्प्य चेतासि ” ॥

स्नानमंत्रः पाद्मे

“ दुःसदारिद्र्यानाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च । प्रातःस्नानं करोम्यय माघे पापविनाशनम् ॥ १०

“ मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माघव । स्नानेनानेन मे देव ययोक्तफलदो भव ॥

“ इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्वायान्मौनसमन्वितः ” ॥ इति ।

“ सवित्रे प्रसवित्रे च परं घाम जले मम । त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ” ॥

इति मन्त्रेण सूर्यार्घ्यदानमुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये । मासपर्यन्तमस्मभवे इयहं कर्तव्यम्

“ आत्मिन्योगे त्वशर्कस्तु स्नायादपि दिनत्रयम् ॥

“ प्रथमे माघमासे तु इयहं स्नातस्य यत्फलम् । नाश्वमेघसहस्रेण तत्फलं लभते मुंवि ” ॥

इति पाद्मात् । प्रयागासम्भवे काशीखण्डे

“ काश्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः । दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्भुवम् ” ॥

भविष्योत्तरे “ अप्रावृतशारीरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् । पदे पदेऽश्वमेघस्य फलं प्राप्नोति मानवः ” ॥

नारदीये “ न बर्हिं सेवयेत्स्नातो ह्यस्नातोऽपि वरानने । होमार्थे सेवयेद्बर्हिं शितार्थे न कदाचन ॥ २०

“ अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयाऽन्विताः । त्रिमागास्तु तिलानां हि चतुर्यः शर्करान्विताः ” ॥

तथा “ तिलस्नायी तिलोद्भवा तिलहोमी तिलोदकी । तिलमुक्त्वा तिलदाता च षट् तिलाः पापनाशना ॥

“ तैलमामलकाश्वैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः । तथा प्रज्वालयेद्बर्हिं सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ” ॥

पाद्मे “ दातव्यो दीपकोऽखण्डो देवमुद्दिश्य माघवम् ” ।

विष्णुः ‘ माघे मास्यिमं प्रत्यहं तिष्ठेद्दुःखं सपृतकृसरं ब्राह्मणात् मोजयित्वा दीप्ताग्निर्वर्तीति ’ ॥ २५

माघव्रतोद्यापनमाह चन्द्रप्रकाशे विष्णुः

“ एवं स्नानावसाने तु मोज्यं देयमवारितम् । मोजयेद्दिजदास्यर्प्यं भूपयेद्ब्रह्मभूपजैः ॥

“ कम्बलाजिनरत्नानि वासांसि विविधानि च । चोलकानि च देयानि प्रच्छादनार्थं स्तथा ॥

“ उपानहौ तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ । अनेन विधिना दद्यान्माघवः प्रीयतामिति ” ॥

अत्र समापनमन्त्रः

“ सवित्रे प्रसवित्रे च परं घाम जले मम । त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥

“ दिवाकर जगन्नाथ प्रेमीकर नमोऽस्तु ते । परिपूर्णं करिष्येऽहं माघस्नानं तवाऽऽज्ञया ॥

“ अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः । माघावसाने सुभगे बहूक्षं मोजनं तथा ॥

- “ अतो देवा इति द्वाभ्यां जुहुयात्तिलपायसम् । प्रतियर्थं देवदेवस्य देवानां च पृथक्पृथक् ॥
 “ दक्षिणां च यथाशक्ति प्रदायात्प्रणमेश्च तान् । देवदेवं समभ्यर्च्य देवांश्च तुलसीं तथा ॥
 “ ततो गां कपिलां तत्र पूजयेद्विधिवद् व्रती । गुरुं व्रतोपदेशारं वस्त्रालङ्कारणादिभिः ॥
 “ सपत्नीकं समभ्यर्च्य तांश्च विप्रान्क्षमापयेत् । युष्मत्प्रसादाद्देवेशः प्रसन्नो मम सर्वदा ॥
 ५ “ व्रतादस्माच्च यत्पापं सप्तजन्मकृतं मया । तत्सर्वं नाशमायातु स्थिरा मे चास्तु सन्ततिः ॥
 “ मनोरथाश्च सफलाः सन्तु नित्यं तवार्चनात् । देहान्ते वैष्णवं स्थानं प्राप्नुयामतिदुर्लभम् ॥
 “ इति क्षमाप्य तान्विप्रान्प्रसाय च विसर्जयेत् । कार्तिके वाऽथ तपसि विधिरेवाविधः स्मृतः ” ॥
 नारद उवाच
 “ एवं यः कुरुते सम्यक् कार्तिकस्य व्रतं नरः । विषाम्ना स तु निर्मुक्तो विष्णुसान्निध्यगो भवेत् ॥
 १० “ सर्वव्रतैः सर्वतीर्थैः सर्वदानैश्च यत्फलम् । तत्कोटिगुणितं ज्ञेयं सम्यगस्य विधानतः ॥
 “ ते धन्यास्ते महापुण्यास्तेषां सर्वफलोदयः । विष्णुमाकिरतास्ते स्युः कार्तिकव्रतकारिणः ॥
 “ देहस्थितानि पापानि वितर्कं यान्ति तद्भयात् । क्व यास्यामो वयं त्वेवं यदूर्जे वतकृन्नरः ” ॥
 नारद उवाच “ इत्यूर्जव्रतनियमाञ्छृणोति भक्त्या । यो वै तत्कथयति वैष्णवाय नित्यम् ॥
 “ तौ सम्यग्व्रतकरणात्फलं भवेद्यद् । तत्सर्वं कलुषविनाशनं लभेताम् ” ॥

१५

इति कार्तिकोद्यापनविधिः ।

अथ मार्गशीर्षकृत्यम् । महाभारते

- “ मार्गशीर्षं तु यो मासमेकभक्तेन संक्षेपेत् । भोजयेत्तु द्विजाञ्शक्त्या स मुच्येयाधिकित्विषैः ॥
 “ कृषिभार्गी बहुधनो बहुधान्यश्च जायते ” । यामनपुराणे
 २० “ खरोद्गाश्वनरा गावः शकटानि अजाविकम् । दातव्यं केशवप्रतीये मासे मार्गशिरे नरैः ” ॥
 इति मार्गशीर्षकृत्यम् ।

अथ पौषकृत्यम् । महाभारते

- “ पौषमासं तु कौंतेय एकभक्तेन यः क्षिपेत् । सुमगो दर्शनीयश्च यशोभार्गी च जायते ” ॥
 इति पौषकृत्यम् ।

२५ अथ माघकृत्यम् । विष्णुस्मृतौ

- “ तुलामकरमेपेपु प्रातःस्नायी सदैव भवेत् । हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ” ॥ इति ।
 प्रभासरण्डे
 “ माघे मासि च यः स्नायाञ्चैरन्तर्येण मारत । पौण्डरीकफलं तस्य दिवसे दिवसे भवेत् ” ॥
 ब्रह्मपुराणे
 ३० “ एकादश्यां शुक्लपक्षे पौषमासे समारभेत् । द्वादश्यां पूर्णिमायां वा शुक्लपक्षे समापनाम् ” ॥
 पद्मपुराणे “ पौषस्यैकादशीं शुक्लामारभ्य स्थण्डिलेशयः । मासमात्रं निराहारस्त्रिकैलं स्नानमाचरेत् ॥
 “ त्रिकालमर्चयेद्विष्णुं त्यक्तभोगो जितोन्द्रियः । माघस्यैकादशीं शुक्लां यावद्विधाधरोचम ” ॥

१ प-उतो । २ पक्ष-वारिण । ३ क्षप-पाठ, इतरत् “ ते-अन्ते ” इति पठति । ४ घघटयम-
 कफनई-धंयजेत्, क्षज्ञ-धंशपेत् । ५ फडज्ञ-मेवमर । ६ घघरय-त्रैकाले ।

इदं त्रिकालस्नानं निरहारस्यैव । साहचर्यात् । स्नानकालश्च पद्मपुराणे “ माघमासे षट्पत्यापः
किञ्चिद्भुङ्क्ष्विते रवौ ” ॥ इति । भविष्योत्तरे

“ यो माघमास्युपसि सूर्यकरामितसे स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे ” ॥ इति ।

ब्राह्मे “ अरुणोदये तु संप्राप्ते स्नानकाले विचक्षणः ॥ ” इति ।

“ माघवाह्विष्युगं ध्यायन्त्यः स्नाति सुरपूजितः ” ॥ इति ।

एतानि शक्यपेक्षया व्यवस्थाप्यानि । तत्र सङ्कल्पमाह विष्णुः

“ तत्र चोत्थाय नियमं गृह्णीयाद्विधिपूर्वकम् ।

“ माघमासमिमं पूर्णं स्नास्यऽहं देव माघव । तीयस्यास्य जले नित्यमिति सङ्कल्प्य चेतासि ॥ ”
स्नानमंत्रः पाद्ये

“ दुःसदारिद्र्यानांशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च । प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे पापविनाशनम् ॥ १०

“ मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युत माघव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदी भव ॥

“ इमं मन्त्रं समुच्चार्य स्यायान्मौनसमन्वितः ” ॥ इति ।

“ सवित्रे प्रसवित्रे च परं घाम जले मम । त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ” ॥

इति मन्त्रेण सूर्यायार्घ्यदानमुक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये । मासपर्यन्तमस्मभवे इयहं कर्तव्यम्

“ आसिमन्योगे त्वंशर्त्तस्तु स्नायादपि दिनत्रयम् ॥

“ प्रयागे माघमासे तु इयहं स्नातस्य यत्फलम् । नाश्वमेघसहस्रेण तत्फलं लभते भुवि ” ॥

इति पाद्मात् । प्रयागासम्भवे काशीखण्डे

“ काश्युद्भवे प्रयागे ये तपसि स्नान्ति मानवाः । दशाश्वमेधजनितं फलं तेषां भवेद्भुवम् ” ॥

भविष्योत्तरे “ अप्रावृत्तशरीरस्तु यः कष्टं स्नानमाचरेत् । पदे पदेऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति मानवः ” ॥

नारदीये “ न वद्विं सेवयेत्स्नातो ह्यस्नातोऽपि वरानने । होमार्थं सेवयेद्वह्निं शितार्थं न कदाचन ॥ २०

“ अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयाऽन्विताः । त्रिमागास्तु तिलानां हि चतुर्थः शर्करान्वितः ” ॥

तथा “ तिलस्नायी तिलोद्भवां तिलहोमी तिलोदकी । तिलमुक्त् तिलदाता च षट् तिलाः पापनाशना ॥

“ तैलमामलकाश्चैव तीर्थे देयास्तु नित्यशः । तथा प्रज्वालयेद्वह्निं सेवनार्थं द्विजन्मनाम् ” ॥

पाद्ये “ दातव्यो दीपकोऽखण्डो देवमुद्दिश्य माघवम् ” ।

विष्णुः “ माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सधृतकूर्सरं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवतीति । २५

माघव्रतोत्थापनमाह चन्द्रप्रकाशे विष्णुः

“ एवं स्नानावसाने तु भोज्यं देयमवारितम् । भोजयेद्विजदाम्पत्यं भुषयेद्वह्नमूपणैः ॥

“ कम्बलाजिनरत्नानि वासासि विविधानि च । चोलकानि च देयानि प्रच्छादनपटीस्ताषा ॥

“ उपानहौ तथा गुप्तमोचकौ पापमोचकौ । अनेन विधिना दयान्माघवः प्राप्यतामिति ” ॥

अत्र समापनमन्त्रः

“ सवित्रे प्रसवित्रे च परं घाम जले मम । त्वत्तेजसा परिभ्रष्टं पापं यातु सहस्रधा ॥ ३०

“ दिवाकर जगन्नाथे प्रमोर्करे नमोऽस्तु ते । परिपूर्णं करिष्येऽहं माघस्नानं तवाऽऽज्ञया ॥

“ अहन्यहनि दातव्यास्तिलाः शर्करयान्विताः । माघावसाने सुभगे षट्सं भोजनं तथा ॥

१ सधधकफमक्षपट-सकल्पमंत्रमाह । २ हा-प्रण । ३ हा-दिनाशय । ४ घवधमफपलक्षरयदन-
अशोऽपि । ५ हा-नर । ६ प-शर्करात् ; क्ष-शर्करम् । ७ उ-यपदाह-वयः ।

“सूर्यो मे प्रीयता देवो विष्णुमूर्तिर्निखनः । दम्पत्योर्वाससी सूक्ष्मे सप्तधान्यसमन्विते ॥
 “त्रिंशत्तु मोदका देयाः शर्करातिलसंयुतः । भागत्रयं तिलानां तु चतुर्थः शर्कराशकः ॥
 “अनम्यद्गी वरारोहे सर्व मासं नयेदधम् ” । विशेषोद्यापनं तु
 “कार्तिके वाऽथ तपसि विधिरेवंविधः स्मृतः ” । इति वचनात्पूर्वोक्त एव ज्ञेयः ।

५

इति माघकृत्यम् ।

अथ फाल्गुनकृत्यम् । स्कान्दे

“एकमर्कं तु कुर्वाणः फाल्गुने मासि निःशयः । स्त्रीषु सौभाग्यमान्नोति स्त्रियाश्च परमप्रियः ” ॥
 वामने “फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितम् । गोविन्दप्रीणानार्थाय दातव्यं पुरुषर्षभ” ॥
 तथा “प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मामौ माघफाल्गुनौ ” । इति फाल्गुनकृत्यम् ।

३०

अथ मलमासः ।

तेस्वरूपं माघघीये ब्रम्हसिद्धान्ते “चान्द्रो मासो ह्यसंक्रातो मलमासः प्रकीर्तितः ” ॥
 स द्विविधः । अधिमासः क्षयमासश्चेति । तद्वक्तं मदनरत्ने काठकशृङ्गे
 “यस्मिन् मासे न सङ्क्रान्तिः सङ्क्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासः स्यात्तु त्रयोदशः” ॥ इति ।
 आयस्वरूपं माघघीये ब्रह्मसिद्धान्ते “चान्द्रो मासो ह्यसङ्क्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः” ॥ इति ।

३५

तस्य कालनियमोऽपि ब्रह्मसिद्धान्ते

“द्वात्रिंशद्दिर्गतेर्मासैर्दिनेः षोडशमिस्तथा । षट्कानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः” ॥ इति ।
 द्वितीयस्वरूपमपि सिद्धान्तशिरोमणौ

“असङ्क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्याद्दिसङ्क्रान्तमासः क्षयारूपः कदाचित् ॥

“क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च ” ॥ इति ।

२०

अधिमासद्वयं क्षयात्पूर्वमेकः परस्तदनन्तरमित्यर्थः । तस्यागमनकालोऽप्युक्तः सिद्धान्तशिरोमणौ
 “गतोऽव्यद्विर्नैर्नैर्मिते शाककाले त्रिंशोर्भविष्यत्पथाङ्गाक्षसूर्यैः ।

“गजाद्वयं मिमैमिस्तथा प्रायशोऽयं कुवेदेन्दुवर्षैः क्वचिद्विभ्रमिश्च ” ॥ इति ।

अस्वार्थः—अव्ययश्चत्वारः । अद्वयः सप्त । नन्दा नव । एतत्सङ्ख्यात्रयमङ्कानां वामतो गतिरिति

प्रकारेण प्रातिलोम्येन बोध्यम् । एवं च मेलने चतुःसप्तत्यधिकशतसङ्ख्या संपद्यते । एभिर्वर्षैः

२५

परिमिते काले कश्चित्क्षयमासः पूर्वं जात इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि प्रातिलोम्येन सङ्ख्या बोद्धव्या । त्रिंशद्वयः
 पञ्चदश । द्वादश । एकदश । पञ्चदशाधिकशतयुत्सहस्रसङ्ख्याकैर्वर्षैर्मिते याते कश्चिद्विषयमासोपेतः

संबत्सरो भविष्यतीत्यर्थः । अङ्गानि षट् । अक्षार्णि इंद्रियाणि पञ्च । सूर्याद्वादश । षट्पथाशदाधिक-
 शतद्वयोपेतसहस्रसङ्ख्याकैर्वर्षैर्मिते जाते भविष्यतीत्यर्थः । गजा अष्टौ । अद्वयः सप्त ।

अद्वयद्वयः । भूरेका । एवमष्टसप्तत्यधिकशतत्रयोपेतसहस्रसङ्ख्याकैर्वर्षे याते कश्चिद्विषयति ।

३०

कुवेका । वेदाश्चत्वारः । इन्दुरेकः । एकचत्वारिंशदधिकशतसङ्ख्याकैर्वर्षैः । तथा गावः नव ।

कुवेका । एधोनादशतिसङ्ख्याकैर्वर्षैरयं प्रायशो जायत इत्यर्थः । इति मलमासस्वरूपम् ।

अथ वज्र्यावज्यामुच्यते । तत्र माघघीये पैठीनसिः

“श्रौतस्मार्तकीर्याः सर्वा द्वादशे मासि कीर्तिताः । त्रयोदशे तु सर्वास्ता निष्फलाः परिकीर्तिताः ॥”

जाबालिरपि

“नित्यनैमित्तिके कुर्यात् श्राद्धं कुर्यान्मलिम्बुचे । तिथिनक्षत्रवारोक्तं काम्यं नैव कदाचन ॥”

कानिचिन्नित्यान्यपि मलिम्बुचे वर्ज्यानीति काठकशृष्टे

“षष्ठीज्याप्रयणाधानचानुर्माभ्यादिकान्यपि । महालयपृष्ठाश्राद्धोपाकर्मोद्यपि कर्म यत् ॥

“स्पष्टमासविशेषाख्याविहित वर्जयेन्मले ॥” इति ।

षष्ठीष्टिः काठकादौ प्रसिद्धा । मदनरत्ने स्मृतिसंग्रहे

“जातकर्म च पुंसूतिः सीमन्तोन्नयनव्रतम् । मलिम्बुचेऽपि कर्तव्यं निमित्तं यदि जायते ॥” इति ।

भाष्यवीथे भृशुः

“बुद्धिभ्राद्धं तथा सीममन्यापेथ महालयम् । राजाभिषेकं काम्यं च न कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥” इति । १०

बृद्धमनुरपि “अन्यापेथं प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च । वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमखलाः ॥

“माङ्गल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत् ॥” वृषोत्सर्गः काम्यः । ज्योतिःशास्त्रे

“तत्र दत्तमदत्तं च हुतं चाहुतमेव वा । सुन्नसमप्यजप्तं स्यान्नोपवासः कृतो भवेत् ॥

“न यात्रां न विवाहं तु न च वास्तुनिवेशनम् । न प्रतिष्ठां च देवानां प्रासादग्रामभूहाम् ॥” इति ।

स्मृत्यन्तरेऽपि

“वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठा यज्ञकर्म च । न कुर्यान्मलमासे च महादानव्रतानि च ॥” इति ।

प्रजापतिरपि

“उपाकर्म च हव्यं च कव्यं पर्वोत्सव तथा । उत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”

अन्यत्रापि “अवरोहश्च हेमन्तः सर्पाणां बलिखण्डकः । ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् ॥

“प्रायश्चित्तं तु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् ॥”

शृङ्गापरिशिष्टे

“अवपट्टहारहोमाश्च पर्व च ऽऽश्रयणं तथा । मलमासेऽपि कर्तव्यं काम्या श्छीश्च वर्जयेत् ॥”

अवपट्टकारहोमाः अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः । पर्व दर्शपूर्णमासौ स्थालीपाकौ च । आश्रयण-
माश्रयणोष्टिः । सा च दुर्मिक्षे इति द्वापिकायाम् ।

बृहस्पतिः “बाले वा यदि वा वृद्धे शुके वाऽतद्गने गुरोः । मलमासे ह्येतेति वर्जयेद्देवदर्शनम् ॥” इति । २५

“आधान यज्ञकृमादि प्रायश्चित्तव्रतानि च । न कुर्यान्मलमासेऽपि शुक्रगुरोःकृपपूर्वे ।

“अस्तद्गने गुरोः शुक्र वृद्धे बाले मलिम्बुचे । व्रतारम्भापवर्गं च न कुर्यान्मौञ्जवन्धनम् ॥

“निष्कर्म जातकर्माणि काम्य वृषविसर्जनम् ॥” इति ।

जातकर्माणि जातिष्टिः । बह्वचरं छान्दसम् । अस्मि उक्तौ ब्रह्मसिद्धान्ते

“रविष्णाससिन्धेया ब्रह्मणापरत उच्यते । ततोऽर्गवाद्दकं मौल्यादूर्ध्वं बान्धं प्रकीर्तितम् ॥” इति । ६०

वार्द्धक्यारूपयोर्मानमपि तत्रैव

“पक्ष प्राग्दिशि वृद्धत्वं पश्चात्पक्षे दिन कवे । क्षीश्वरं प्राक्तु पश्चाह पश्चाद्दिनं स्मृतम् ॥” इति ।

कविः शुक्रः । अत्र विशेषः

- “ पक्षं वृद्धो महास्ते तु बालश्चात्र दशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम् ” ॥
महास्तपादास्तलक्षणं तु
- “ द्वात्रिंशद्विसाश्चास्ते जीवस्य मार्गवस्य तु । द्वासप्ततिर्महत्स्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात् ” ॥ इति ।
अत्रैव “ प्राक्पश्चाद्भूतितः शुक्रः पञ्चसप्तादिर्न शिशुः । विपरीत तु वृद्धत्वं तद्वदेव गुरोरपि ” ॥
- ५ इत्यादिना न्यूनाधिकमावः श्रूयते । एतन्नवस्यामाह गर्गः
“ शुक्रो गुरुः प्रागपरावच बालो विन्व्ये दशावन्तिपु सप्तरात्रम् ॥
“ वज्रेषु हृणेषु च षट् च पञ्च शेषे च देशे त्रिदिनं वदन्ति ” ॥
वृद्धत्वमप्येतत्प्रमाणं ज्ञेयम् । एवं वक्रातिचारसिंहराशिगतो गुरुरस्तङ्गत इव शुभकर्मसु वर्ज्यः ।
तदुक्तं लल्लेन “ नीचस्ये वक्रसंस्येऽप्यतिचरणगते बालवृद्धास्तमे वा ।
- १० “ संन्यासो देवयात्राव्रतनियमाविधिः कर्णवेधोऽपि दीक्षा ॥
“ मौञ्जीबन्धोऽथ चूडा परिणयनविधिर्वास्तुदेवप्रतिष्ठा ।
“ वर्ज्याः सद्भिः प्रयत्नात्रिदशपतिगुरौ सिंहराशिस्थिते च ” ॥
नीचस्यो मकरस्यः । विशेषमाह माण्डव्यः
“ श्रुतिवेधजातकान्नप्राशनचूडादिकं सर्वम् । रविमवनस्ये जीवे कार्यं वर्ज्यो विवाहस्तु ॥ इति ।
- १५ तथा “ रविक्षेत्रं गते जीवे जीवक्षेत्रं गते रवौ । वर्ज्येत्सर्वकर्माणि व्रतस्वस्त्ययनानि च ” ॥
तथा “ गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे शुक्रे चास्तमुपागते । त्यजेयानं महादानं व्रतं देवबिलोकनम् ” ॥
लल्लः “ गुरुक्षेत्रगतो भानुर्मानुक्षेत्रगतो गुरुः । गुर्वादित्यः स विशेषः सर्वकर्मसु महितः ” ॥
शौनकः “ एकराशिगतो भानुजीवो स्याता यदा पुनः । व्रतबन्धविवाहादि शुभं कर्माखिलं त्यजेत् ” ॥
राजमार्तण्डे
- २० “ यात्रा चूडा विवाह श्रुतिविवरविधिं शङ्खस्रजप्रवेशे प्रासादोद्यानहर्ष्ये सुरनरमवनारम्भविद्याविधानम् ”
“ मौञ्जीबन्धं प्रतिष्ठा मणिकनकरदाधारण कुर्वते ये मृत्युः सिंहस्थितेज्ये गुरुदिनकरचोरेकराशिस्ययोश्च ”
तथा “ गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरो सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् ” ॥
सिंहस्ये गुरौ विशेषमाह शतानन्दः “ माध्या यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम् ” ॥ इति । अन्यत्रापि
“ मघाक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तदा चेत्कन्यका ऊढा सुभगा सुमिया भवेत् ” ॥
- २५ तथा “ मार्घी मघा च संयुक्ता मघार्या च गुरुर्भवेत् । महामाघस्तदा प्रोक्तो व्रतोद्धारो च वर्जयेत् ” ॥
वृद्धगार्ग्य “ मीने घनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । क्षौरमत्र न कुर्वते विवाहे गृहकर्म च ” ॥
तथा “ आपीकूपं नद्यागयागमनक्षौरप्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिरकर्णविधेयमहादानं वनं सेवनम् ।
“ तीर्थस्नानविवाहदेवमवन मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तङ्गते मार्ग्वे ” ॥ इति ।
लल्लोऽत्र पुनर्विशेषमाह
- ३० “ उपप्लवे शीतलमानुभान्वोरद्धोदये वा कपिलाह्वयपष्ठचाम् ।
“ सुरासुरेज्यास्तमये च तीर्थे यात्राविधिः सङ्क्रमणेऽपि शस्तः ” ॥
गुरुशुक्रास्तमयादिनिषिद्धकाले महणादौ न दोषः । इति लल्लोदाहृतवचनार्थः ॥

सं एवं “ अतिचारगतो जीवस्तं राशिं नैति चेत्युनः । लुप्तं संवत्सरो ज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ”
अस्थापवादः

“मेवे वृषे श्रेषे कुम्भे ययतीचारंगे गुरुः । न तत्र काललोपः स्यादित्याह गालवो मुनिः” इति ।

* काललोपः संवत्सराख्यकालस्य लोपः । लुप्तसंवत्सरो नास्तीत्यर्थः ।

वक्रातीचारगे वर्ज्यदिवससंख्यामाह राजमार्तडः

“ वक्रातिचारगे जीवे वर्जयेत्सदनन्तरं । प्रतोद्वाहादिचूडायामष्टविंशतिवासरात् ” इति । *
मयाविषये घायुपुराणे विशेष उक्तः

“ गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विबक्षणः । अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ॥

“ न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं सिंहस्थे च बृहस्पती ” ॥

तथा

“ गोदावरीया गयाया च श्रीशैले ग्रहणद्वये । सुरासुरगुरूणां च मौड्यदोषो न विद्यते ” ॥

तथा

“ शान्तिकर्म प्रकुर्वीत रोमे नैमित्तिके तथा । गुरुभार्गवमौड्यादिदोषस्तत्र न विद्यते ” ॥

तथा । काश्यामपि च स्कान्दे

“ सदा कृतयुगं चात्र महापर्व सदाऽत्र वै । न महास्तोत्रयुक्तो दोषो विधेस्वरालये ॥

“ सदा सौम्यायनं तत्र सदा तत्र महोदयः ” । एतानि काशीस्तुतिमात्रपराणीति बृद्धाः । मात्स्ये

“ दशेऽप्यहरः श्राद्धं दानं च प्रतिवासरम् । गोभूतिलाहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिम्बुचे ” इति ।

मदनरत्ने यमः

“ आबिर्दकं प्रथमं यस्यास्तत्कुर्वीत मलिम्बुचे । चतुर्दशे तु संप्राप्ते कुर्वीत पुनराबिर्दकम् ” ॥

पुनराबिर्दकं द्वितीयाद्याबिर्दकम् । सत्यव्रतोऽपि

“ वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि । मलमासे न कर्तव्यं ध्याप्रस्य वचनं यथा ” ॥

यानि ‘ मासद्वयेऽपि कुर्वीत ’ इत्यादिवचनानि तानि मासिकाविषयाणीति मदनरत्ने । मल-

मासमृतानां तु यदाकदाचित्स एव मलमास उपपद्यते तत्रैव प्रत्याबिर्दकं कार्यम् । न तु

शुद्धमासे । तदाह साधवीये भृगुः

“ मलमासमृतानां तु यच्छ्राद्धं प्रतिवत्सरम् । मलमासे तु कर्तव्यं नान्येषां तु कदाचन ” ॥ इति । २५

यत् हेमाद्रौ व्यास

“ मलमासमृतानां तु सौरं मान समाश्रयेत् । स एव दिवसस्तस्य श्राद्धपिण्डादकादिषु ” ॥ इति

तद्व्येतत्परमेव । क्षयमासे तु तत्रैव प्रत्याबिर्दकं कार्यम् । तदाह मदनरत्ने सत्यव्रतः

“ एक एव यदा मासः संक्रान्तिद्वयसंयुतः । मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेऽपि शस्यते ” ॥ इति ।

* यत् “ संवत्सरातिरेकेण मासो यः स्यान्मलिम्बुचः । तस्मिन्मद्योदशे श्राद्धं न कुर्यादित्युसंक्षेपे ” ३०

इति गौडनिबन्धधृतत्रय्यशुद्धवचनं कार्तिकादिमाससंबन्धमावास्यायां विहितफलविशेषार्थ-
श्राद्धफलं बोध्यम् । *

रामार्चनचंद्रिकायां

“ अधिमासे तु संप्राप्ते स्मृत्वा सीतापतिं हरिं । सुवर्णमापसंयुक्तं त्रयस्त्रिंशदपूर्वकं ॥

“ दद्याच्च वेदविदुषे श्रोत्रियाय कुटुम्बिने । नश्यत्यकरणे शीघ्रं पुण्यं द्वादशमासजम् ” ॥

इति मलमासश्चेऽपि शस्यते । अगतित्वादिति भावः । यस्तु क्षयमासगतप्रतिपदादितियेः
५ पूर्वाह्णमृतः तच्च यस्यास्तिषेः पूर्वाह्णे मृतः सैव तिथिः क्षयात्पूर्वमासस्थिता ग्राह्या । उत्तरार्धे
चेत्तदा उत्तरमासधिस्ता ग्राह्या । तथा चोक्तं दीपिकायाम्

“ तिष्यर्द्धे प्रथमे पूर्वं द्विथीयेऽर्द्धे तदुत्तरः । मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ” ॥

इति । अथात्र दानमुक्तं हेमादौ पात्रे

“ अधिमासे तु संप्राप्ते गुहसर्पियुतानि च । त्रयस्त्रिंशदूपानि दातव्यानि दिने दिने ॥

१० “ अधिमासे तु संप्राप्ते त्रयस्त्रिंशत्तु देवताः । उद्दिश्यात्पूर्वदानेन पृथ्वीदानफलं लभेत् ॥

“ त्रयस्त्रिंशदूपान्नं कांस्यपात्रे निघाय च । सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

“ विष्णुरूपी सहस्रांशुः सर्वपापप्रणाशनः । अपूपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहेत् ॥

“ नारायण जगद्दीज भास्करप्रतिरूपक । व्रतेनानेन पुत्रांश्च सम्पदं चाभिवर्द्धय ॥

“ यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहने । शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ॥

१५ “ फलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघटिकादिना । यो वज्रपति भूतानि तस्मै कालात्मने नमः ॥

“ कुक्षेत्रमयं देशः कालः पर्व द्विजो हरिः । पृथ्वीसममिदं दानं गृहाण पुण्योत्तम ॥

“ मलानां च विशुद्धार्थं पापप्रशमनाय च । पुत्रपौत्राभिवृद्धार्थं तव दास्यामि भास्कर ।

“ मन्त्रेणानेन यो दद्यात्त्रयस्त्रिंशदूपकाम् । प्राप्नोति विपुलां लक्ष्मीं पुत्रपौत्रादिसंपदः ” ॥

इति मलमासनिर्णयः ।

२० अथर्तुनिर्णयः । स च षड्विधो मासद्वयात्मकश्चान्द्रः सौरश्च । वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः शरद्धेमन्तः शिशिर

इति । ‘पट्टा ऋतवः’ इति श्रुतेः । यत्तु श्रुतौ ‘द्वादश मासाः पञ्चतव’ इत्युक्तं तत्र पञ्चमयाजानुरोधेन

हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणं विवक्षितम् । ते च वसन्तोपक्रमाः । ‘मुखं वा एतद्वतूना यद्वसन्त’

इति श्रुतेः । मासद्वयात्मकत्वं चाग्निचयनेष्टकोपधानब्राह्मणे ‘द्वन्द्वमुपदधाति तस्माद्द्वन्द्वमव’

इति । वसन्ताद्युत्क्रमेण चैत्रमासाद्विद्वन्द्वमिति । ‘मधुश्च माधवश्च वासान्तिकावृत्’ इति श्रुतेः ।

२५ ननु कदाचिदधिमासे सति मासत्रयात्मकः कश्चिद्वर्तुर्भवति तत्कर्त्तव्यं मासद्वयात्मक इति चेन्न ।

अधिमासस्य षष्टिदिनात्मकमासावयस्वस्य प्रतिपादितत्वात् । अयं चान्द्रः । सौरोऽप्युक्तो

रत्नमालायाम् “ मृगादिराशिद्वयमानुभोगात्पट्टतवः स्युः शिशिरो वसन्तः ।

“ ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः ” ॥ इति । इत्युत्तुनिर्णयः ।

अध्यायनम् । ‘तत्तु ऋतुत्रयात्मकं सौरमेव । तदुक्तं दीपिकायाम् ‘सौरर्तुत्रितयं प्रदिष्टमयम्

३० च’ इति । ‘ऋतुत्रयं चायनं स्यात्’ इति मदनरत्ने विष्णुधर्मोक्तेश्च । तद्विधिम् । उत्तरं

दक्षिणं च । शिशिरायुत्तरम् । वर्षादि दक्षिणम् । तदुक्तं रत्नमालायाम्

“ शिशिरपूर्वमृतत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम् ।

“ भ्रमति दक्षिणमन्यकतुनयं निगदिता रजनी मरुतां च सा ” ॥ इति ।

श्रुतिरपि ' तस्मादादित्यः पण्मासान् दक्षिणेनैति षडुत्तरेण ' इति । अनयोर्द्वययोगमाह माघघृथीये
कण्वः ' उदगयन आर्पूर्यमाणपक्षे पुण्याहे द्वादशाहमुपवसेद्व्रती भूत्वा ' इत्यादि ।

सत्यव्रतोऽपि

" देवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाशामुले कुर्वन्न तत्फलमवानुयात् " ॥ इति ।
वैखानससंहितायाम्

" मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने " ॥ इति ।

मदनरत्ने ज्योतिःशास्त्रे " गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम् ।

" सौम्यायने कर्म शुभं प्रैदिष्टं यद्गर्हितं तत्त्वल्ल दक्षिणे च " ॥ इति । इत्ययननिर्णयः ।

अथ संवत्सरः । स च मासत्रैविध्याद्विध इति हेमाद्रिः । अत एव ब्रह्मसिद्धान्ते

" चान्द्रसावनसौराणां मासानां तु प्रभेदतः । चान्द्रसावनसौराः स्युस्तयः संवत्सरा इति " ॥ १०

तत्र चान्द्रसंवत्सरश्चैत्रशुक्लप्रतिपदादिः फाल्गुनदर्शान्तः । सौरस्तु रेवईर्दशराशिभोगेन । सावनः

षड्युत्तरशतत्रयाहोरात्रात्मकः । आद्य उक्तो ब्रह्मपुराणे

" चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्योदये सति " ॥ इति ।

आर्षिपेणोऽपि

" स्मरेत्सर्वत्र कर्मादीं चान्द्रं संवत्सरं सदा । नान्यं यस्माद्भस्तरादौ प्रवृत्तिस्य कीर्तिता ॥ इति । १५

इमे चारम्भसमाप्ती कर्माद्भस्मरण एवोपयुज्येते । वस्तुतस्तु मासान्तरस्थतिष्यन्तरमारभ्य

वर्षान्तरस्थतत्पूर्वभावितिष्यन्तोऽपि वत्सरश्चान्द्र एव । चन्द्रकलारूपतिथिघटितत्वात् ।

अन्यानपि भेदानाह नारदः

" प्रमवो विभवः शुक्लः प्रमोदोऽय प्रजापतिः । अङ्गिराः श्रीमुखो भावो युवा घाता तथैव च ॥

" ईश्वरो बहुधान्यश्च प्रमाथी विक्रमो वृषः । चित्रभानुः सुभानुश्च तारणः पार्थिवो व्ययः ॥ २०

" सर्वचित्सर्ववारी च विरोधी विक्रान्तिः सरः । नन्दनो विजयश्चैव जयो मन्मथदुर्मुक्तौ ॥

" हेमलम्बो विलम्बोऽय विकारी शार्वरी पुषः । शुभकृच्छोभनः क्रोधी विश्वासुपराभवौ ॥

" पुषवः कीलकः सौम्यः साधारणविरोधकृत् । परिधावी प्रमाथी च आनन्दो राक्षसो नलः ॥

" पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थी रौद्रदुर्मती । इन्द्रुभी रुधिरद्वारी रक्षाक्षी क्रोधनः क्षयः " ॥

एताश्च संज्ञायपि ज्योतिःशास्त्रे बार्हस्पत्यस्यैवोक्तास्तथापि चान्द्राणां प्रमवादीनामिति २५

चान्द्रस्यैव प्रमवादीनामितिष्येवहाराच्छिष्टाचाराच्च मासपक्षादिवत् प्रमवादिश्चान्द्रः संवत्सरोऽपि

सङ्ख्यादादौ सङ्कीर्त्यः । ज्योतिःशास्त्रे बार्हस्पत्यानाक्षत्रावपि वत्सरावुक्तौ । तत्र बृहस्पतेर्मध्यम-

मानेन एकराशिभोगो बार्हस्पत्य सप्तविंशतिनक्षत्रपरिचिन्त्या एको मासः । तद्द्विदशभिर्नाक्षत्रो

वत्सरः । अनयोस्तु धर्मशास्त्रे न कोऽप्युपयोगः । इति संवत्सरनिर्णयः ।

अथ जन्मतिथिकृत्यम् । तन्मलमासे न कर्तव्यं । चान्द्रमासतिथेन सावकाशत्वात् । ब्रह्मपुराणे ३०

" सर्वैश्च जन्मदिवसे द्वातेर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

" स्वनक्षत्रं च पितरस्तथा देवः प्रजापतिः । प्रतिसंवत्सरं चैव कर्तव्यश्च महोत्सवः " ॥

द्वातेरितलद्वातेः । तथा च तिथिमाधिकृत्य

“ तिलघ्रायी । तिलोद्भूताः तिलहोमी तिलप्रदः । तिलमुक्त्वा तिलवापी च पट्टतिर्ली नावसीदति ” ॥
मद्गलपाणिभिः । अभिप्रेतार्थसिद्धिहेतुतया गोरोजनादिकं मद्गलं तत्पाणिभिः । तथा च
कृत्यचिन्तामणौ

“ गुहदुग्धतिलानद्याजन्मग्रन्थेषु घनघनम् । गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थं पूर्वं गोरोजनायुतम् ॥

५ “ संपूज्य भानुविप्रेभ्यो महापिं प्रार्थयेद्विदम् ।

“ चिरञ्जीवी यथा त्वं भो भविष्यामि महामुने । रूपवान् वित्तवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥

“ मार्कण्डेय महामाग सप्तकल्पान्तजीवन । आयुरिष्टार्थसिद्ध्यर्थमस्माकं वरदो भव ” ॥

स्वनक्षत्रं जन्मकालीनम् । नामकरणे तथा दर्शनात् । तथा श्रीपतिरत्नमालायाम्

“ नववत्सरागो भूत्वा पूजयेच्च चिःपुषम् । द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ॥

१० “ मार्कण्डेयं नरो भक्षया पूजयेत्प्रयतस्तथा । ततो दीर्घायुषं व्याप्तं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ॥

“ प्रदाद् च हनुमन्तं विभीषणमथार्चयेत् । पृष्ठीं च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ” ॥

रामः परशुरामः । द्रौणिरश्वत्थामा । ततस्तिलहोमः पूजितदेवतानाममन्त्रैः स्वाहान्तैः कार्यः ।

देवीपुराणे

“ होमो महादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ” ॥

१५ ततो गुहदुग्धतिलपानम् । तत्र मन्त्रः

“ सतिल गुहसंमिश्रमञ्जल्पवृद्धमितं पयः । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबाम्यापुषहेतवे ” ॥ इति । स्कान्दे

“ खण्डनं नखकेशानां मेथुनाध्वानं एव च । आमिषं कलहं हिंसां वर्षवृद्धौ विवर्जयेत् ” ॥

कलहमित्यत्र सद्गरामिति कचित्पाठः । वृद्धमनुः

“ मृते जन्मनि सद्गान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा । अस्पृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्णावारिणा ” ॥

२० जन्मानि पुत्रजन्मनि । ज्योतिषे

“ स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन्नामोऽप्यभीष्टं फलं । मत्स्थान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यर्थाश्चिरं वर्द्धते ॥

“ सकृन्स्नादति यश्च तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति ध्रुवंभुक्ते यस्तु निरामिषं स हि भवे जन्मान्तरे पण्डितः ” ॥

जन्मतिथेः खण्डत्वे तु देवीपुराणे

“ धैर्यद्वये जन्मतिथिर्यदा स्यात्पूज्या तदा जन्ममसंयुता च ।

२५ “ असंस्कृता भेन जिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भवतीह तन्त्रम् ” ॥

उभयदिने जन्मनक्षत्रलाभे तु पुर्याह्वय्यादिभिः ग्रहैः । तस्य चर्मफलत्वात् ।

अथ केषुचित्पदार्थेषु धर्ज्यतिथयः

“ सिंहादित्ये शुक्लपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् । मिथ्याभिदूषितं कुर्यात्समाप्स्येन्न तं सदा ॥

“ सप्तम्यां न स्पृशेत्तैलं नीलवर्धं न धारयेत् । न चाप्यामलकैः स्नायात्त कुर्वात्कलहं रहः ॥

३० “ निम्बस्य भक्षणं तैलं तिलैस्तैर्षणमञ्जनम् । सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताडपत्रे च भोजनम् ” ॥

स्कान्दे “ शिरःकपालमन्त्राणि नखचर्मतिळास्तथा । एतानि क्रमशो निःशयमष्टम्यादिपु वर्जयेत् ” ॥

शिरः नालिकेरम् । कपालमलाबु । अन्त्राणि पटोलम् । नखं निम्बार्वाः । चर्म मसूरिकाः । तिला

६ घघकफखटयअव-विशेष्यो । १ पक्ष-स्यायुः समद्वये । २ झ-५मगो तथा । ४ अपघरयम-
प्रियं; प-घदा । ५ वफपक्ष-४उद्वये । ६ प-शिम्वीजानीति केचित् ।

वृन्ताकमिति हेमाद्रौ । चतुर्विंशतिमते तु 'यदाच्छेदूर्ध्वगमनमष्टम्यादियु वर्जयेत्' इति उत्तरार्द्धं पठितम् । व्यासः

“पञ्चम्या अमावास्या पक्षद्वयचतुर्दशी । अत्र संनिहितं पाप तैले मासे क्षुरे भगे” ॥

गार्ग्यः “त्रयोदश्यां तृतीयाया प्रतिपद्दशमीद्वये । तैलाभ्यङ्गं न स्पृशेद्वा द्वादशीं नवमीं तथा ॥

“मोहादप्रतिपदं पञ्चं कुहं रिक्ता तिथिं तथा । तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते” ॥ ५

व्यासः “आद्रिःयादिपु वारेषु तापः कीर्तिर्मतिर्धनम् । दारिद्र्यं दुर्भगत्वं च कामाप्तिः स्नानतः क्रमात्” ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह प्रचेताः

“सार्धपं गन्धतैलं च यत्तैलं पुष्पवासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन” ॥

निषिद्धतिथिष्वपि शुभवारयोगे तैलस्नानं कार्यम् । तिथ्यपेक्षया वारस्य प्रबलत्वात् ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते

“तिथिरेकगुणा प्रोक्ता नक्षत्रं च चतुर्गुणम् । करणं षड्गुणं चैव वारस्त्वष्टगुणः स्मृतः” ॥

वामनपुराणे “नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेत् क्षौरं च रिक्तासु जयासु मासम् ।

“पूर्णासु योषित्वरिवर्जनीया भद्रासु सर्वाणि समारभेत” ॥ इति । अत्र नन्दाविषेधादेव षष्ठी-

निषेधे सिद्धे पुनस्तद्ग्रहणं दोषाधिक्यार्थमिति द्वैतनिर्णयं तातचरणाः । व्यासः

“सङ्गान्तर्था पञ्चदश्या च द्वादश्या श्राद्धवासरे । वस्त्रं निष्पीडयते नैव क्षुरेणापि न हिंस्यते” ॥ १५

वस्त्रनिष्पीडनं यत्तर्पणान्ते तस्य निषेधः । स एव

“तैलं च न स्पृशेदामं वृक्षान्वै छेद्येन्न च । पक्षादौ च रवौ षष्ठ्यां रिक्तायां च हरेस्तिथौ” ॥

आमं नीलवृणम् । वामनपुराणे

“नाभ्यङ्गमर्के न च मूमिपुत्रे क्षौरं च शुक्रे च कुजे च मासम् ।

“बुधे च योषां न समाचरेत् शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात्” ॥

“चिरासु हस्ते श्रवणे च तैलं क्षौरं विशाखाप्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।

“मूले भृगे भाद्रपदासु मासं योषिन्मृगाङ्किकसोत्तरासु” ॥ इति ।

हारीतः “तैलं मासं भगं क्षौरं पर्वकालेषु वर्जयेत्” ॥

तथा “अश्वत्थपानगरो सेथ्यो न स्पृशेद्यो कदाचन । अश्वत्थं मन्दवारे तु समुद्रं पर्वणि स्पृशेत्” ॥

वाराहे “चतुर्दश्यां तथाऽष्टम्यां पञ्चदश्या च पर्वसु । तैलाभ्यङ्गं तथा भोगं योषितश्च विवर्जयेत्” ॥ २५

“न मूत्रं गोमथं चापि न निशार्था तु गोमयम् । गोमूत्रं च प्रदोषे च गृह्णीयाद्रवुद्धिमाप्तरः” ॥

सन्धावर्ज्यान्याह मनुः

“सत्पत्नीमानि कर्माणि सन्ध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं नैषुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्यकम्” ॥

“आहागजायते व्याधिर्मन्त्रावश्च भेषुनात् । निद्रातो जायतेऽहमीः स्वाध्यायादायुषः क्षयः” ॥

इति कालविशेषे वर्ज्यानि ।

२०

अथ क्षौरं निषिद्धकालः ।

“ पयदृशां चतुर्दश्यामष्टम्यां च विशारदः । तैलं मांसं व्यवायं च क्षुरं च परिवर्जयेत् ॥ ” इति । यमः—

“ तथा सितास्वष्टमीषु भूताहेन्दुक्षये तथा । तैलाम्यङ्गं क्षौरकर्म स्त्रीसङ्गं चैव वर्जयेत् ॥ ”

व्यासः “ क्षौरं शनैश्चरादित्यभौमाहोरात्रमेव च । तथा प्रतिपदं रिक्तां तिथिं च परिवर्जयेत् ॥ ”

अहोरात्रग्रहणम् ‘ न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ ’ इति वचनवाचार्थम् । हेमाद्रौ ज्योतिःशास्त्रे

५ “ नाम्यक्तमुक्तरणकालनिरासनानां न स्नातसुप्तगमनांशुकमूपितानाम् ।

“ सन्धानिशाकुकुजसौरिदिनेश्वराणां । क्षौरं हितं भवति चाह्नि न चापि षष्ठ्याम् ॥ ”

अर्द्धात्यहोरात्रोपलक्षणम् । मार्कण्डेयः

“ अष्टमी च तथा षष्ठी नवमी च चतुर्दशी । क्षुरकर्मणि वर्ज्यां च पर्वसन्धितथैव च ” ॥

वृद्धगार्ग्यः

१० “ मीने घटुपि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । क्षौरमत्र न कर्तव्यं विवाहं गृहकर्म च ” ॥ इति ।
श्मश्रुकर्मणि मरीचिः

“ निरासनस्य सुप्तस्य तिष्ठतश्च तथैव च । सायं भुक्तवतश्चैव स्नातस्य रुषितस्य च ॥ ”

“ यात्रायुद्धोद्यतस्यापि श्मश्रुकर्मं विवर्जयेत् ” ।

अथ मांसे निषिद्धकालः । हेमाद्रौ नन्दीपुराणे

१५ “ यदि नाम चतुर्दश्यां सदा मांसं विवर्जयेत् । वर्जयेद्यदने मुख्ये कृतस्वर्गमतिर्नरः ॥ ”

“ चतुर्थ्यां चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी । तथा पञ्चदशी वार्यां षडशीतिमुत्थानि च ॥ ”

“ सङ्घमे चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके । मांसासु विरतो मर्त्यो याति स्वर्गं दिनत्रयम् ॥ ” इति ।
सङ्घमाद्यनविषुवतोर्ग्रहणं दोषातिशयार्थम् । वार्षिके वर्षाकालसंवान्धिमासचतुष्टये । दिनत्रयमपि वार्षिके विरत इति संबन्धः ।

२० “ अथवाऽऽश्वयुजं मांसं वर्जयेन्मांसभक्षणे । बहुमासकृतं पुण्यं लभेताम्बयुजाजरः ” ॥

अन्यत्र मासत्रयपर्यन्तं मांसत्यागे यस्फलं तत्प्राप्नोतीत्यर्थः ।

“ यो नरः कार्तिके मासि मांसं तु परिवर्जयेत् । संवत्सरस्य ठमते पुण्यं मांसविवर्जनात् ” ॥

अथ कलिवर्ज्यानि । आदित्यपुराणे

“ यस्तु कार्तपुणो धर्मो न कर्तव्यः कलौ युगे । पापप्रयुक्ताश्च सदा कलौ नार्यो नराः सदा ॥ ” इति ।

२५ कार्तियुगः कृतयुगसंबन्धी । हेमाद्रौ माधवीये च

“ विषवायां प्रजात्वत्तौ देवरस्य नियोजनम् । बालिकाक्षतयोन्वाश्च वरेणान्येन संस्कृतिः ” ॥

विषवायां वाग्दानानन्तरं देवरस्य नियोजनम् ।

“ यस्याः श्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत् देवरः ॥ ”

“ अपुत्रां गुर्वनज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वा समोत्रो वा घताभ्यक्त क्रतावियात् ” ॥

३० इति मनु (९।६९) याज्ञवल्क्याम्या (आ.६८) मुक्तं निषिद्धयते । न तु विवाहानंतरं विषवाया
‘ नान्यस्मिन् विषवा नारी नियोक्तव्या द्विजातिभिः ’ इति मनुना (९।६४) तन्निषेधात् । वरेणान्येन

संस्कृतिरिति' न देवरनियोजनपरम् पूर्वेण पौनरुक्त्यात् । बालिकासङ्कल्पदत्ता न वाग्दत्ता । तदानीं क्षतयोनिवशङ्काया अभावात् । इदं च विज्ञानेश्वरेण 'दत्तामपि हरेत्सर्वाच्छ्रेयाश्चेद्देव आवजेत्'

(या. व. आ. ६५) इत्यनेन सप्तपथप्रक्रमणात्प्राग्यदन्त्यस्मै दानमुक्तं तद्विषयमिति ध्येयम् ।

तथा " कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिषु " ॥ इति ।

" तिस्रो वर्णानुपूर्वेण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्या स्वा शूद्रजन्मनः " ॥ ५

इति विहितः (आ. ५७) । तथा " आततायिद्विजाग्रयाणां धर्मयुद्धेन हिंसनम् " ॥ इति ।

द्विजाग्रयाणां विप्राग्याम् । " आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्मिति " विहितं संमुखं कूटश्लेष्ण मारणम् । एतेन ' नाततायिवधे दोषोऽन्यत्रगोब्राह्मणेभ्यः ' इति सुभंतुवाक्यं कलि-
विषयमेवेति सिद्धम् ।

तथा "द्विजस्यावधौ तु नोपातु शोधितस्यापि संग्रहः । सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमण्डलुविधारणम् " ॥ १०-

इति सत्रदीक्षानिषेधमुखेन सत्राधिकार एव विप्राणां पर्युदस्यते । 'अथ कमण्डलुचर्यामुपादिशन्ति' इत्यादिविधौ धायने सेतिकतव्यताकं सोदकं च कमण्डलुमिति स्नातकस्य विहितं मून्मयस्य काष्ठप्रयस्य वा कमण्डलोर्धारणम् । अन्ये तु कमण्डलुधारणमित्यनेन वानप्रस्थाश्रम एव लक्ष्यत इत्याहुः । तत्र ; बृहत्सारङ्गीये उभयोरापि भिन्नत्वेनोपादानात् ।

तथा " महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञसिद्ध गोसवे " ॥ इति । महाप्रस्थानमुत्तरदिग्गमनम् । गोसवो १५
यज्ञविशेषः ।

तथा "सौत्रामण्यामपि सुराग्रहणस्य च संग्रहः" ॥ इति । "अग्निहोत्रहवण्याश्च लेहो लीटापरिग्रहः" ।
लेहो जिह्वयास्वादनं कथंचित् लीटायाः परिग्रहः । पुनर्होमसाधनत्वम् ।

तथा "वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिवोचितः । वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनं तथा" ॥ इति ।

वृत्तमग्निहोत्रपरिचर्यादि । " वेदाभियुक्तविप्रस्य व्यहमाशौचमिष्यते " इति देवश्लवचनविहितम् । २०

तथा " प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणान्तिकम् " ॥ इति कामकृते महापापादी

" न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा भृग्वग्निपतनादृते " ॥ इति विहितस्य विधानमुपदेशः । एवं च
' मतिपूर्वमनिर्द्वैक्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ' इति मनुवाक्यमेतद्यागविषयमेव । एकमूलकल्पना-
लापवात् । " संसर्गद्वेषः स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिः " । इति ।

"त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेताया प्राममुत्सृजेत् । द्वारेण कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युगे" ॥ (१।२२) २५

इति पराशरवचनेन संलापादिनवाविधसंसर्गाभावेऽपि विहितस्य देशादित्यागस्य निषेधः । यद्वा

" कृते संभाव्य पतति त्रेताया स्पर्शनेन तु । द्वारे त्वन्नमादाय कलौ कर्तव्यं लिप्यते" ॥ (१।२५)

इत्यनेन संभाषणवर्षनादिजन्यपातित्यस्यैव निषेधः । न तु पतितेन सह संवत्सरं नव-
विधसंस्पर्शं प्राप्तस्य पातित्यस्य पूर्वोक्तवचनद्वयवाचमात्रेण चरितार्थस्य नवविधसंसर्गनिषेधप्रति-
पादकानेकवाच्यवाचस्पान्याप्यत्वात् । 'कलौ पतति कर्मणा' इति वाक्यस्वरस्येन पतितसंसर्ग- ३०
रूपकर्मजन्यस्य पातित्यस्य दुर्निवारत्वाच्च । अतश्चेदानीन्तनानां संसर्गप्रायश्चित्तानुष्ठानाचारः
स्वाचार एव । स्तैयान्यमहापातकेषु निष्कृतिः रहस्यप्रायश्चित्त निषिध्यते । अत्र केचित् स्तेयान्य-

महापातके प्रायश्चित्तमेव कलौ न भवतीत्याहुः । तन्न पराशरस्मृतौ महापातकिनामपि प्रत्येकं प्रायश्चित्तविधानात् (१।२३)

“ कृते तु मानवा धर्मास्त्रेतायां गौतमाः स्मृताः । द्वापरे शङ्खलिखिताः कलौ पराशराः स्मृताः ” ॥

इत्यनेनान्यस्मृतिविरोधे विकल्पप्रसक्तौ स्मृत्यन्तरीयाविशेषशास्त्रेण च बाधप्रसक्तौ पराशर-
 ५ स्मृतेः कलौ घलीयस्त्वनियमेन स्तेयान्येत्यस्यावाधात् । न च बाधे विषयान्तरासम्भवाद्रामाण्या-
 पत्तिः । ‘ औदुम्बरीं स्पृशोद्गायेत् ’ इति श्रुत्या बाधिताया ‘ औदुंबरी सर्वा वेष्टयित्तया ’
 इति स्मृतेर्द्वित्राण्यद्गलानि मुक्त्वा सर्वा वेष्टयित्तयेतिन्यायसुधाकारोक्ततात्पर्यकल्पनवदि-
 हापि स्तेयान्यमहापातकनिष्कृतिर्नोपदेश्या कृतायामपि निष्कृतौ संसर्गो न कर्तव्य
 इति तात्पर्यकल्पनात् । वस्तुतस्तु मनुवाक्येनोपदेशनिषेधस्य सिद्धत्वात् ब्राह्मणमोजनविधिविरोधाच्च
 १० रहस्यप्रायश्चित्तं निष्कृतिर्न भवतीति कल्पम् । अत एव तत्र तत्र रहस्यप्रायश्चित्तं निन्दितं
 ‘ तस्मात्प्रकाशयेत्पाम् ’ इत्यादि चोक्तम् । न चैवं स्तेयपयुंदासोऽमद्गतः । नस्य कलावनायासेन
 स्तेयनिष्पत्त्यां प्रतिनिमित्तमुपदेशासम्भवेन रहस्यप्रायश्चित्ताभ्यनुज्ञानार्थत्वात् ।

तथा “ वरातिथिपितृभ्यश्च पशुपाकरणक्रिया ” ॥ इति । वरस्य प्राजापत्योऽतिथेराग्नेध्वं
 इति यामविधिः । ‘ वाधीणसस्य मांसेन वृषिर्द्वादशवार्षिकी ’ इत्यादिवचनकदम्बकेन त्रिष्वपि

१५ प्राप्तिः । अत्र श्राद्धे पशुयागाभावेन तद्धर्मानतिदेशादुपाकरणप्राप्तेः पशुपाकरणलक्षितं तत्प्रकृतिकं
 पितृभ्यो मांसदानं निषिद्धयते । तथा च ‘ श्राद्धे मांसम् ’ इत्यनेनैकमूलत्वान्न कल्पनागौरवम् ।
 तथा “ द्रुत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः । सवर्णान्याद्गनादुष्टैः संसर्गः शोषितैरपि ” ॥
 सवर्णान्या असवर्णा या अङ्गनास्ताभिर्दुष्टैस्तत्संस्पृष्टैः कृतप्रायश्चित्तैरपि संसर्गः । इदं चोत्तमवर्ण-
 विषयमेवेति युक्तमुत्पश्यामः ।

२० तथा “ अयोनीं संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुह्यक्रियाः ” ॥ इति ।

“ चतस्रस्तु परित्याज्याः शिष्यगा गुरुगा च या । पतिप्री च विशेषेण जुद्धितोपगता च या ” ॥
 इत्यादिना विहितः । अनेन युगान्तरे अयोनीं संसर्गं परित्याग इति गम्यते ।

तथा “ परोद्देश्यात्मसत्याग उच्छिष्टस्यापवर्जनम् । गवार्थं ब्राह्मणार्थं वा सद्यः प्राणान्परित्यजेत् ” ॥
 इति विहितः । ‘ स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहृतं च ’ इति (१।४।२१) वस्तिष्टायुक्तं तस्मिन् प्रायश्चित्तं

२५ वेति केचित् ।

“ विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् । प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः ” (२।७।२९-३०) ॥
 इति त्रिकाण्डीस्मरणात् । अपवर्जनं दानम् । ‘ ब्राह्मणायोदुद्दुच्छिष्टं प्रयच्छेत् ’ इत्यादिना
 मधुपर्कादिविहितमिति भ्रातृचरणाः ।

“ प्रतिमाभ्यर्चनायां सङ्कल्पश्च सधर्मकः ” । ‘ इयमेव प्रतिमा यावज्जीवं मया पूजनीया ’

३० इत्येवमादिः ।

“ अस्थिसंचयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च । शामिनं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा ” ॥

शामिनं यज्ञे स्वयमेव पशुमारणम् ।

“ षड्भक्तानशनेनान्नहरणं हीनकर्मणः ” । षड्भक्तानशनमुपवासत्रयम् । ‘ बुभुक्षितस्य्यहं स्थित्वा धान्यमन्नाहणाद्धरेत् ’ इति विहितम् ।

“ शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम् । भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थयात्राऽतिदूरतः ” ॥ गृहस्थस्य आहिताग्नेरिनि केचित् ।

तथा “ शिष्यस्य गुरुदारेषु गुरुवद्ब्रह्मचरिरीरिता । गुरुवत्प्रतिपूज्यास्तु सवर्णा गुरुयोषितः ” ॥ ५- इति मनुक्ता (२।२१०)

तथा “ आपद्बृत्तिद्विजान्याणामश्वस्तानिकता तथा ” इति । ‘ क्षात्रेण कर्मणा जीवेद्विशां वाऽप्यापदि द्विजः ’ ॥ ‘ स्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ’ (आ. १२८) इत्युक्ता ।

तथा “ प्रजार्थं तु द्विजान्याणां जातारणिपरिग्रहः । ब्राह्मणानां प्रवासित्वं मुसामिधमनाक्रिया ” ॥ प्रवासशीलत्वं ‘ वृथा तु न चिरं वसेत् ’ इति स्मरणादिति केचित् । १०-

तथा “ बलात्कारादिदुष्टस्त्रीसङ्गहो विधिनोदितः । यतेस्तु सर्ववर्णेषु मिक्षाचर्या विधानतः ॥ “ नवोदके दशाहं च दक्षिणा विधियोदिता ” ॥ इति ।

‘ दशरात्रेण शुद्धयन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ’ इति विहितं ‘ गुरवे तु वरं दत्त्वा स्नार्यात् तदनुज्ञया ’ (या. व. आ. ५१) इति विहितं दक्षिणादानम् ।

तथा “ ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पचनादिक्रियापि च ” । ‘ आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कारिः १५- स्युः ’ इत्यापस्तम्बविहिता । तथा “ भृग्वभिपतनैश्चैव बृह्मादिमरणं तथा ” ॥ इति । अत्र मूलम् ‘ बृह्दः शौचमृतेर्लुतः प्रत्याख्यातमिषाक्रियः ” इत्यादिविज्ञानेश्वरग्रन्थाद्ब्रह्मव्यम् ।

“ गोत्रात्तिशिष्टे पयसि शिष्टैराचमनाक्रियाः । पितापुत्रविरोधे च साक्षिणां दण्डकल्पनम् ” ॥ साक्षिणां समाघातृणां च ।

“ पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिगुणो दमः । अन्तरे च तयोर्धः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः ” ॥ २०- इति विहितम् । “ यत्र सार्धंगृहत्वं च मुनिमिस्तत्वदीर्गमिः ” । यत्र सार्धकालो जातस्तत्रैव संन्यासिनामवस्थानम् ।

“ एतानि लोकगुण्यर्थं कलेरादौ महात्मनिः । निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

“ समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ” । ब्रह्मपुराणे

“ दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमण्डलोः । गोत्रान्मातृपितृपिण्डाञ्च विवाहो गोवधस्तथा ॥ २५-

“ नराश्वमेधौ मयं च कलौ षड्धं द्विजातिभिः ” । दीर्घकालमिति कालपक्षोपादान-

कलात् ‘ अष्टाकत्वारिंशद्दर्शाणि वेद्ब्रह्मचर्यम् ’ इति श्रुत्युक्तम् । अन्यथा दीर्घं ब्रह्मचर्य-

मित्येवावश्यं । एतेन ‘ ब्रह्मव्रतं नैष्ठिकम् ’ इति रामचन्द्राचार्योक्तिः परास्ता । अत एव द्वाविडानां

नैष्ठिकब्रह्मचर्याचारः सङ्गच्छते । कमण्डलुधारणं व्याख्यातम् । गोत्रादित्यनेन स्वगोत्रोत्पन्नायाः

पितृभ्रष्टमोतृसपिण्डादित्यनेन मातुलगोत्रसापिण्डहयोः सामान्यनिषेधेनैव प्राप्यमावान्मातुलकन्या-

परिणयनं च निषिद्धयते । तेन मातुलकन्यापरिणयननिषेधकानि वाक्यानि कृतिविषयाण्येव । ३०

अत एवाधुनिकानां तदाचारोऽप्यनाचार एव । कृष्णार्जुनादीनां तु युगान्तरायत्वात्सदाचार एव । अत एव व्यासेन कलिनिन्दाप्रक्रमे

“तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृतस्तथा । शुल्केन चोदहिष्यन्ति विप्राः पापविमोहिताः” ॥

इत्युक्तम् । यौघायनेन च ‘मातुलपितृत्वसुदुहितृगमनम्’ इति दाक्षिणानाचारेषु गणितम् ।

५ गोवधो मधुपर्कादौ । नरमेघः ‘ब्रह्मणे ब्राह्मणमलभेत’ इत्यादि । मयं गौडीमाध्यादिरूपं क्षत्रियवैश्ययोर्निषिध्यते । तस्माद् ‘ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्’ इत्यनेन सुराया द्विजात्यवच्छेदेन निषेधस्य सिद्धत्वात् । यद्वा ग्रामागमादौ त्रैवर्णिकादिपुरस्कारेण विनायक-शान्त्यादौ क्षत्रियादिपुरस्कारेणोक्तं च निषिध्यते । कतुः

“देवराञ्च सुतोत्पत्तिर्दाता कन्या न दीयते । न यज्ञे गोवधः कार्यः कलौ न च कमण्डलुः” ॥

१० ‘विधवायां प्रजोत्पत्ती’ इत्यनेन समानार्थकं पूर्वार्द्धम् । आदित्यपुराणे

“ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधस्तथा । कलौ पञ्च न कुर्वीत भ्रातृजायां कमण्डलुम्” ॥

ज्येष्ठांशं विपममागम् । भ्रातृजायां जायामिति शेषः । दानहेमादौ मारुडपुराणे

“न कलौ क्रियते ह्यश्वमेधो वाऽप्यथ गोसवः । नरमेघोऽक्षता नारी देवरात्पुत्रसन्ततिः ॥

“गर्हितं सप्तकं होतद्राजसूयकमण्डलु” ॥ आर्द्धदीपिकायां मदनपारिजाते च निगमः

१५ “अक्षना गोपशुश्रैव श्राद्धे मांसं तथा मधु । देवराच्च सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्च विवर्जयेत्” ॥

यथा वेदिविधर्मिणां प्रधानसम्बन्धिमात्रांशे विधिर्न तु तादर्थ्यांशे प्रमाणाभावात्तद्वा

‘श्राद्धे मांसम्’ इत्यत्र श्राद्धसम्बन्धिकत्वर्थं पुरुषार्थं च निषिध्यते । अविशेषात् । पञ्चोत्पन्न

न परिसङ्ख्या । दोषत्रयापत्तेः पूर्वोक्तानेकवाक्यानर्थक्यापत्तेश्च । अतः प्रदर्शनार्थमेतद्वचनोपात्त-

त्वोपाधिना पञ्चत्वोपपत्तिः । आदित्यपुराणे

२० “शपथः शकुनाः प्रश्नाः सामुद्रिकमुपश्रुतिः । उपयाचितमेतानि संभवन्ति कलौ यवचित् ॥

“तस्मात्तन्मात्रलाभेन कलौ कार्यं न कारयेत्” ॥ विश्वेश्वरपद्धतौ व्यासः

“चतुर्वर्षद्वयसहस्राणि चतुर्वर्षद्वयशतानि च । कलेर्थदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिमहः ॥

“संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मणेन विजानता” ॥ इति । अत्र त्रेतापरिमह इति वदता सर्वाधानमेव

निषिध्यते । अत एव लौगाक्षिः

२५ “अर्द्धाधानं स्मृतं श्रीतरमार्ताग्न्योस्तु पृथक्कृतिः । सर्वाधानं तयोरेक्यं कृतिः पूर्वयुगाभिता” ॥ इति ।

युगस्य पूर्वं पूर्वयुगं । कलेः पूर्वभाग इत्यर्थः । अर्द्धाधानमपि यावद्दण्डवेदविभागं कार्यम् ।

तदाह वृचलः

“यावद्वर्णाविभागोऽस्ति यावद्देवः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ युगे” ॥ इति ।

यद्यपि संन्यासस्य चतुश्रवार्थिच्छताब्दावधिकत्वं व्यासेनोक्तं तथापि गौणकालोऽनेन समर्थत

३० इति केचित् । त्रिदण्डेकदण्डाभिप्रायेण व्यवस्थेत्यपरे । सामान्यतो निषिद्धस्य व्यास-

वाक्येनोपसंहार इत्यन्ये । वस्तुतस्तु ‘चतुर्वर्षपि’ इत्यादीनि वचनानि महानिबन्धेषु न दृश्यन्ते ।

इति कलिवर्धनिर्णयः ।

इति श्रीमीमांसकशास्त्रभट्टात्मजनीलकण्ठकृते भगवद्भास्करे

समयमयूखः समाप्तः ।

अ-इति श्रीमीमांसा—(ततः पृष्ठानि इतानि) ।

सूत्र-इति श्रीमीमांसकशास्त्रभट्टात्मजनीलकण्ठकृते भास्कराख्ये निबंधे समयमयूखः समाप्तः ।

इ " " " " " भगवद्भास्करे समयमयूखः समाप्तः ।

धर्यइ " " " " " नीलकण्ठेन कृते भास्कराख्ये निबंधे समयमयूखः समाप्तः ।

न-इति मिमांसक शास्त्रभट्टात्मजनीलकण्ठेन कृते भास्कराख्ये निबंधे समयमयूखः समाप्तः ।

शुभं भवतु । श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव श्रीशिव शके १७९६ आनन्द नामधेयस्ये आश्विन शुद्ध पौर्णिमायां आगाशोपनामकरघुनायुषतसदाशिवेन लिखितं । स्वार्थं परोपकारार्थं । श्रीशिव श्रीशिव ।

क-इं पुस्तकस्यैव—“ समाप्तमगमत् पर्यन्तं । ततः परं

मंगलं लेखकस्यास्तु वाचकस्यास्तु मंगलं । मंगलं पाठकस्यास्तु रसकस्यास्तु मंगलं ॥ १ ॥

संवत् १८०९ ना शके आषाढ-शुद्धि ७ रविदासरे प्रथममास ॥ प्रथमंख्या २८५० ॥ श्री ॥—

ततः परमेतत्—ज्ञातचंडा सुदुर्ता

वैशखः फाल्गुने मासः श्रावणे मार्य एव च । आश्विनकार्तिकयोर्मासा पूजायां तु सदा शुभा ॥

द्वितीया पंचमी पूर्वा सप्तमी च प्रयोदशी । दशमी द्वादशी षष्ठा ज्युष्ट्या नवमी सा ॥

हृष्णाश्रमी चतुर्दशी तिथयः सर्वकामदा । रविवृत्सपतिः सोमो सुखः शुक्रः शुभाश्रदा ॥

आश्विनी रोहिणी शशतिषोष्यश्रेष्ठोत्तमप्रथ । पुष्यः पुनर्वसुर्भूमि श्रेष्ठानि शक्तिवृत्ते ॥

इति शतचंड्या—ने सुदुर्ते ।

इकड-पुरतकामानुक्रमणा पृष्ठानि संति ।

ड-इकड इव । तत परं प्रथ ३१०० शके १६७३ प्रजापति नामधेयस्ये मार्गशीर्षशुद्ध चैत्रम्या आश्वोपनाम्ना अथ भेटव लिखितं । श्रीधाराय पंथमस्तु ॥ यदि शुद्धमशुद्धं ।

म-इकड इव । तृतीयो मयूखः । शके १६५३ दुर्मय्यन्दे माप्रसितसौम्यात्प्रा रवी नारायणदेवनेन लिखितं शुभमस्तु मय १२८०० धं रस्तु धीरशमीशेखार्यमस्तु ।

ख-फाघ-इव । धीरस्तु । श्रीमीपूजितपत्रमाय नमः । श्रीभवानीशंकरायनमः । संवत् १८१६ ना शके शके १६८२ पर्यंतमान्ये धीमुत्रैप्रवत्यमामागत्पते चैत्रमासे चतुर्थादावां श्रुद्रकसरे अश्वीतं पुरतकं सुध । समथ—

प-इति श्रीमीमांसकशास्त्रभट्टात्मजनीलकण्ठकृते भास्कराख्ये निबंधे समयमयूखः समाप्तः । शके १७०९ प्लवतनामथ उत्तरायणे पौषहासप्रयोदश्यां दद पुस्तक अर्बुदेरुपेनामधेयैः देवेन लिखितं समाप्त । श्रेष्ठे चैत्र समाप्तं पुस्तक । (भीकंमदस्य पुस्तक)

घफ-इति श्री सेगरवशांशतसमद्वाराजाधिराजश्रीनगवदेवादिष्टश्रीब्रह्मदेव भट्टानारायणमूरिसुनुर्दित शिरोरत्नमीमांसकशास्त्रभट्टात्मजनीलकण्ठेन कृते भास्कराख्ये निबंधे समयमयूखः समाप्तमगमत् श्रीशुभं भवतु ॥ कल्याणमस्तु ।

समयमयुरान्तर्गतवचनानामकारादिवर्णतः सूचिः ।

ऋषिः	पृ.
अगस्त्यसंहिता	
त्रेते सुद्धा रामनवमी	३५
त्रेते मासि नवम्यां तु	३५
द्वादश्यां चैत्रमासस्य	४८
यस्तु रामनवम्यां तु	३६
आत्रिः	
सिंहचर्कटयोर्मध्ये	९१
अनन्तभाष्यम्	७३
अन्यत्र	
अश्विरोद्ध्व हेमन्तः	९९
दशम्यामेकभर्कं तु	४४
द्वादश्यादिस्तृतीयान्ते	८०
अपरार्कः	८८
अमरकोशः	
२।७।२९-३०	१०८
आचारः	५६
आचार्याः	७६
आपस्तम्बसूत्राणि	
तैश्वान्री पौर्णमास्यां (१।२।१।२३)	६४
आपस्तम्बः	७३, ७३, ७४
अयने विपुले चैव	८५
आर्याधिष्ठिता वा शुद्धा	१०९
कृत्वापक्षेऽयमी चैव	५५
चैत्रकृत्वाचतुर्दश्यां	५५
पौर्णमास्यामन्वाधानं	७३
वर्षाद्यु श्यामा कैर्यजेत	७४
आपस्तम्बः (माधवीये)	
नवम्यांसंहिता या तु	२१
आष्टिरेणः	
स्मरत्तत्रैव कर्मादी	१०३
आश्वलायनः	७२, ७३, ७४
यथा इमंज्ञानजं काष्ठं	४९
आश्वलायनभाष्यम्	६२-७४
आश्वलायनसूत्राणि	
ममावृत्तो ब्रह्मचारिकल्पेन	६२
(३।५।१५-२७)	

ऋषिः	पृ.
ईशानसंहिता	
माषवद्यचतुर्दश्यां	५८
शिवरात्रिनृतं नाम	११
श्याप्यादर्शाद्यं यस्यां तु	११
उदानाः	
खर्वो दर्पस्तथा हिसा	३
ऋष्यशृंगः	
उपवासो यदा नित्यः	४५
दशहस्तु मोक्षार्थः	३९, ६९
॥ (माधवीये)	
संप्रवृत्तोऽपि रजसि	४५
अंगिराः	
संपूर्णा दशमी कार्या	३६
कश्यपः	
गुरुशुक्रातिरोपने	६१
काठकश्रुतम्	
आरभ्य मलमासात्प्राह्	८९
पृष्टीचक्रप्रत्यक्षप्रसन्न	९९
कात्यायनः	६१, ७२, ७३
अश्विन्यां चिको मल्यो	४०
अर्धरात्राद्दशस्ताचेत्	६१
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण	४४
आवर्तनात्प्राग्यदि पूर्वसन्धिः	७३
तत्कर्षः फालशुद्धौ स्वात्	६१
उपाकृत्योदगयने	६४
चंद्रसूर्येभ्ये भुक्त्वा	८०
द्वादश्यां पारणे कुर्यात्	५३
न यद्यथं चतुर्थांशे	७०
परेऽग्निं घटिका न्यूना	७१
पाकयज्ञान्तमासाद्य	६५
प्रत्यब्दं यदुपाकर्म	६३
प्रातः क्रात्वा हरिं पूज्य	५३
भाष्यो पशुमेते चैव	४१
मिथ्यावादे दिवास्वा पे	५४
यजनीयेऽग्निं सोमश्चेत्	७२
याः शेषमुपगच्छन्ति	९१

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
रतेः संकमणात्प्रीणा	५४	मार्गशीर्षे " "	२५
शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यात्	४४	मार्गशुक्लचतुर्दश्या	५७
सन्निवधेरंतं गवाक्षुर्वै	७३	यदा जन्मकृतं पापं	२५
हविष्येषु यथा मुह्यताः	५	रावशुक्लचतुर्दश्या	५६
फात्यायनः (गोविन्दार्णवे)		" तृतीयायां	२०
अर्द्धादन्धो भवति नियतः	७४	लोकलोकं रयसप्तम्या	२५
फामिकं		वाराणस्यां पंचनदे	९२
आदिरवारतमये काले	५८	कृत्यचिन्तामणिः	
फारिका		गुडदुग्धतिलानद्यात्	१०४
अत आरभ्य पण्मासान्	६४	क्षीरस्वामी	
अध्यायोत्सर्जनं माष्याम्	६४	मूलमत्र करीराम	६८
पश्चादप्येव दध्नेषु	६३	गर्गः	
फार्पाजिनिः		पर्वण्योदधिषु	६०
उपाकर्मणि चोत्सर्गे	६३	शुक्रो गुहः प्रागपराम्ब यत्र	१००
वेदारम्भगतः पूर्वे	६३	पृथो च सप्तमीयोगे	२६
फालादर्शः		ज्योतिर्गर्गः	
तिभ्यन्ते चोत्सवाति वा	३२	सौरो मासो विवाहादा	८६
मौजी यक्षोपवीतं च	६३	गार्ग्यः	
फाशीखण्डम्		उपाकर्मणि चोत्सर्गे	६४
अमासोमसमायोगे	६६	काले न्युनेऽर्धरात्रं तु	८३
अष्टम्यां च चतुर्दश्यां	२५	प्रयोदश्यां तृतीयायां	१०५
इषकृष्णतृतीयायां	२१	न शेषवं न मौज्यं	४६
उदीच्यां भारभूतेशं	६०	प्रतिपद्यप्रविष्टायां	७३
कार्तिकस्य चतुर्दश्यां	५७	यो यस्य विहितः कालः	३
कार्तिक्यां कृत्तिकायोगे	६५	सिद्धे रवौ तु पुष्याके	६४
कृच्छ्रे वा चातिकृच्छ्रे वा	९३	घृद्धगार्ग्यः	
कुर्यात्प्रति चतुर्थाह	२१	पूर्वमाप्रतिपत्सन्धौ	७७
काश्युद्भवे प्रयागे ये	९७	मीने घृतुपि सिद्धे च	१००, १०६
कृतानि यानि पापानि	२४	बापीकूपतदामयाग	१००
कृत्वा च विविधां पूजां	३४	विधिः पूजयित्वा तत्र	३
चतुर्थेपि च मासेषु	९४	गालयः	
नैत्राष्टम्यां महायात्रां	२५	कृत्वा यक्षोपवीतानि	६३
ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे	८	गुरुचरणाः	
दशाश्वमेधिके स्नात्वा	३९	गृह्यम् (खादिर-)	६४
भाद्रकृष्णतृतीयायां	२१	पुष्ये एतसर्जनं कुर्यात्	६४
महालक्ष्म्यष्टमीं प्राप्य	३३	गृह्यकारिका (घृद्धच-)	
मधुग्यामे घृतं दद्यात्	९४	अध्यायानामुपाकर्म	६०
माघशुद्धचतुर्थां तु	२२		

ऋषि	पृ	ऋषि	पृ
गृह्यपरिशिष्टम्		यो न पूजयते दूर्वा	३२
अवपट्टकारहोमाश्च	९९	(चर्पद्दर्पणे)	
गोभिल	७२	दामोदराय नमसि	९३
अध्यायानामुपाकर्मे	६३	विप्रवेश्मनि यो दध्यात्	९३
आवर्तने यदा सन्धि	७०	चन्द्रप्रकाशे (विष्णु)	
उपसर्जनं च वेदानां	६३	एव खानावसाने तु	९७
उपाकर्मोत्सर्जनं च	६३	चन्द्रिका	
पक्षान्ता उपवस्तध्या	७०	योगादिक माक्षिकं च	२०
पर्वण्यौदयिके कुर्युं	६२	सूर्यप्रहणतुल्या तु	२५
य परमो विप्रकर्ष	७४	चिंतामणि	
रात्रौ सक्रमणे भानो	८२	आश्विनस्य सिते पक्षे	३९
धावणी पर्णमासी तु	६२	छन्दोगपरिशिष्टम्	
गोविंदाण्य		पिण्ड वाहार्थकं धाद्	६८
गौर्यांश्चतुर्था वटधेनुपूजा	२१	इविश्वेषु यवा मुख्या	५
तृतीयायां तु वैशाखे	२०	जाबाल	
भाद्रे छुक्कचतुर्था या	२२	सका तो पुण्यकालस्तु	८१
सुग मध्यदिने यत्र	२१	जाबालि	
शरत्काले महापूजा	९	अपराहृदयव्यापा	६९
श्रावणे मासि पञ्चम्यां	२३	नित्येने मेत्तिके कुर्यात्	९९
सिद्धस्थे चोत्तमा सूर्ये	३३	श्रुतायमुदकम् च	६०
गौडनिबन्ध	३७	सकान्तौ पुण्यकालस्तु	७५
गौडनिबन्धे (ऋष्यशृङ्गवचन)		जीभूतवाहन	
सकसरातिरक्षण	१०१	अग्रस्ते द्वादशीमूक्षे	४७
गौतम		रेवत्यन्तो यदा रात्रौ	,
अशौक् पोडवा नाड्यपक्षु	८२	जीर्णप्रयोगरत्ने (गोभिल)	
वृद्धगौतम	८	उपाकर्मेत्सर्जनं च	६३
सूत्रप्रदे तु नाश्रीयात्		जैमिनि	
श्लोकगौतम	८८	आदिप्यऽङ्गेने सकातो	४१
आरभ्य कुतरे धाद्		ज्योतिष	
चतुर्विंशतिमतम्	८५	स्नात्वा जर्मदिने शिख्य परिहरम्	१०४
यदाच्छेदुश्चगमने		ज्यानिर्निबन्ध	
चमत्कारचिंतामणि	२३	तुलासत्य सहस्रांशौ	६७
पञ्चमी नागपूजायां		ज्योति शास्त्रम्	१०३
चन्द्रप्रकाश		आश्विनस्य सित पक्षे	१३
अर्धरात्रम तिक्रम्य	३४	तत्र दत्तनदत्तं च	९९
ध्यादशी यदा प्रातः	७७	शकव सरभुपम जिगा	७
प्रतिपद्गतभद्रासु	६५	(भद्रनरत्न)	
प्रातरावाहयदेवा	९	शुद्धश्रवणत्रिदशप्रतिष्ठा	१०२

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
हामरतन्त्रम्		सद्धरे विपमे प्राप्ते	४८
भायस सर्षिपा युक्तं ...	३७	श्रीणां तु प्रेक्षणात्सर्षात्	६
तन्त्ररत्नम्	७३, ७४	द्वैतनिर्णय	३८, ८५, १०५
तातचरणा	४२, ५५, ५९, ६१, ८४, ८५, १०५	„ (तातचरणा)	
तैत्तिरीयसूत्राणि		धर्मादिघ	२६
धाराभ्यां पौर्णमास्यां	६४	घीम्य	
(२१११)		आश्विने मासि शुक्ले च	८
वृक्ष		„ शुक्लपक्षे तु	३८
अयने विषुवे चैव	८०	त्रिरात्र वापि कर्तव्य	९
उदये दशमी किञ्चित्	४०	नागरस्वण्डम्	
उपस्युराधि यत्नानां	७७	उपवासप्रभावेन	५८
त्रिमुहूर्तां न कर्तव्या	२	खे सक्रमण राशौ	८९, ८५
वीषिका	६२	नारद	
कृष्णा तृप्तोऽखिला	७	तृतीयैकादशी षष्ठी	५५
त्रयोदशी तिथि पूर्वा	५४	एकमकायाचितयो	५
त्रिपाशिलदिनस्यान्त	६८	न चेदेकादशी विष्णो	४३
दशैते परमुक्तममणक	६५, ७४	नित्य मक्तिमयायुक्ते	४१
शुक्ला स्वात्प्रतिपत्तिथि	७	पुत्रवाद्य समार्यथ	४१
दुर्वासा	६६	मप्यान्ध्रिमुहूर्तां तु	६८
देवभाष्यम्	७२	सर्कात्यामुपवास च	४१
आत्यये चांबपानेन	६	सपूर्णे कादशी यत्र	६८
देवल		नारायणवृत्ति	६३
असकृञ्जलपानाच्च	६	श्यामाकै प्रस्तर वायो	६५
आमिष हतिपानीय	६	नारदीयसहिता	
गृहीत्वोद्वेग पात्रम्	४४	अर्धरात्रदुता यत्र	५८
गंगा च यमुना चैव	९१	निगम	
चतुर्था तु तृतीयायां	२१	उपवासेषु राजेद्र	२५
दिनार्धसमयेऽतीते	७	गंगा धर्मदेव पुण्या	९१
देवतास्तस्य तुष्यति	४४	द्वितीयादिकयुग्मानां	३
न शरिष्यन्सगमात्	५४	युग्माभिर्युगभूतानां	३
नभोनभस्ययोर्भेद्ये	९१	सर्वप्रकारत्वेधोऽथ	४२
प्रायश्चित्तविधानं च	१०७	निर्णयाभृत	६०, ७२
ब्रह्मचर्यमहिंसा च	६	इद व्रत मया देव	४६
यावद्दूषं विभागोऽस्ति	११०	(माधवीये)	
यां तिथिं समनुप्राप्य	८६	उपाकरणमन्थ	६२
मुग मप्यन्दिने यत्र	२१	„ (विष्णुधर्मात्तरे)	
वेदाप्रियक्तविप्रस्य	१०७	द्वादश्या प्रथमे पादे	४८
		निर्णयसिंधु	१७

ऋषि	पृ	ऋषि	पृ
वृषिहप्रसाद	८८	बहिर्प्रामान्यजां सूति	५
पराशर		यदीच्छेद्विष्णुसमयुज्य	४०
उपाकर्म तथोत्सर्गं	६१	धानस्य तु मासस्य	६२
कन्यादित्ये चतुर्थ्यां तु	२२	(५) गरुडपुराणम्	
अ ऋ	५	अन्यतिथ्यागमो रात्रौ	३२
१—२२	१०७	आदित्योदयवेलायाम्	४१
„—२३	१०८	उदया-प्राग्यदा विप्र	४९
„—२५	१०७	क्रोधा-प्रमादऋगोभाद्वा	६
परिशिष्टम्	७५	ग-धाल-कारतां नृ	१७
पितामह		जयन्त्या पूर्वंविद्यायां	२८
अमावास्याभ्यतीपात	५९	पुन प्रभातसमये	४३
एकादस्यां दिनक्षये	४३	मघौ शुक्रतृतीयायां	२०
देवे कर्मणि विज्ये च	८७	यज्ञाय यज्ञेश्वराय	३१
पितृयज्ञप्रकरणम्		सपूर्णे ऋदशी यत्र	४३
पूवाहो वै देवानां	७५	(६) देवीपुराणम्	
पुराणानि		अतीतानागता भोगो	८१
(१) अग्निपुराणम्		अर्चरात्रे स्वसपूर्णे	८३
तर्ङ्गिणे पुत्रयेन्मत्रे	११	आदौ पुष्य विजानीयात्	८३
मौहिरीशिकुमुश्राय	५	आद्या षोडश नाडीस्तु	९
(२) आदित्यपुराणम्		आश्विनस्य सिते पक्षे	८
उज्यायां पुनश्चाह	११०	आश्विने प्रतिप-मुश्या	३८
दिवा तत्र न भोक्तव्यं	६७	उत्तरेण नवम्यां तु	३८
यस्तु कार्तियुगो घर्मे	१०६	कन्यासस्य रवौ शुके	१०
शपया शकुना प्र०	११०	कार्तिके प्रहण श्रेष्ठ	७७
(३) कालिकापुराणम्	१४	गे दावरी महापुण्या	७७
अमावास्यायां	६८	षष्ठद्वये ज-मतिथिर्यद	१०४
उपवास महाश्यां	३४	ज्येष्ठानक्षत्रयुक्त्यायां	१३
कनक कुलिशा नील	८६	तृतीयायां तु वैशाखे	२०
कृष्णांजलिधुगद-न	१३	दुर्गाप्रतो जयन्मत्र	११
कृत्स्नेन मरमासायु	८	न कलौ क्रियते ह्यधमेघ	१०
तत सरोविता देवी	१५	न तथा द्राप्यते शक	१३
नवम्यां बलिदान च	१२	नवरात्रत्र०ऽऽषाढ	३४
पुन पूजां तथाश्रम्यां	१२	पूजयित्वाऽऽ धिने मासे	८
मथ दत्त्वा ब्राह्मणस्तु	१२	पूज्या मण्डलकुम्भस्था	१०
यो मोहादयवाल्कस्यात्	८	मन्दा मा-दाकिनी प्वाक्षी	८१
(४) कूर्मपुराणम्		महानवम्यां पूजेय	३८
एषादस्यां न भुज्जित	४०	यो माहात्पारण कुर्वात्	३७
कास्य मांस मयूर च	४४	विवादानन्दर कन्या	१०

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
प्रते च हीर्षेऽप्यने	६	कार्तिके विन्दुहीर्षे यो	९३
शरत्काले च यत्पूजा	९	कार्तिकेऽहं करिष्यामि	९३
उत्तमी वैधसंयुक्ता	३४	कार्या विद्वापि सप्तम्या	२७
संपूर्णा ऋषरात्रे तु	८३	कुल्शेत्रे कोटिपुणं	९३
हैमराजतमुद्गातु	१०	गर्भिणी सृत्तिकादिषु	६
होमो प्रहादिपूजायां	१०४	तुलसीकाननं राजन्	९३
(७) नारदपुराणम्		तुलसीदललक्षणं कार्तिके	९३
अक्षरलवणाः सर्वे	४४	प्रयादिद्यां चतुर्दश्यां	८८
आश्विनैत्र तु संयुक्तं	४९	दातव्यो दीपकोऽखण्डे	९७
अल्हामामय विप्रेषु	५३	दुःखदाद्रिनाशाय	९७
आश्विने कृष्णपक्षे तु	५३	पलांडुं रुशुनं हिरुं	९५
कार्तिके वर्षशेषस्य	९४	पौषस्यैकादशी शुक्ला	९६
तिथिनक्षत्रयोमे तु	५३	प्रेतयोनिगतानां तु	२६
तिलझाम्बी तिलोद्धर्ता	९७	मधुमासस्य शुक्लायां	८८
तृतीयैकादशी यष्टी	५५	माघमासे रटंत्यापः	९७
त्रयोदश्यां तु शुद्धायां	४८	माघे मासि सिताष्टम्यां	३५
दशम्यां संगरोदये	४४	माघवं सकलं माघं	८८
द्विजं तु तप्तमुद्रादि	४९	यज्ञोपवीतिना कार्यं	५७
द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे	२०	यदा भवति अल्पापि	५३
न वन्दि सेवयेत्सनातो	९७	राजिका मोदकं वैभु	९४
यदा न प्राप्यते ऋक्षं	५१	विद्याप्यविद्धा विज्ञेया	४३
शंखचक्रं मुदा यस्तु	५०	वैशाखे विभिना खानं	८८
(८) बृहन्नारदीयम्		व्रतिनः कार्तिके माघे	९३
पंचामृतैः संस्नाप्य	४५	मृतोपवासनियमे	२
प्राङ्गणान् भोजयेच्छभत्या	५३	शयनीवोधिनोमथ्ये	४१
महाप्रस्थानगमनं	१०७	पादाम् (नारदे)	
वानप्रस्थाध्रमस्यापि	५५	अधोर्जव्रतिनः सम्यक्ं	९५
मत्तादिमथ्ये श्युयान्	५४	„ (वृत्सिहप्रसादे)	
सौत्रामण्यामपि	१०७	तीर्थे वाऽनुदिनं खानम्	८८
(९) पद्मपुराणम्		„ (हेमाद्रौ)	
अधोर्जव्रतिनः सम्यक्	९५	एकादश्यां तु शुद्धायां	४६
अपामार्गमयो तुम्बी	५७	(तत्र) मंत्रः	
अर्धरात्रापुरस्तात्	५९	वैशाखं सकलं खानं	८८
अष्टैतान्मन्त्रतप्तानि	६	(१०) पुराणम्	
आश्विनस्य तु मासस्य	९५	„ (हेमाद्रौ) उपवासासमयेष्वन्तु	४५
ऊर्जप्रते मयौ दोला	५०	(तत्र मंत्रः) मन्हेन्द्रक्षामिकुबेरमूर्ध्नि	४६
कण्डूय घृष्टतो गां तु	८८	(११) पुराणान्तरम्	
किंपुनश्चैषकारणं	२८	ततश्चतुर्थी रात्र्यां यः	२२

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
भावणे बहुले पक्षे	२६	(१५) ब्रम्हचैवर्तम्	
सुरासुरानामुबन्ती	२२	अत्रापराङ्घ्रिणे काले	३७
(१२) पुराणसमुच्चः		अर्धरात्रे तु केवाचिद्	४२
गौर्याश्चतुर्णां षट्पेनुपूजा	२१	अष्टम्यां नवमीं विद्धा	३५
भद्रायां दीपिता होली	६६	इति विज्ञाप्य कुर्वात	४४
भादे मास्यसिते पक्षे	२४	एकभर्गं नरः कृत्वा	६०
सुद्धर्ते रौद्रिणेऽष्टम्यां	३३	एकादस्यां तु गृहीयात्	४५
यान पूजयतेदुर्वा	३२	चतस्रो पाटिकाः प्रातः	४२
राका यामद्वया दुर्घ्ने	६६	प्रयोदशी तु कर्तव्या	३
वृत्ते तुपारसमये	७	त्रिसत्कष्टके नाभ्यो	८१
त्रियोऽर्चने भाद्रपदे	३३	दिवा वा यदि वा रात्रौ	२८
(१३) ब्रम्हपुराणम्		प्रतिपत्पंचमी भूत्वा	२२, ६०
अण्णोदमे तु संप्राप्ते	१७	प्राप्ते हरिदिने सम्यक्	४४
उपमर्द्धे रुध्रगुणं	७८	भूतविद्धा न कर्तव्या	५९
एकादस्यामुभे पक्षे	४४	रंभाख्यां धर्जयित्स्वैकां	२०
एकादस्यां तु गृहीयात्	१४	ध्रुवतपु	३१
” ” शुक्रपक्षे	१६	वर्जनीया प्रयत्नेन	२७, २८
” ” शुक्लायां	४७	विमुक्तो यदि न स्याताम्	७६, ७७
” ” दशापापानि	३९	विपुत्रे पम्पुहृते स्यात्	८२
शोदावरी भीमरथी	७७, ९१	शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव	३४
चैत्रे मासि जगद्ब्रम्हा	७	समाप्तौभौत्रये द्विप्रात्	९०
तत्राष्टम्यां भद्रकाली	१२३	सर्वेभ्योपवासेषु	३९
तस्माद्वयूते प्रकृतंभ्यं	१९	(१६) भविष्यम्	
तेले लक्ष्मीर्भेले गंगा	५८	अतीते फाल्गुने मासि	८
दीर्घकालं ब्रम्हचर्यं	१०९	अद्य पंचदशी शुक्ला	६५
नमस्ये शुक्लपक्षे तु	”	अनमिपञ्चमश्रीयात्	३३
महामहेति विहयाता	५५	अष्टगोदयकाले तु	४१
वैशाखे शुक्लसप्तम्यां	२४	अष्टादशपुराणानि	१२
शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां	८५	असंकान्तं तथा माघं	४६
सप्तमी	३४	आभाकार्येषु माघेषु	४७
सर्वेभ्य जन्मादिवधे	१४३	आभाकाशितपक्षेषु	४७
ब्राम्हे (गोविंदार्णवे)		आषाढपूर्णिमास्यां तु	६०
शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां	५६	एकादशीमुपोष्यैव	५१
(१४) ब्रम्हाण्डपुराणम्		एकादश्यामुपोष्यैव	४०
कास्यं माघं सुरा क्षीर्दं	५३	कृत्वा तु पार्वणध्याये	६७
न रात्रौ पारणे कुर्वात्	३२	कृत्वा तस्त्वर्चमेवेह	१९
या तु भोजयते नारी	१९	अष्टौ मासि सिते पक्षे	४९, ६०
		ततः प्रतर्द्धितौष्यां	७

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
तथा भाद्रपदस्यामं	५६	पितृतेन पंचजं हृत्वा	८९
तपैव देवदेवस्य	४६	प्राप्ते भाद्रपदे मासे	४६
तद्दिने तैलनपवं च	५२	भवानी तुष्टये पार्थ	८
त्रिरात्रं चापि कर्तव्यं	१०	मासि भाद्रपदे शुभला	५२
पौर्णमास्यां तु संध्यायां	६५	मिथुनात्कृत्स्नं वातिः	८४
प्रभायेतामृतो विष्णोः	४५	ये पियन्ति वसन्ताये	७
साम्बुद्धं वाचकं विन्द्यात्	१२	योगाभ्यासी भवेद्यस्तु	८९
बहवं बुधम वपि	९२	यो माघमास्तुपसि	९०
महापूर्वा ततः कुर्यात्	४५	सुप्ते यस्मिन्निवर्तते	९०
माघमासे चतुर्दश्यां	५९	ह्यो वा नरो वा मद्भक्तं	८९
यथा शुभला तथा कृष्णा	४२	हेमान्तिकं सिताधिनां	५
या त्वेषा कुम्भशार्दूल	२०	(१८) भागवतादितन्त्रम्	
युगाद्या वर्षाद्द्विद्य	२५	संपूर्णकादशी त्याज्या	४३
रोहिण्यां	२८	(१९) भारतम्	
व्रती प्रपूजयेद्देवी	१०	अपवित्रमापि प्राश्य	९२
वामी खलक्षणोपेतां	४०	अमार्कपातध्रुवणैः	६७
शुक्राष्टमी तिथिर्यां तु	३२	आषाढमेकमफेन	८०
शुचौ देशे प्रजातायां	३३	कार्तिके तु नरो मासं	९३
श्रवणेशे तु पूर्वायां	४०	पञ्चममास	९४
धावणे बहुले पसे	२६, २७	गंगास्नानं तु कुर्वति	७७
धावणे मासि पंचम्यां	२३	तपैवाभ्युज्जं मासं	९२
धावणे वर्जयेच्छाकं	४७, ९१	निस्तरेदेकमफेन	८८
पष्ट्यां विस्वतरो	१३	भीष्मः शातनवो धीरः	३५
सवत्सा तुष्यवर्णा च	५२	श्रौष्ठये तु यो मासं	९२
सर्वदेवमये देवि	५२	भूमिर्गावः सुवर्णं च	७९
संपूज्य प्रेषणं कुर्यात्	१५	श्रावणं नियतो मासं	९२
„ (मदनरत्ने)		(२०) महाभारतम्	
ततश्च तर्पणं कार्यं	५७	अयने विपुवे चैव	७८
„ हेमाद्रौ		आषाढे तु सिते पक्षे	४५
अभयुकृष्णपक्षस्य	५६	गंगा कनखलं पुष्यं	७८
कार्तिके कृष्णपक्षे तु	५६	चतुर्थां गृह्य वै वीर्णं	५२
(१७) भविष्योत्तरम्		पौषमासं तु कौतिय	९६
अप्रावृत्तशरीरस्तु	९७	मार्गशीर्षे तु यो मासं	९६
आदौ तु कर्कटे देवि	९१	(२१) मत्स्यपुराणम्	
कार्तिके शुभलपक्षस्य	१५	अपराह्णे न मध्याह्ने	८०
चेत्ने त्रिरात्रं नष्ठात्रीं	८७	अष्टमे भास्करो यस्मात्	६८
जयामिलाषी नृपतिः	१६	कार्त्यं मासं सुरां क्षीर्द्रं	६४
दिनार्चास्वरतोयास्त्यात्	६६	गीतवादित्र निर्घोषं	१३

ऋषिः	पृ.
जटाजूटसमायुक्तान् ...	१०
द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु ...	५१
न रात्रौ स्थापनं कुर्यात् ...	९
नक्षत्राणां पूर्ववत्पूजा ...	३८
पुण्याम्नासा समायोगात् ...	९१
प्रणवं चादितौ जपत्वा ...	१२
ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः ...	२२
यावन्नोदेति भगवान् ...	९१
वर्जयित्वा मधौ यस्तु ...	८८
(२१) लिङ्गपुराणम्	
भतः परं तु संसेव्यं ...	५३
अमावास्यायां पूजयाच्च ...	६८
अंगारकचतुर्थां ये ...	२१
कन्यायां कृष्णपक्षे तु ...	१३
कन्याकं याऽऽष्टमी ...	३३
ततः प्रेतचतुर्दश्याम् ...	५७
दुर्गापूजाम् नवमी ...	३७
(२३) वल्हिकपुराणम्	२९
कृष्णाष्टमी भवेद्यत्र ...	२६१२८
सप्तमीसंयुताष्टम्यां ...	२८
(२३ अ) वामागमम्	११०
(२४) साम्नपुराणम्	
उदकंभांश्च धेनुंश्च ...	८९
उपानशुगलं छत्रं ...	८९
खरोश्चाश्वतरा गावः ...	९६
घृतं च क्षीरकृम्भश्च ...	९६
त्रैत्रे मासि विवित्रापि ...	८७
तिलाः स्थिरोर्जं वृषभं ...	९२
नन्द्यात्तु माभ्यंगमुपाचरेत् ...	१०५
नाभ्यंगमक्रे न च ...	१०५
फाल्गुने श्राद्धयो गावो ...	९९
मासि भाद्रपदे मासे ...	९२
वैशाखेऽप्युपलक्षणं ...	८८
॥ (अपरार्क)	
गन्धाश्च मासयानि ...	८८
मासमेकं बहिः स्नात्वा ...	८८
(२५) वाराहम्	
आषाढमासे द्वादश्यां ...	४७

ऋषिः	पृ.
चतुर्दश्यां तयाष्टम्यां ...	१०५
द्वादश्यां संधिंसमये ...	४७
नभस्ते कृष्णपक्षे तु ...	२४
पादयोगो यदा न स्यात् ...	४७
भाद्रे शुक्लचतुर्थां या ...	२२
सूक्तके च नरः छात्वा ...	४५
(२६) वायुपुराणम्	
उपवासनिषेधे तु ...	८३
उपाकर्मणि विप्रैर्भ्यो ...	६४
गयायां सर्वकालेषु ...	१०१
गोदावर्यां गयायां च ...	"
नक्तं हविष्यान्नमनोदत्तं ...	४३
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा ...	७
शातिकर्म प्रकुर्वीत ...	११०
संवत्सरं कृताचार्याः ...	५९
(२६) विष्णुपुराणम्	
तद्वावलोकनात्सूर्यं ...	५६
पानीयमायत्र तिलैर्विमिश्रैः ...	२०
संस्पृष्टं तु शुभः छात्वा ...	५४
(२८) शिवपुराणम्	
शृणु वरस प्रवक्ष्यामि ...	२६
शंखचक्रार्चकं तु ...	५०
(२९) सौरपुराणम्	
प्रायः प्रात उपोषादि ...	७०
(३०) स्कन्दपुराणम्	
अनंतेन समायुक्ता ...	५६
अर्धरात्रे तु रोहिण्यां ...	२६
अर्धोदये तु चंद्रासे ...	६७
अशुचिर्वाऽशुचिर्वापि ...	४६
अष्टमी श्रवणे मासि ...	२६
आश्विने मासि मेघान्ते ...	८
आषाढस्य सिते पक्षे ...	१९
उदये चाष्टमी किञ्चित् ...	२८
कर्जे शुक्लद्वितीयायाम् ...	१९
एकभक्तं तु कुर्वीणः ...	९८
एकैकां पूजयेत्कन्यां ...	१३
कलाद्रव्यं प्रयं वापि ...	५३
कार्त्थं मांसं मसूरं च ...	४४

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
कुन्दीरे विनादेवाघाः	८०	यां काचिष्परितं प्राप्य	१९
श्रुत्वा भैवोपवाचं तु	५३	यदीच्छेद्विपुलाभोगान्	४०
कृष्णाष्टमी स्कन्दपत्नी	२४	यां तिथि समनुप्राप्य	६०
राज्यं नपद्येदानीं	१०४	ये न कुर्वन्ति जानन्तः	२६
येनशङ्कचतुर्दशं	५६	वारणेन समायुक्ता	५४
उपेते मासि शिते पक्षे	३९	विधायिनं जागरणं	५५
„ मासि नृपश्रेष्ठ	४५	वैशाखस्य चतुर्दश्यां	५६
तृतीयायां यजेद्देवीं	२०	दिवं च पूजयित्वा ये	५८
दत्तामी चैव कर्तव्या	३९, ४०	द्विरः कपालमन्त्राणि	१०४
दर्शयिष्या न कर्तव्या	५५	भावणे बहुले पक्षे	२१
दुर्गमे दुस्तरे कार्ये	११	दूक्षानेन तु यत्पापं	२६
धेनुं तिलमयीं राजन्	८६	पङ्कतीतिमुद्येऽदीते	८२
न पूजयति भर.वेदं	५८	सदा कृतयुगं चात्र	१०१
नवमीषहिता कार्या	३३	सप्तमीसहिताष्टम्यां	२८
नागादिना न कर्तव्या	२४	सायंशंभ्या त्रिपटिका	४
नागो द्वादशानाडीभिः	३, ४२	सिंहस्ये चोत्तमा सूर्ये	३३
पूर्वविद्वचतुर्दशं	५५	हीनाधिकार्द्धौ कुष्टौ च	३
पंचमी च तथा कार्या	२२	स्कान्दम् (कार्तिकमाहात्म्ये)	
प्रतिशत्रुभूतयः	२, ७	षात्रीच्छायां यः कुर्यात्	९३
प्रथमेऽहनि संपूर्णां	४३	„ (चंद्रप्रकाशे)	
प्रदीपमानो यः कुर्यात्	९३	कार्तिकव्यासिते पक्षे	५५
प्रदोषभ्यापिनी न स्यात्	४	„ (टोडरानन्दीये)	
प्राजापत्येन संयुक्ता	२६	वार्षिकश्चतुरो मासाः	४६, ४९
प्रातर्गोबर्द्धनः पूज्यो	१८	„ (मापवीये)	
श्रीष्टपयसिते पक्षे	२४	उपोषणं चतुर्दश्याम्	५९
गृहस्तथा सया रम्भा	२०	द्वादशी च प्रकृतव्या	४८
भूतविद्या रवमावास्या	६६	कृष्णाष्टमी स्कन्दपत्नी	५९
मंत्राक्षरमयी लक्ष्मी	१३	परामापदमापसः	४२
मन्वादी च युगादी च	४	मापकृष्णचतुर्दश्यां	५९
मापस्य कृष्णपक्षे वा	५७	„ (हेमाद्रौ)	
मासि भाद्रपदे शुक्ले	३३	आदौ मार्गशिरि मासि	५९
मंत्रेणावाहयेद्देवं	३३	त्रयोदशी यदा देवि	५८
मापमुद्रससूराश्च	४८, ९४	पृथ्वीचंद्रोदयः	
महत्तमपि पापानां	५८	निशागमे तु पूज्येत	६६
मुद्गुत्तमपि चेश्मादे	५६	सवित्रे प्रसवित्रे च	९७
यदा मवेदतीवारात्मा	४८	पैठीनसिः	
यस्मिन्दिने मवेज्ज्येष्ठा	३३	अलाभे दन्तकाष्ठानां	६
या पूर्णा नवनीयुक्ता	४०	„ वा निपेधे वा	११

क्रापि:	पृ.	क्रापि	पृ.
ताबूलचवर्षणं स्त्रीणां .	५४	चाद्रिसावनसौराणां ...	१०३
पल्लद्वयेर्जोप तिययः ...	२	तिथिरकेगुणा प्रोक्ता ...	१०५
पवनी सप्तमी चैव .	२२	पक्ष प्राग्दिशि वृद्धत्व ...	११
प्रचेताः		रविणासतिरभ्येषां ...	११
एकादशी विशुद्धा चेत्	४३	ब्रम्होत्तरस्वण्डम्	
साथैप गन्धतैल च ...	१०५	पक्षद्वये श्रयोदश्याम् ..	५४
प्रजापति-		भगवद्गीता	१२
उपाकर्म च हृष्य च ..	११	भट्टा-	६७
प्रतापमार्तंड-		भाष्यार्थसमूह	
दशमी चैव कर्तव्या .	३९	अन्वाहितित्वास्तरणोपवासा	७३
दुर्गापूजास्तु नवमी .	३७	भृगु	
शुभाया वर्षादिषु ..	२५	आश्विनस्य खिते पक्षे ...	४०
श्रावणे पवनी शुक्ला	२३	प्रस्तावेवास्तमान तु ...	७९
प्रभासखण्डम्		जमाष्टमी जयती च ...	२९
माषे मासि च य स्नायात् .	९६	„ (माघवीये)	
बृहस्पतिः		मलमासमृतानां तु .	१०९
चतुर्था गणनाथस्य ...	२२	वृद्धिभाद्र तथा सोम .	९९
दिवा निद्रा पराश्र च .	५३	भ्रातृचरणा	१०८
नर्मदोस्तरभागे तु	६१	मदनपारिजात	७२, ११०
शाले वा यदि वा वृद्धे .	९९	मदनरत्ने	७, १३, २०, २३
बीधायन	७२	(काठकग्रह) यस्मिन्मासे न सर्काति	९८
अपराहृद्धमन्यापिनी .	६९	(ज्योतिःशास्त्रे) गृहप्रवेशविदश	१०३
अस्तगते खितदिरे ...	८४	(माघमासे) नाक्षत्रमपि मास	८६
त्रिसुहृता द्वितीया चेत् ...	७१	(यम)	
परत पूर्वाश्व्यामिनी ...	५५	आदिक प्रथमं यत्	१०१
पुष्यं विनुवति प्रोक्त्वा ..	८२	(सत्यव्रतः) एक एव यदा मास	१०१
मध्याह्न्यापिनी प्रासा .	४	(विष्णुधर्मोत्तरे) ऋतुत्रय चायन	१०२
मधो श्रावणमासस्य ..	५५	(स्मृतिसमूहे) जातकर्म च पुंसुति .	९९
मातृलपितृष्वस्युद्दिहत् . .	११०	शरन्महाष्टमी पुत्र्या	३४
श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वाऽपि	७९	(दक्ष) उदय दशमी किंचिद् ...	४०
बीधायनसूत्राणि		(भाविष्यपुराणे) शुची देशे प्रजातायां	३३
श्रावण्यां पौर्णमास्यां ...	६२, ६४	मनुः	
(११५११४-३)		श्रावरीमानि कर्माणि ...	१०५
ब्रह्मयामलः		तथान्द्रामनुवेलायां .	७०
दिनमद्रा यदा रात्रौ . .	५	मतिपूर्वमनिर्देश्य .	१०७
ब्रह्मसिद्धान्त		अ. श्लो	
अमानास्यापरिच्छिन्नो .	८७	१ २१० .	१०९
माघवीये चाद्र शुक्रादि दशान्त ...	८६	३ २१२ ...	७६

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
४-१५-१६	६३	शीतमुष्णोदकापुष्यं	७७
५-१८	६४	(माधवीये)	
५-१५४	४१	एकमक्तेन नकेन	४५
९-१४	१०६	मोहचूडोत्तरम्	
—१९	”	मिथुनस्ये यदा भानुः	४७
१२-५, ६, ७	३९	(वैशेषिक) यज्ञपार्ष्वः	
,, (नारायणीटीकायां)		आसन्नसंक्रमं पुष्यं	८३
चंद्रसूर्यमहे नायात्	७९	यमः	
वृद्धमनुः		क्षीराब्धौ शेषपर्यंके	४७
अग्न्याधेयं प्रतिष्ठां च	९९	धृतमाश्वयुजे मासि	९२
मृते जन्मनि संक्रान्ती	१०४	पंचदश्यां चतुर्दश्यां	१०६
,, (प्रयोगपारिजाते)		मानस्य नियमे छेत्ते	५३
यद्यर्धरात्रादर्वाक् तु	६१	वृहस्पतः	
मंदनः		पूर्वविद्या प्रकृतेभ्या	१८
आधानानन्तरा पूर्णमासी	७३	श्रावणी दुर्गनवमी	३३, ३४, ६०
स्वकालदुत्तरतो गौणकालः	५६, ५९	संपूर्णैकादशी यत्र	४२
मरीचिः		यतिधर्मप्रकरणम्	
७, २१, २२, २३, २४, २८, २९, ३०, ३२, ३९, ४२, ४३,		ऋतुसन्धिषु वापयेत्	८७
४७, ५४, ५६, ५९, ६२, ६४, ७२, ७३, ८०, ८४, ८७,		याज्ञवल्क्यः	
माधवः		आचारे	
ककंटे मकरे रात्रौ	८४	५१	१०९
दैवे सुख्यः शुक्लपक्षः	८६	५२	६२
बन्धुसर्वं च पूर्वेषुः	१८	५७	१०७
माधवीये (कण्वः)		६५	”
उदगयन आपूर्यमाणपक्षे	१०३	६८	१०६
,, (ब्रह्मसिद्धान्ते)		१२८	१०९
चान्द्रो मासो हसंकान्तो	९८	१४२	६०
,, (ब्राह्मे)		यदि वाग्यमलापेः स्यात्	५३
क्षेत्रे मासि जगद्भङ्गा	७	योग्याज्ञवल्क्यः	
निराखनस्य सुप्तस्य	१०६	अजागोर्माहिषी चैव	९२
माण्डव्यः		रजोबुधेऽम्भसि स्नानं	९२
शुनैदित्ये शुरो सिद्धे	१००	रत्नकोशः	
रविश्रेष्ठं गते जीवे	१०८	ईषत्सन्ध्यामातिकान्तः	३९
ध्रुतिविवेज्जातकार्त्तं	१००	रत्नमाला	
मार्कण्डेयः		मृगादिराशिद्वयं	१०२
अष्टमी च तथा पष्टी	१०६	शिशिरपूर्वैश्चतुश्रयम्	”
चत्वारोमानि कर्माणि	४	राजमार्तण्डः	
साध्रे मासि धिते पक्षे	२२	शुनैदित्ये शुरो सिद्धे	१११

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
पयो जीवति या नारी	४१	चत्वार्यन्ध्रघृह्याणि	११०
माषे मास्यमि प्रयई	९७	तथान्दामनुवेत्यायां	७०
सूर्यप्रहणदुत्या तु	२६	त्रिमुहूर्तः प्रदोषः स्यात्	४
„ (चंद्रप्रकाशे) एवं स्नानायक्षने तु	९७	दृष्टवदा सिनीवाली	६९
विष्णुधर्माः		नाघात्सूर्यमहात्पूर्वं	७९
असकृजलपानं च	५	मुहूर्तत्रितये प्रातः	४
विष्णुधर्मोत्तरम्	२	रविप्रहाः सूर्यवारे	७८
अर्षरात्रेऽतिरात्रे	२६	ध्रुवणेन तु यत्कर्म	६०
असंभाष्यान् हि सभाष्य	५३	पष्टपशमी भवावास्या	१०५
भाषावद्भूकपञ्चान्ते	४७	सर्वे गंगासम तोयं	७७
उत्तरे रवयने विप्रा	८६	सहस्रान्त्यां पंचदेस्यां	१०५
उदिते देवतं भानोः	२	„ (कल्किनिन्दाप्रकरणे)	
एकादशयष्टमी पष्टी	१९	तृतीयां मातृतः कन्यां	११०
चतुरः कलशान्यस्तु	१०	ऋतखण्डम्	
तत्रपस्तवनध्यानं	९	श्रीदिपष्टिकमुद्राद्य	५
तथान्दामनुवेत्यायां	७०	शतपथभाग्यम्	७२
द्वादश्यामृक्षसंयोगे	४७	शतानन्दः	
द्वादश्याः प्रथमे पादे	४८	माधी मघा च संयुक्ता	१००
या राम ध्रुवणेयेता	५२	माष्या यदि मघा नास्ति	”
रोहिणीछदिता कृष्णा	२७	शातातपः	
रोहिण्यामर्द्धरात्रे च	२८	आपचनमी तीर्थे च	७८
शुक्लपक्षे तिस्रिर्मात्यां	३	या याः सन्निहिता नाभ्यः	८१, ८२
विष्णुरहस्यम् २९		रविसकमणे प्राप्ते	८५
प्राजापत्यक्षैसंयुक्ता	२८	बृहत्शतातपः	
धादोपवाचदिवसे	५४	त्रिमहतां द्वितीया चेत	७१

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
वाणीकूपतडागेषु	...	सांप्रदायिकाः	७५
श्रवणाश्रितनिष्ठार्द्रा	...	(भाष्यवृत्ति) सांप्रदायः	७५
शांखायनभाष्यम्	...	स्मृतिः	
शाङ्गधरः	...	अहोरात्रव्रतं यच्च	३५
एकभक्तायाचितयोः	...	दिवारात्रिव्रतं यच्च	३
शौनकः		स्मृत्यन्तरम्	
एकराशिगता भातुः	...	अर्धे पर्वद्वये रात्रौ	४५
भ्राह्मदीपिका	...	अपराष्टद्वयव्यापिनी	६९
भीमातिरत्नमाला	...	अयाचिता	१
मधवब्रह्मरो मूला	...	अर्धरात्रमतिक्रम्य	३४
पर्द्धात्रिदानमतम्	...	कर्मणो यस्य यः कालः	७३
सर्वेषामेव वर्णानां	...	तियिक्षये सिनीवाली	६९
सत्यव्रतः		तिथ्युक्षयोर्वेदा छेदो	३२
उदयस्था तिथिर्यां द्वि	...	दशम्यादि महीपाल	४३
देवतारामवाण्यादि	...	दिवारात्रिव्रतं यच्च	५८
प्रारब्धवैधैतपसां	...	प्रदोषव्यापिनी प्राद्या	५८
वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं	...	नवेद्यत्र त्रयोदश्यां	५८
सनत्कुमारः		यतिश्च विधवा चैव	४
न करोति	...	वाणीकूपतडागादि	९९
संहिता		विषवाया वनस्थस्य	४१
श्रीमद्भवानीसदन	...	वेदोपाकरणे प्राप्ते	६१
सह्याद्रिखंडम्	...	” (भाष्यवर्षीये)	
स्वयं च लिगमभ्यर्च्य	...	कलाद्वयं त्रयं वापि	४८
सिद्धान्तशिरोमणिः		स्मृत्यर्थसाराः	६०
असंक्रान्तमाद्यो	...	स्मृतिचंद्रिका	१०१४
सुमंतुः		तत्र (पुराणम्)	
त्रयोदशी तु कर्तव्या	...	उपाकर्मणि चोत्सर्गे	६४
द्विजस्याच्यो तु नौयातुः	...	स्मृतिचंद्रोदयः	
नास्तथायिवधे दोषः	...	पक्षे च सप्तमीयोगे	३५
विदितस्याननुग्रानात्	...	स्मृतिमहार्णवः	
स्वयं		सक्रान्तिर्मेदुष वाऽपि	६१
यदहधन्मर्धं न पश्यन्ति	...	स्मृतिखंडग्रहः	
सौरधर्माः		काले नमस्वश्राद्धं स्वात्	९२
आदित्योदयवेकायां	...	तपनस्य सुता गंगा	९१
सौरनक्षत्रम्	...	धनु सहास्यश्रे च	१
निमुहुतेष्ट्येवान्दि	...	शरन्महाशमी पूज्या	३४
संमहः		हरवृत्तः	६२
आश्विनस्य सिते पक्षे	...	मेयादिस्थे सवितरि	५९
गुरुभागेवयोमौल्ये	...	हारीतः	
संवर्तः		अभ्युत्थगारौ सेव्यौ	१०७
कृष्णाष्टमी बृहत्तया	...	चतुर्दश्यष्टमे भागे	७५
	...	तेजं मांसं भगं क्षीरं	१०५

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
पतितपासं डेनास्तिकं	५	पद्मशौत्याश्वयानां चतसृणां ...	८२
पूजाप्रतेषु सर्वेषु	२३	दानहेमाद्रिः	
माषे नमस्यमावास्या	६७	न कलौ कियते	११०
हेमाद्रिः ५८, ५७, ६०, ६२, ६७, ६८, ७१, ८०,		व्रतहेमाद्रिः	२४
१०३, १०५		हेमाद्रिः (कालान्तरे)	
आधिने मासि इष्टे	८	चतुर्दश्याब्दं कर्तव्यं	५६
„ इष्टपक्षे तु	३८	„ (ज्योतिःशास्त्रे)	
एतानि दशगणानि	३९	नाभ्यक्तमुकरणकाल	१०६
गर्भिणीं सूतिकादिष्व	९	„ (नन्दीपुराणे)	
त्रयोदश्यादिनोवज्ये	८०	यदि नाम चतुर्दश्यां	१०९
त्रिरात्रं काऽपि कर्तव्यं	१	„ (पाद्मे)	
दशहरासु नोत्कर्षो	३९	अभिमाषे तु संघ्राते	१०२
दिनद्वये तिसिर्मासा	३९	विदाऽऽर्थावद्धा विधेया	४३
निशिप्रान्ते तु यामादौ	४२	“ (माधवीये)	
प्रातर्गोवर्धनः पूज्यो	१७	विषवाद्यां प्रजोत्पतिः	१०६
माषे मासि सिताष्टम्यां	३५	“ (द्यास्तः)	
विषवाया वनस्यस्य	४१	मलमासमृतानां तु	१०१
शुक्ले मार्गशिरे पुष्ये	२३	हेमाद्रिमक्नौ	५९, ८९
थावणी दुर्गनवमी	६०	होलाकानयः	७२

(१) श्रुतिवचनानि

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि	१०९	पूर्वेषुः पितृभ्यो यज्ञं	७०, ७५
अमावास्यायामपराधे	७४	यदीष्टया यदि पशुना	७३
एन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठेत्	८७	यदेवैव न पुरस्ताद्दृष्टो	७४, ७५
तद्विष्णोः परमे पदे	४५	स्वाध्यायमधीतेऽब्द	६४
तस्मादादितयः षण्मासान्	१०३		

(२) न्यायाः

ऋषिः	पृ.	ऋषिः	पृ.
अद्भ्यो फलश्रुतिरर्थवादः	२७	प्रधानांगयोः प्रधानमेव श्रेष्ठं	८
एकं कर्मोक्तिन्यायः	६२	भूयसां स्यात्सोपमत्वम्	७१
एकं पदमेकत्रान्वितमन्यत्र विना	३२	मुख्यामुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः	८७
बलवदनुपपत्त्या नान्वेति		यावद्बलनं यावन्निकं	३९
केमुक्तिकन्यायाः	७२	वाक्यभेदः	५५, ७३
क्रियां क्रियासंबन्धिनं वा	२७	वैश्वानरपठिकरणन्यायाः	२
प्रकाशयन्मंत्रः करणत्वं भजते		सामान्यविधिरस्पष्टः संक्षिप्येत् विरोपतः	६२
गौणमुख्ययोर्मुख्यस्यैव प्रदणौचित्यं	८०		